Oorzaken en triggerfactoren moslimdiscriminatie in Nederland

Ron van Wonderen
Maaike van Kapel

Verwey-Jonker Instituut

Oorzaken en triggerfactoren moslimdiscriminatie in Nederland

April 2016

Ron van Wonderen
Maaike van Kapel

Inhoud

Samenvatting en conclusies 5

Introductie 5

Resultaten 7

1 Introductie en vooronderzoek 15

1.1 Aanleiding en achtergrond 15

2 Opzet en uitvoering van het onderzoek 21

2.1 Doel- en vraagstelling 21

2.2 Onderzoeksopzet en onderzoekspopulatie vooronderzoek 22

2.3 Onderzoeksopzet en onderzoekspopulatie surveyonderzoek 24

2.4 Leeswijzer 28

3 Theoretische verkenning 29

3.1 Sociale identiteitstheorie 29

3.2 Etnische competitietheorie en ervaren dreigingen 30

3.3 Contacttheorie 32

3.4 Berichtgeving in media 33

3.5 Terrorisme uit naam van de islam 33

3.6 Persoonsgebonden variabelen 34

3.7 Andere factoren 35

3.8 Aanleidingen voor negatief gedrag tegen moslims 35

3.9 Referenties 36

4 Beelden en ideeën over moslims in Nederland 41

4.1 Introductie 41

4.2 Resultaten vooronderzoek naar beelden en ideeën over moslims 41

4.3 Positief en negatief denken over moslims in Nederland (survey) 44

4.4 Hoe denken jongeren over verschillende groepen moslims in Nederland? 47

4.5 Vergelijking met andere bevolkingsgroepen 49

4.6 Welke beelden associëren niet-islamitische jongeren met moslims in Nederland? 52

4.7 Attributie van positieve en negatieve eigenschappen aan moslims 56

5	**(Trigger)factoren voor beeldvorming over moslims in Nederland**	**63**
5.1	Introductie	63
5.2	Redenen voor positief of negatief denken over moslims	63
5.3	Zijn jongeren positiever of negatiever gaan denken over moslims?	74
5.4	Contacten van niet-islamitische jongeren met moslims	75
5.5	Hoe komen niet-islamitische jongeren aan hun beelden en ideeën over moslims?	79
5.6	Overdracht van waarden via ouders en vrienden	87
5.7	Persoonlijke- en gezins/opvoedingsproblematiek, belang Nederlandse identiteit, gevoelens van onrechtvaardigheid	89
5.8	Profielbeschrijving jongeren die positief of negatief denken over moslims	91
6	**(Trigger)factoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland**	**99**
6.1	Triggerfactoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland	99
6.2	Profielbeschrijvingen jongeren met negatief gedrag naar moslims	103
6.3	(Trigger)factoren moslimdiscriminatie vergeleken met ander racisme	105
7	**Beelden en ideeën over moslims in Nederland (volwassenen)**	**107**
7.1	Positief en negatief denken over moslims in Nederland	107
7.2	Oordeel over verschillende groepen moslims in Nederland	108
7.3	Oordeel over moslims vergeleken met andere bevolkingsgroepen	109
7.4	Beelden en ideeën over moslims in Nederland	111
7.5	Attributie van positieve en negatieve eigenschappen	114
8	**(Trigger)factoren voor beeldvorming over moslims in Nederland (volwassenen)**	**117**
8.1	Redenen voor positief of negatief denken over moslims	117
8.2	Redenen voor positiever of negatiever denken over moslims in Nederland	119
8.3	Hoe komen volwassenen aan hun ideeën en beelden over moslims?	121
8.4	Persoonlijke problematiek, belang Nederlandse identiteit en gevoelens van onrechtvaardigheid	121
8.5	Triggerfactoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland	122
9	**Discussie**	**125**
Bijlage 1: Begeleidingscommissie en deelnemers duidingssessies		139
Bijlage 2: Niet in hoofdtekst opgenomen grafieken		141

Samenvatting en conclusies

Introductie

In de afgelopen jaren zijn diverse onderzoeken gepubliceerd waaruit blijkt dat veel moslims in Nederland ervaringen hebben met discriminatie. Tevens bleek uit onderzoek in 2015 naar triggerfactoren voor antisemitisme dat een aanzienlijk aantal niet-islamitische jongeren zegt niet positief te denken over moslims in Nederland. Bestaand onderzoek biedt echter onvoldoende aanknopingspunten en handvatten om moslimdiscriminatie onder jongeren te bestrijden. Om de aanpak van moslimdiscriminatie onder jongeren verder te kunnen verfijnen is het dus in de eerste plaats nodig om beter zicht te krijgen op de oorzaken en triggerfactoren.[1] Het doel van dit onderzoek is zicht te krijgen op oorzaken van negatieve beeldvorming onder jongeren over moslims in Nederland, en (trigger)factoren die bijdragen aan moslimdiscriminatie onder jongeren.[2] Het onderzoek wil in ieder geval antwoord geven op de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn de belangrijkste factoren en domeinen die bijdragen aan het ontstaan van vooroordelen en negatieve opvattingen over moslims onder jongeren?
2. Welke (trigger)factoren zijn doorslaggevend in het daadwerkelijk uiten van moslimdiscriminatie onder jongeren?
3. In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van moslimdiscriminatie uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?

Kwalitatief onderzoek

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, is gekozen voor een onderzoeksopzet met als kern een enquête onder jongeren. Dit onderzoek had een kwalitatieve insteek. Dat wil zeggen dat niet de omvang en trends van moslimdiscriminatie zijn onderzocht, maar welke (trigger)factoren bijdragen aan discriminatie van moslims. Voorafgaand aan de enquête is een literatuurscan uitgevoerd naar nationale en internationale publicaties over oorzaken van, en triggerfactoren voor discriminatie van moslims. Ook is een vooronderzoek uitgevoerd onder jongeren (diepte-interviews en aanvullend vragenlijstonderzoek) om beter inzicht te krijgen in de beelden en ideeën die jongeren hebben over 'moslims in Nederland', welke (trigger)factoren van belang zijn voor negatieve én positieve beeldvorming van moslims, en welke (trigger)factoren van belang zijn voor negatief gedrag tegenover moslims. Vervolgens

1 Het is van belang een onderscheid te maken tussen onderliggende factoren bij discriminatie en triggerfactoren. De onderliggende oorzaak van discriminatie ligt in diverse structurele of psychologische factoren, maar een concrete gebeurtenis – een triggerfactor – geeft vaak de doorslag voor het daadwerkelijk uiten van discriminatoir gedrag. Wij definiëren triggerfactoren daarom als 'concrete gebeurtenissen (bijvoorbeeld incidenten, problemen, oproepen door derden) die bijdragen aan het uiten van discriminatoir gedrag'.

2 In het onderzoek is uitgegaan van de volgende definitie van moslimdiscriminatie: Moslimdiscriminatie is het beledigen, het haat zaaien tegen en het discrimineren van personen of groepen op grond van hun godsdienst, de islam. Ook het (systematisch) ongelijk behandelen of buitensluiten van moslims en het plegen van geweld tegen moslims vanwege hun geloof vallen onder de noemer moslimdiscriminatie. Het gaat hierbij dus om discriminatie van personen vanwege hun (vermeende) godsdienst (moslims), en niet om beledigingen van de godsdienst zelf (islam).

is een online enquête uitgevoerd onder 3.792 jongeren in de leeftijdscategorie 12 tot en met 23 jaar.[3] Tevens is een enquête uitgevoerd onder 2.020 volwassenen als referentiegroep. Na de enquête zijn twee focusgroepen met (ervarings)deskundigen georganiseerd, onder wie leerkrachten, jeugdwerkers, vertegenwoordigers van migrantenorganisaties en experts op het gebied van (moslim)discriminatie. Het doel van deze focusgroepen was om de resultaten van de enquête beter te kunnen duiden en van een context te kunnen voorzien.

Op basis van literatuurstudie en interviews met jongeren zijn individuele, sociale en contextuele factoren geïdentificeerd die (mogelijk) relevant zijn voor het ontstaan van vooroordelen en negatief gedrag tegenover moslims. Deze factoren zijn samengevat in onderstaand schema. De relatie tussen factoren en de oordelen/opvattingen over moslims wordt (deels) beïnvloed door (eventuele) dreigingen die jongeren ervaren. Deze zijn hierom in een apart kader opgenomen.

Onderstaand schema beschrijft de factoren die in het enquêteonderzoek zijn meegenomen.

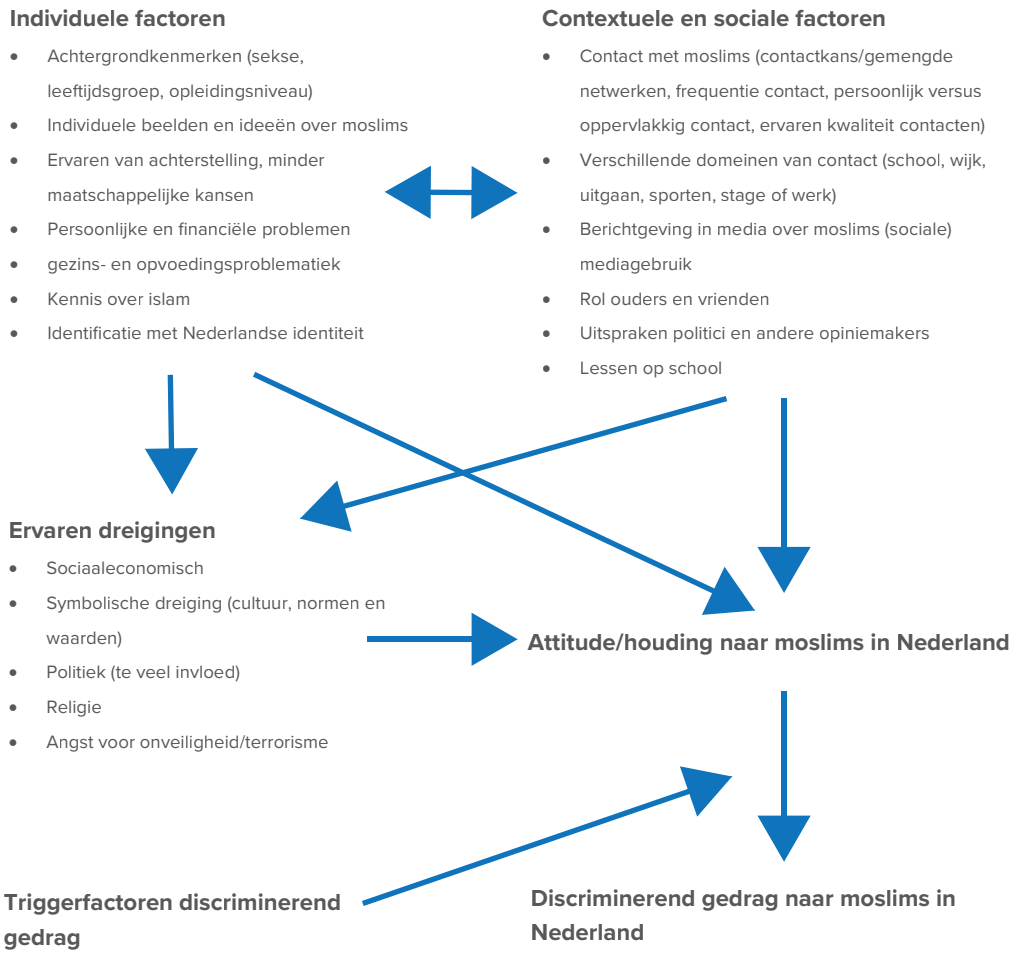

3 Het onderzoek wil vaststellen of factoren die bijdragen aan negatieve beeldvorming en discriminatie van moslims, verschillend zijn tussen groepen met verschillende achtergrondkenmerken (zoals leeftijd, sekse, opleidingsniveau, religie). In de opzet van het onderzoek is niet uitgegaan van een steekproefopbouw die de exacte verdeling van jongeren in Nederland op achtergrondkenmerken representeert, maar is er primair naar gestreefd om voldoende grote groepen op achtergrondkenmerken in het onderzoek te includeren, opdat deze groepen met elkaar vergeleken kunnen worden en voor verschillen tussen deze groepen statistisch valide uitspraken gedaan kunnen worden. Zie paragraaf 2.3 voor nadere informatie over de werving van respondenten en de steekproefopbouw.

Resultaten

Meisjes denken positiever over moslims in Nederland dan jongens. Jongeren in hogere onderwijstypen (vwo, hbo en wo) denken positiever over moslims in Nederland dan jongeren in lagere onderwijstypen (vmbo en mbo). De stedelijkheid van de woonomgeving speelt een beperkte rol: jongeren in minder stedelijke gebieden, waar niet-islamitische jongeren weinig of geen moslims tegenkomen, zijn gemiddeld iets minder positief over moslims dan jongeren in stedelijke gebieden. Bij jongeren in niet-stedelijke gebieden wordt de beeldvorming over moslims daardoor minder bepaald door eigen ervaringen, en meer door (negatieve) berichtgeving over moslims in de media, dan bij jongeren uit stedelijke gebieden.

Jongeren die negatief denken over moslims denken niet altijd ook negatief over de religie. Want jongeren hebben meerdere associaties met het begrip 'moslims'. Dit zijn niet alleen associaties op basis van religie, maar ook op basis van onder meer etniciteit (Turken, Marokkanen) en associaties op basis van vermeende kenmerken van specifieke subgroepen (meisjes, jongens, hangjongeren met een islamitische achtergrond, succesvolle moslims). Etniciteit, religie en associaties op basis van subgroepen zijn in de beeldvorming van jongeren over de bredere categorie 'moslims' vermengd.

Jongeren maken in hun oordeel over moslims in Nederland onderscheid naar verschillende subgroepen. Veel jongeren zien moslims kortom niet als een ongedifferentieerde 'outgroup'.[4] Over islamitische meisjes, vrouwen en ouderen en over liberale en succesvolle moslims denken jongeren gemiddeld positiever dan over islamitische jongens, mannen, jongeren en strenggelovige moslims. Jongeren die negatief denken over een bepaalde groep moslims, denken niet per se over alle subgroepen van moslims negatief ('niet alle moslims over één kam scheren'). De subgroep van moslims waar jongeren primair aan denken, beïnvloedt hun oordeel over de bredere groep 'moslims in Nederland'. Aan welke subgroep van moslims jongeren primair denken wordt bepaald door verschillende factoren, waaronder de eigen ervaringen met (groepen) moslims en berichtgeving over moslims in de media. De ervaringen, beelden en ideeën over de subgroepen van moslims met wie niet-islamitische jongeren vaker in aanraking komen, beïnvloeden sterker dan andere mogelijke categorieën moslims hun *algemene* oordeel over moslims in Nederland. Een vergelijkbaar mechanisme doet zich voor in de berichtgeving in de media over moslims. In de media wordt niet over alle categorieën moslims in gelijke mate bericht. Berichtgeving over moslims in de media is vaak gerelateerd aan incidenten waar specifieke subgroepen bij zijn betrokken. Hierdoor krijgt in de media bijvoorbeeld de categorie 'overlastgevende jongeren met een islamitische achtergrond' veel aandacht ('priming'). Met name voor personen voor wie berichtgeving in de media een belangrijke informatiebron is over moslims, geldt natuurlijk dat de selectieve media-aandacht voor bepaalde subgroepen van moslims het *algemene* oordeel over moslims in Nederland beïnvloedt.

Contact en media

Zoals gezegd is het contact van niet-islamitische jongeren met moslims van grote invloed op hun beelden en oordelen over moslims in Nederland. Contacten met moslims die jongeren persoonlijk kennen, blijken een 'beschermende factor' te zijn: naarmate niet-islamitische jongeren meer en vaker persoonlijke contacten met moslims hebben, denken zij positiever over moslims. Jongeren zijn veelal positief over de contacten met moslims die ze kennen; ze hebben met hen veelal constructieve, bestendige (terugkerende) contacten. Maar tegelijkertijd zeggen veel jongeren dat contacten met moslims die zij niet persoonlijk kennen juist een belangrijke reden zijn om *niet positief* over moslims te denken. Dit zijn voornamelijk 'vluchtige' contacten in de openbare ruimte, zoals ervaringen met moslims op straat en bij het uitgaan. Concluderend: voor het oordeel van niet-islamitische jongeren over moslims is het onder-

4 In de sociologie en de sociale psychologie is een 'ingroup' een sociale groep met wie een persoon zich identificeert als lid, oftewel waaraan iemand een sociale identiteit ontleent. Een 'outgroup' is het tegenovergestelde: een sociale groep met wie iemand zich juist niet identificeert.

scheid tussen contacten met moslims die jongeren persoonlijk kennen en contacten met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen (oppervlakkige contacten) van belang, evenals de ervaren kwaliteit van deze contacten. Positieve beeldvorming door contact ontstaat alleen als de ervaren kwaliteit van het contact goed is.

De enquête geeft verschillende aanwijzingen over de invloed op beeldvorming van persoonlijk contact van jongeren met moslims aan de ene kant en berichtgeving over moslims in de media aan de andere kant. Jongeren met weinig contacten met moslims baseren hun oordeel over moslims vooral op berichtgeving in de media en op internet. Deze jongeren denken gemiddeld minder positief over moslims in Nederland dan jongeren die zeggen hun oordeel over moslims primair te baseren op eigen ervaringen. Jongeren die ervaringen hebben met moslims, geven daarnaast aan dat berichtgeving in de media over moslims negatiever is dan hun eigen ervaringen met moslims. Uitspraken over moslims van opiniemakers en politici bereiken jongeren indirect, voornamelijk via de media. Het belang van deze uitspraken voor beeldvorming over moslims is relatief groter voor jongeren die zelf weinig contacten hebben met moslims en die in niet-stedelijke gebieden wonen. Dit geeft wederom een aanwijzing voor het grote belang van wederzijds contact bij beeldvorming, en is een aanwijzing dat negatieve beelden over moslims in Nederland versterkt worden als de media een belangrijke informatiebron zijn.

Redenen volgens jongeren zelf om positief of negatief te denken over moslims in Nederland

Aan jongeren is gevraagd wat voor hen de belangrijkste redenen zijn om positief of negatief te denken over moslims in Nederland. Ook hieruit blijkt de belangrijke rol van contact (voor zowel positief als negatief denken). Een door jongeren veel genoemde reden om negatief te denken over moslims in Nederland, betreft de opvattingen die moslims (volgens deze jongeren) hebben over de samenleving, zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen. Tevens denkt een aanzienlijk aantal van deze jongeren dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur. Opmerkelijk is dat ook relatief veel jongeren die neutraal of positief denken over moslims zeggen zich zorgen te maken over de opvattingen van moslims over onze samenleving. Als reden om negatief te denken over moslims in Nederland noemen relatief weinig jongeren: 'Ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse economie'. Deze resultaten zijn in lijn met eerder onderzoek waaruit blijkt dat (ervaren) culturele dreiging leidt tot negatievere attitudes tegenover moslims dan economische dreiging, en dat in Nederland (ervaren) sociaal-culturele tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen dominant zijn geworden ten opzichte van sociaaleconomische tegenstellingen.

Jongeren noemen verschillende andere ervaren 'dreigingen' als redenen om negatief te denken over moslims in Nederland. Een door veel jongeren genoemde ervaren dreiging betreft de mogelijkheid van terroristische aanslagen uit naam van de islam. Een relatief beperkte groep jongeren (vooral onder lager opgeleiden) denkt negatief over moslims als gevolg van ervaren dreigingen die passen binnen het denkkader van 'samenzweringsdenken'. Voorbeelden hiervan zijn 'omdat ik denk dat moslims Nederland willen overheersen' en 'omdat ik denk dat moslims tegen christenen zijn'.

Ook is gekeken naar mogelijke factoren in het eigen domein van de jongeren. Uit de resultaten blijkt een statistisch verband tussen positief of negatief denken van jongeren en het positief of negatief denken van ouders en vrienden over moslims in Nederland. Naarmate jongeren vaker denken dat hun ouders en vrienden positief of negatief denken over moslims in Nederland, denken zij ook vaker positief respectievelijk negatief over moslims in Nederland. Ook identificatie met de Nederlandse identiteit speelt een rol: naarmate jongeren meer belang hechten aan de Nederlandse identiteit, denken ze negatiever over moslims in Nederland. Andere factoren in het eigen domein van de jongeren, zoals lage sociaaleconomische status, opvoedingsproblematiek en persoonlijke problemen, spelen niet of nauwelijks een rol.

Triggers voor negatief gedrag

Een negatieve houding tegenover moslims in Nederland is een potentiële voorspeller van daadwerkelijk negatief gedrag tegenover moslims, maar er spelen nog andere factoren een rol bij het tot uiting komen van een negatieve houding in gedrag. We gaan nu in op mogelijke (trigger)factoren voor negatief gedrag tegenover moslims. Volgens niet-islamitische jongeren is 'schelden' tegen moslims meestal het gevolg van, of een reactie op het gedrag van islamitische jongeren zelf, of het gebeurt vanwege een ruzie of conflict tussen een moslim en een niet-moslim. Islamitische jongeren noemen daarentegen religieuze symbolen, religie, oproepen van politici en berichtgeving in de media vaker als aanleiding voor het schelden. Niet-islamitische en islamitische jongeren noemen kortom verschillende oorzaken voor schelden tegen moslims. Een rol speelt hier dat oorzaken voor een (scheld)incident door betrokkenen anders worden beleefd.

Om meer zicht te krijgen op de mogelijke invloed van een (hypothetisch) incident als 'trigger' voor negatief gedrag is aan niet-islamitische jongeren gevraagd: 'Stel je voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam, tot welke actie(s) ben je bereid naar aanleiding van deze aanslag?' Uit de antwoorden op deze vraag blijkt dat het aandeel jongeren in het onderzoek dat zegt bereid te zijn tot vergaande acties zoals het bedreigen of pesten van moslims, zeer gering is. Wel zijn veel jongeren bereid tot discussie met familie of vrienden. Sommige jongeren zijn ook bereid om een petitie te ondertekenen, actief deel te nemen aan discussies op internet, mee te lopen in een demonstratie, geld te geven voor acties en anderen te overtuigen om actie te ondernemen[5]. Sommige jongeren zeggen bereid te zijn contact met moslims te vermijden of negatief te 'praten' over moslims op sociale media of internet. Uit de resultaten blijkt tevens dat de overgrote meerderheid van de niet-islamitische jongeren (waaronder ook de jongeren die negatief of zeer negatief denken over 'moslims in Nederland') acties van anderen tegenover moslims afwijst. Aan jongeren is ook gevraagd wat volgens hen andere jongeren tot zulke acties kan aanzetten. Zij noemen hier met name 'oproepen op sociale media, internetfora en websites'. Ook 'oproepen van politici of andere gezaghebbende personen' en 'discussies met vrienden' worden relatief veel genoemd. Aangezien we naar de bereidheid tot acties hebben gevraagd ten aanzien van een hypothetisch incident (het heeft dus geen betrekking op feitelijke ervaringen of handelingen), spreken we hier over een *potentieel* belangrijke triggerfactor.

Profiel van jongeren die bereid zijn tot negatieve acties of deze niet afwijzen

Er kunnen twee profielen worden onderscheiden van jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegenover moslims (zoals 'negatief praten op internet' of 'pesten van moslims'), of die negatieve acties van andere jongeren niet afwijzen. Voor beide profielen geldt dat het veel vaker gaat om jongens dan om meisjes, en veel vaker om jongeren uit het vmbo en mbo dan uit overige opleidingstypen. Deze jongeren ervaren relatief vaak 'dreiging' door moslims (zoals: 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse cultuur', 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse economie' en 'moslims willen Nederland overheersen').

Het *eerste profiel* betreft jongeren die veel vooral oppervlakkige contacten hebben met moslims. Ze zitten vaak op een school of wonen in een buurt waar de meerderheid van de mensen moslim is, en komen daar vaak moslims tegen (op school, in de buurt of tijdens het uitgaan). Meestal kennen deze jongeren ook moslims persoonlijk, maar ontlopen ze persoonlijke contacten met moslims. De contacten die deze groep jongeren heeft met moslims die ze niet persoonlijk kennen, ervaren ze vaak als negatief en het ontbreekt hun verder aan positieve ervaringen met moslims die ze wel persoonlijk kennen.

5 Zoals acties voor hulp aan slachtoffers.

Het *tweede profiel* betreft jongeren die juist zelden of nooit moslims tegenkomen in hun omgeving en hun beeldvorming over moslims primair baseren op berichtgeving in de media en op internet. Dit zijn vaak jongeren uit een niet-stedelijke woonomgeving.

Referentiegroep volwassenen

Uit de enquête onder de volwassen blijkt dat factoren die een rol spelen in de oordelen over moslims en moslimdiscriminatie bij volwassenen in grote mate dezelfde zijn als bij jongeren.

Specifieke factoren voor moslimdiscriminatie

In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van moslimdiscriminatie uniek? Bij moslimdiscriminatie spelen veel dezelfde processen als bij discriminatie op basis van huidskleur, afkomst en andere geloofsovertuigingen. Tegelijkertijd onderscheidt moslimdiscriminatie zich door een aantal specifieke (trigger)factoren, zoals de negatieve berichtgeving over moslims in de media en als negatief ervaren 'oppervlakkige' contacten. Tevens ervaren sommige jongeren en volwassenen een culturele en/of veiligheidsdreiging door de aanwezigheid van moslims in Nederland. Gepercipieerde sociaal-culturele tegenstellingen (waaronder zorgen over maatschappelijke opvattingen van moslims) zijn bij moslimdiscriminatie een belangrijker factor dan bij veel andere vormen van discriminatie. De aanslagen die uit naam van de islam worden gepleegd, betreffen een unieke (trigger)factor. We hebben tevens vastgesteld dat jongeren gedifferentieerd denken over subgroepen van moslims; over bepaalde subgroepen wordt positiever of juist minder positief gedacht. Hoewel het onderzoek laat zien dat 'negatieve ervaringen' voor jongeren aanleiding kan zijn om minder positief te denken over 'moslims' als brede categorie, blijkt bij een preciezere blik dat deze negatieve ervaringen veelal zijn gerelateerd aan specifieke subgroepen ('jongens', 'jongeren'). Het feit dat jongeren onderscheid maken tussen subgroepen is op zichzelf niet uniek voor alleen moslims. Maar de wijze waarop dat gebeurt wel, aangezien het verschil in de beoordelingen van de diverse subgroepen relatief groot is.

Aanknopingspunten voor beleid

De resultaten van het enquêteonderzoek geven diverse aanknopingspunten voor beleid. Heel duidelijk komt naar voren dat overbruggend contact (ontmoeting) met moslims een belangrijke factor is voor oordelen en opvattingen van niet-islamitische jongeren over moslims in Nederland. Voor beleid betekent dit dat het vergroten van het *aantal* contactmogelijkheden tussen moslims en niet-moslims een mogelijkheid biedt voor positievere wederzijdse oordelen. Dit kan door het faciliteren van ontmoetingsplaatsen voor overbruggend contact of door het stimuleren van gezamenlijke activiteiten. De omstandigheden waaronder dit contact plaatsvindt dienen dan wel constructief te zijn, omdat anders de kans bestaat dat negatieve ervaringen de negatieve oordelen juist bevestigen (zoals uit dit onderzoek blijkt uit de resultaten voor 'oppervlakkige' contacten). Het onderwijs biedt hiervoor de meeste aanknopingspunten, bijvoorbeeld om een leerlijn op basis van de contacttheorie te maken. Hieronder volgen verschillende vormen van interventie die hierbinnen mogelijk kunnen worden toegepast.

- Om contact tussen niet-moslims en moslims te laten leiden tot minder vooroordelen over moslims, moet – in overeenstemming met de resultaten van de enquête – worden voldaan aan een aantal voorwaarden. Deze voorwaarden zijn onder meer 'echte ontmoeting', bevorderen van 'empathie' en zich kunnen inleven in de belevingswereld van de andere groep. Een door onderzoek onderbouwde methode die uitgaat van deze voorwaarden is de 'dialoogmethode'.
- Ook andere vormen van interventies, zoals theater- of filmvoorstellingen, kunnen via het vergroten van het inlevingsvermogen en empathie de houding van jongeren ten aanzien van moslims verbeteren. Een voor-

deel van film en theater is dat jongeren kunnen worden bereikt die op niet- of minder gemengde scholen zitten. We bevelen aan om voor de verschillende interventievormen uit te testen wat de resultaten zijn, voor wie (jongens, meisjes, hoger- en lager opgeleiden) en waarom. Met de verkregen inzichten over werkende elementen kan een interventie qua vorm en inhoud nader worden gedifferentieerd, of gericht(er) worden ingezet voor bepaalde doelgroepen.

- Ook de culturele dreiging die niet-islamitische jongeren blijkens dit onderzoek ervaren is een aanknopingspunt voor beleid. Jongeren kunnen door middel van informatie bewust(er) worden gemaakt van de veelkleurigheid van de moslimgemeenschap in Nederland, zowel in achtergronden als opvattingen. In lessen kan aandacht worden besteed aan onderlinge verschillen tussen groepen moslims en de diversiteit aan opvattingen binnen de islam. De variatie in maatschappelijke opvattingen binnen de moslimgemeenschap kan worden belicht ('niet alle moslims denken hetzelfde'). Tevens kan worden gefocust op bepaalde groepen moslims (meisjes, ouderen, succesvolle moslims).
- In lessen kan aandacht worden besteed aan 'wat bindt'. Het frame is daarbij niet gericht op wat het onderscheid is, maar op de overeenkomsten tussen jongeren van islamitische en niet-islamitische komaf.
- Als er botsende opvattingen zijn over maatschappelijke onderwerpen tussen moslims en niet-moslims, kan het belangrijk zijn om deze verschillen bespreekbaar te maken. De context is daarbij van belang; er dient al polarisatie te zijn op een bepaald onderwerp. Inzet op inlevingsvermogen en begrijpen waar bepaalde opvattingen vandaan komen, kan de voedingsbodem voor verdere escalatie verminderen.
- Beleid kan inspelen op de bevinding dat berichtgeving in de media een rol speelt in beeldvorming over moslims. Bij een deel van de jongeren die negatief denken over moslims in Nederland speelt berichtgeving in de media een primaire rol. Deze jongeren, vooral jongens uit het vmbo en mbo, die zelden of nooit moslims tegenkomen en hun beeldvorming primair baseren op berichtgeving in de media en op internet, ervaren relatief vaak 'dreiging' door moslims. Vanuit het beleid kan hierop worden ingespeeld door jongeren te leren kritischer met nieuws en zeker ook met internetbronnen om te gaan en informatie ('waar komen berichten vandaan, welke doelen dienen ze?') beter te filteren ('mediawijsheid').
- Een andere bevinding uit het onderzoek is dat de mening van ouders en vrienden invloed heeft op de mening van jongeren over moslims in Nederland. Een aanknopingspunt is hier om ouders aan te spreken op hun invloed en voorbeeldfunctie.

DEEL 1
Introductie en vooronderzoek

1 Introductie en vooronderzoek

1.1 Aanleiding en achtergrond

In de afgelopen jaren zijn diverse onderzoeken gepubliceerd waaruit blijkt dat veel moslims in Nederland ervaringen hebben met discriminatie.[6] Tevens bleek uit onderzoek in 2015 naar triggerfactoren voor antisemitisme dat een aanzienlijk aantal niet-islamitische jongeren zegt niet positief te denken over moslims in Nederland. De afgelopen twee jaar is het klimaat verhard, gevoed door de onrust over terroristische aanslagen door moslimextremisten, en de opmars van de Islamitische Staat (IS) in Syrië en Irak. Zo werden na de aanslagen in Parijs in Nederland verscheidene moskeeën belaagd.[7] Bij moslimdiscriminatie gaat het in grote lijnen om de volgende categorieën. De eerste is intentionele moslimdiscriminatie: incidenten die zich richten op personen met een (vermeende) moslimachtergrond of op specifieke objecten met een (vermeende) moslimachtergrond. Zo zijn er incidenten waarbij mensen van wie het duidelijk is dat zij moslim zijn (bijvoorbeeld vanwege hun kleding) worden beledigd. Tot deze categorie behoren ook doelbekladdingen, zoals graffiti op moskeeën. De tweede categorie is een meer ongerichte vorm van moslimdiscriminatie. Bij deze ongerichte moslimdiscriminatie is de belediging of agressie niet direct gericht tegen een (individueel) persoon of object met een moslimachtergrond. Van ongerichte moslimdiscriminatie is bijvoorbeeld sprake bij algemene grievende opmerkingen naar of over moslims.[8] Hiernaast kan het gaan om meer onbewuste vormen van uitsluiting/discriminatie, zoals op de arbeidsmarkt of bij solliciteren voor stageplekken. Daarbij zijn (voor)oordelen over moslims vaker (on)bewuste factoren om moslims niet of minder snel aan te willen nemen. In de rapportages 'Racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland' van de Anne Frank Stichting en het Verwey-Jonker Instituut wordt de volgende definitie aangehouden van moslimdiscriminatie, die wij in onderhavig onderzoek zullen overnemen: *Moslimdiscriminatie is het beledigen, haat zaaien tegen en het discrimineren van personen of groepen op grond van hun godsdienst, de islam. Ook het (systematisch) ongelijk behandelen of buitensluiten van moslims, en geweld tegen moslims vanwege hun geloof vallen onder de noemer moslimdiscriminatie. Het gaat hierbij dus om discriminatie van personen vanwege hun godsdienst (moslims), en niet om beledigingen van de godsdienst zelf (islam).*[9,10] Verder kampen scholen met al dan niet ongerichte ruzies en scheldpartijen over en weer door leerlingen waarin algemene grievende opmerkingen over de islam en moslims worden gemaakt.[11] Ongerichte moslimdiscriminatie komt ook

6 Dit blijkt onder meer uit de volgende publicaties: Klooster, E. et al. (2016). Mbo en de stagemarkt: wat is de rol van discriminatie. Kennisplatform Integratie & Samenleving: http://www.kis.nl/publicatie/mbo-en-de-stagemarkt-wat-de-rol-van-discriminatie; Van Wonderen, R. & Wagenaar, W. (2016). Oorzaken en triggerfactoren antisemitisme onder jongeren. Verwey-Jonker Instituut & Anne Frank Stichting; Van der Valk, I. (2017). Monitor moslimdiscriminatie: derde rapportage. Amsterdam: UVA/IMES; Van der Valk, I. (2015). Monitor Moslimdiscriminatie. Amsterdam: UVA/IMES; Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: een onderzoek onder docenten. Zoetermeer: Panteia; Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). Ervaren discriminatie in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; Lachhab, F.Z. & Vorthoren, M.H. (2016). Islamofobie in zicht. Rotterdam: Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond; Gielen, A.-J., Wonderen, R. van, & Hermens, N. (2012). Ongelijkwaardigheid: Resultaten van een verkennend onderzoek in de regio Utrecht. Utrecht: A.G. Advies (in samenwerking met Verwey-Jonker Instituut).

7 Van der Valk, I. (2015). Monitor Moslim Discriminatie. Amsterdam: UVA/IMES.

8 Tierolf, B., Van Kapel, M., Hermens, N. & Wagenaar, W. (2016). Vijfde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2015.

9 Dit onderscheid is ook de basis voor al of niet strafbaar stellen van groepsbelediging van moslims sinds het arrest van de Hoge Raad over de poster 'Stop het gezwel dat islam heet'.

10 Over de terminologie betreffende discriminatie van moslims bestaat in de literatuur discussie, in het bijzonder over de term 'islamofobie' (zie o.a. Van der Valk, 2015). In dit onderzoek spreken we over 'moslimdiscriminatie' en niet over islamofobie, omdat het onderzoek zich richt op (trigger)factoren voor negatieve beeldvorming en gedrag jegens moslims als personen/groep (en niet de godsdienst – islam- zelf).

11 Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: een onderzoek onder docenten. Zoetermeer: Panteia.

voor in het publieke debat en op het internet. Het Meldpunt Discriminatie Internet (MDI) zag na de terroristische aanslagen door IS in Parijs veel meer meldingen over discriminatie tegen moslims op internet voorbijkomen. Bij het Meldpunt voor internetdiscriminatie (MiND) zijn in 2015 fors meer meldingen van moslimdiscriminatie binnengekomen dan in de twee voorafgaande jaren. De meeste meldingen gaan over discriminerende uitingen op sociale media.[12] Wat betreft meer onbewuste vormen van uitsluiting/discriminatie, zoals op de arbeidsmarkt of bij het solliciteren voor stageplekken, wijzen verschillende onderzoeken uit dat het hier gaat om een wijdverbreid probleem.[13]

In internationale vergelijkingsstudies lijkt Nederland relatief hoog te scoren op anti-moslimsentimenten.[14] De precieze omvang van het aantal incidenten met een anti-moslimkarakter is echter onduidelijk. Verschillende organisaties voeren met verschillende methodes metingen uit.

- De anti-discriminatievoorzieningen (ADV's) publiceerden gezamenlijke cijfers van het aantal meldingen in 2016. De ADV's registreerden in 2016 254 meldingen van moslimdiscriminatie, iets meer dan de 240 meldingen die in 2015 binnenkwamen. In dat jaar was het aantal meldingen toegenomen met een stijging van 45% ten opzichte van 2014. In totaal registreerden de ADV's 4.596 meldingen van discriminatie in 2016.[15]
- Daarnaast publiceerden twee meldpunten van moslimdiscriminatie, Meld Islamofobie en de Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond (SPIOR) een rapportage over de meldingen die in 2015 bij hen binnenkwamen. Meldpunt Meld Islamofobie registreerde in totaal 158 incidenten, waarvan iets meer dan een derde voorkwam in de maand januari.[16] Bij SPIOR kwamen in 2015 nog eens 174 meldingen van moslimdiscriminatie binnen.[17]
- Bij het door het kabinet ingestelde Meldpunt voor internetdiscriminatie (MiND) zijn in 2015 fors meer meldingen van moslimdiscriminatie binnengekomen dan in de twee voorafgaande jaren. Werd bij MiND in 2014 nog 20 keer melding gemaakt van moslimdiscriminatie, in 2015 steeg dit tot 142 meldingen. Dat is een verzevenvoudiging. Ter vergelijking, in totaal ontving MiND in 2015 652 meldingen over discriminatie, een verdubbeling ten opzichte van een jaar eerder. De meeste meldingen gaan over discriminerende uitingen op sociale media.[18]
- Het Meldpunt Discriminatie Internet (MDI) registreert moslimdiscriminatie (op het internet) al langere tijd.[19] In 2015 kwamen bij het MDI 330 meldingen binnen van discriminatie van moslims op internet, een forse toename ten opzichte van 2014 (219 meldingen) en 2013 (222 meldingen). Bij het MDI is moslimdiscriminatie in 2015 de categorie met het grootste aantal meldingen.[20] Uit de jaarverslagen van het MDI is verder op te maken dat het aantal meldingen van moslimdiscriminatie tussen 2001 en 2015 is gestegen (van ruim 100

12 Op het moment van publicatie van dit rapport waren de cijfers over 2016 van deze twee meldpunten nog niet bekend.

13 Zie bijvoorbeeld: Klooster, E., Koçak, S. & Day, M. (2016). Mbo en de stagemarkt: wat is de rol van discriminatie? Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving; Klooster, E., Koçak, S. & Day, M. (2016) Wat is er bekend over discriminatie van mbo-studenten bij toegang tot de stagemarkt? Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving; Andriessen, I., Van der Ent, B., Van der Linden, M. & Dekker, G. (2015). Op afkomst afgewezen. Den Haag: SCP.

14 Savelkoul, M., Scheepers, P., Veld, W. van der & Hagendoorn, L. (2012). Comparing Levels of Anti-Muslim Attitudes Across Western Countries. Quality & Quantity, 46(5), 1617–1624; Van der Valk, I. (2015). Monitor Moslim Discriminatie. Amsterdam: UVA/IMES.

15 Landelijke Vereniging tegen Discriminatie (2017). Factsheet meldingen discriminatie 2016: landelijk overzicht van meldingen en klachten ingediend bij antidiscriminatievoorzieningen in Nederland. En: Dinsbach, W., Silversmith, J., Schaap, E., Janss, F. & Mink, I. (2016). Kerncijfers 2015: Landelijk overzicht van klachten en meldingen over discriminatie, geregistreerd bij de antidiscriminatievoorzieningen. Leeuwarden/Amsterdam: Landelijke Vereniging tegen Discriminatie.

16 Abaâziz, I. (2016). Meld islamofobie: jaarrapport 2015. Nationaal meldpunt Meld Islamofobie.

17 Lachhab, F.Z. & Vorthoren, M.H. (2016). Islamofobie in zicht. Rotterdam: Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond.

18 Meldpunt Internet Discriminatie (2016). Jaarverslag 2015.

19 Per 22 december 2016 is de meldingsafhandeling van MDI overgedragen aan MiND.

20 Stichting Magenta (2016). Afdeling Meldpunt Discriminatie Internet: Jaarverslag 2015. Amsterdam: Stichting Magenta.

per jaar naar ruim 300 per jaar). In de jaren 2004-2008 lag het aantal meldingen van moslimdiscriminatie bij het MDI echter nog hoger (tussen de 300 en 500 meldingen).

- Uit een analyse van data van weblogs GeenStijl en PowNed komt naar voren dat het aantal posts en artikelen waarin het gaat over moslims of islam in de afgelopen jaren sterk is gestegen. Daarbij is de beeldvorming over moslims of de islam in deze berichten vrijwel uitsluitend negatief.[21]
- Daarnaast zijn er twee rapportages die zich primair richten op het aantal registraties van incidenten bij de politie. Dit zijn de 'Monitor racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld' van het Verwey-Jonker Instituut en de Anne Frank Stichting[22] en de rapportage van de Nationale Politie en Art. 1 (vanaf 2016).[23] Tot enkele jaren geleden werden daarnaast de jaarlijkse POLDIS-rapportages uitgebracht.[24] De 'Vijfde rapportage racisme, antisemitisme, en extreemrechts geweld in Nederland', die gebaseerd is op een analyse van de gegevens in de politiebestanden, maakt vanaf 2013 een uitsplitsing naar discriminatoire incidenten ten aanzien van moslims.[25] Het aantal 'intentioneel' discriminatoire incidenten ten aanzien van moslims is verdrievoudigd van 142 in 2014 naar 466 in 2015 en ook het aantal 'scheldincidenten' naar moslims is toegenomen (van 88 in 2014 naar 222 in 2015).
- Binnen de POLDIS 2013 rapportage is een verdiepende studie gedaan naar moslimdiscriminatie in Nederland. In deze verdieping is specifiek gekeken naar incidenten met een tegen moslims gericht discriminatoir karakter, oftewel intentionele moslimdiscriminatie.[26] [27] Daarnaast is de categorie 'moslimschelden' onderscheiden. Dit zijn scheldpartijen waarbij het woord moslim of het geloof islam als scheldwoord wordt gebruikt tegen iemand met een (vermeende) moslimachtergrond. Schelden tegen moslims komt in de politieregistratie veel vaker voor dan intentionele moslimdiscriminatie. Driekwart van de als moslimdiscriminatie geregistreerde incidenten betreft 'moslimschelden', tegenover een kwart van de gevallen 'intentionele' moslimdiscriminatie. Ook werden de locaties waar moslimdiscriminatie voorkwam en de achtergrondkenmerken van daders en slachtoffers vastgesteld. Zo zijn incidenten onder te verdelen naar de volgende aspecten:
  - Bekendheid tussen dader en slachtoffer: enerzijds incidenten waarbij de betrokkenen onbekenden van elkaar zijn (veelal 'medeburgers' en 'ambtenaren in functie'), en anderzijds incidenten waarbij de betrokkenen bekenden van elkaar zijn.
  - Locaties waar incidenten plaatsvinden: directe woonomgeving, sociale media, openbare weg, werk, verkeer, horeca en uitgaan, school, winkels, openbaar vervoer, sporten.

In de 'Vijfde rapportage racisme, antisemitisme, en extreemrechts geweld in Nederland' werd een steekproef van 132 incidenten van moslimdiscriminatie (registraties bij de politie) bekeken en onderverdeeld in categorieën.[28] Bij

21 Van der Valk, I. (2017). Monitor moslimdiscriminatie: Online beeldvorming over moslims en islam. Amsterdam: UVA/IMES.

22 Verwey-Jonker Instituut in samenwerking met de Anne Frank Stichting. Meest recente publicatie: Tierolf, B., Van Kapel, M., Hermens, N. & Wagenaar, W. (2016). Vijfde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2015.

23 Bon, S. van & Mink, I. (2016). Discriminatie-cijfers in 2015. Een rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij anti-discriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland. Rotterdam: Art.1.

24 In de periode 2011-2014 heeft het Verwey-Jonker Instituut de POLDIS-rapportages verzorgd in opdracht van de Nationale Politie.

25 Daarvoor werd geen uitsplitsing gemaakt tussen incidenten met een 'racistisch' karakter en incidenten gericht tegen specifiek moslims, omdat volgens de onderzoekers vaak niet precies duidelijk is of uitingen gericht zijn tegen het geloof of tegen een bevolkingsgroep, zoals Marokkanen. Vanaf 2013 is echter de zoekopdracht gebruikt 'discriminatie tegen moslims'.

26 Het gaat bij 'intentionele moslimdiscriminatie' om incidenten waarbij personen met een moslimachtergrond ongelijk worden behandeld, of wanneer er onrechtmatig onderscheid wordt gemaakt naar geloofsovertuiging of waarbij het moslim zijn als 'minder' wordt aangeduid.

27 Tierolf, B., Scheffelaar, A., Hermens, N. & Drost, L. (2015). Poldis rapportage 2013. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

28 Tierolf, B., Kapel, M. van, Hermens, N. & Wagenaar, W. (2016). Vijfde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2015. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

42 incidenten in de steekproef was sprake van schelden en bij 52 incidenten ging het om geweld, zoals mishandeling, bedreiging, treiteren of opruiing (d.w.z. bedreigende uitingen tegen moslims of moskeeën, waarbij niet een bepaalde persoon het doelwit is, vaak op internet). Bij incidenten van mishandeling in de steekproef was ongeveer de helft een 'escalatie'; dat wil zeggen dat er een andere aanleiding was voor de mishandeling dan de achtergrond van het slachtoffer (zoals een verkeersruzie). Ook bij bedreigingen komen zowel incidenten met als zonder andere aanleiding voor. Waar het gaat om opruiing en treiteren, is er blijkens de registratie van de politie meestal geen andere aanleiding voor het incident dan de achtergrond van het slachtoffer. Bij de steekproef van politieregistraties van geweld tegen moslims was er in een aanzienlijk deel dus geen andere aanwijsbare aanleiding dan de achtergrond van het slachtoffer.

De bovengenoemde cijfers over meldingen van moslimdiscriminatie zijn waarschijnlijk een onderschatting van de werkelijke incidentie. Ewoud Butter (2016) zegt hierover in zijn factcheck over moslimdiscriminatie: '*Het aantal meldingen van moslimdiscriminatie is op zijn hoogst een indicatie van een daadwerkelijke toe- of afname van moslimdiscriminatie. Dit aantal is onder andere afhankelijk van de meldingsbereidheid van burgers. Deze meldingsbereidheid wordt bijvoorbeeld beïnvloed door de actualiteit, campagnes om melding te maken, maar ook door het vertrouwen dat potentiële melders hebben in de instelling waarbij ze melding kunnen doen. Over het algemeen is bekend dat de meldingsbereidheid over alle vormen van discriminatie, dus ook van moslimdiscriminatie, erg laag is. Rapportages over alle vormen van racisme en discriminatie bevatten dan ook vaak de vermelding dat het 'om het topje van de ijsberg' gaat.*'[29] Deze nuancering maken ook veel meldpunten al in hun rapportages. In het onderzoek 'Islamofobie in Zicht' (2016) is ook de conclusie dat discriminatie onder moslims veel vaker voorkomt dan blijkt uit officiële meldcijfers. Moslims zouden zelden melden wegens gebrek aan vertrouwen in instanties.[30]

Het uitvoeren van slachtofferenquêtes is een volgende methode die periodiek wordt toegepast. In slachtofferenquêtes wordt gevraagd naar persoonlijk ervaren discriminatie (concrete voorvallen die mensen als discriminerend hebben ervaren) en niet persoonlijk ervaren discriminatie (zoals de perceptie dat de 'groep' waartoe iemand behoort, wordt gediscrimineerd). Bijvoorbeeld: 'Moslims worden achtergesteld in de Nederlandse samenleving'.

- In het SCP-onderzoek 'Ervaren discriminatie in Nederland' (2014) blijkt dat twee op de drie moslims aangeven ten minste één persoonlijke discriminatie-ervaring in het afgelopen jaar te hebben gehad. De meeste discriminatie wordt ervaren in de openbare ruimte, gevolgd door discriminatie-ervaringen bij het zoeken van werk, op de werkvloer, in de opleiding (op school) en tijdens het uitgaan.[31]
- In het onderzoek naar oorzaken van en triggerfactoren voor antisemitisme onder jongeren (2015) is aan islamitische jongeren gevraagd of zij zich weleens gediscrimineerd voelen vanwege hun religie. Deze vraag wordt bevestigend beantwoord door 65% van de islamitische jongeren (45% 'soms' en 20% 'vaak'). Een nog hoger percentage (84%) is het geheel of gedeeltelijk eens met de stelling dat 'moslims in Nederland worden gediscrimineerd', of dat 'moslims niet zo veel kansen krijgen als anderen in Nederland' (83% geheel of gedeeltelijk eens).[32]
- In 2015 heeft de Anne Frank Stichting een onderzoek laten uitvoeren naar moslimdiscriminatie in het middelbaar onderwijs, waarin werd gevraagd naar niet-persoonlijke ervaringen.[33] Het onderzoek richtte zich

29 Butter, E. (2016). Neemt moslimhaat toe in Nederland? Factcheck over moslimhaat. Kennisplatform Integratie & Samenleving: https://www.kis.nl/publicatie/neemt-moslimhaat-toe-nederland

30 Lachhab, F.Z. & Vorthoren, M.H. (2016). Islamofobie in zicht. Rotterdam: Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond.

31 Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). Ervaren discriminatie in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

32 Van Wonderen, R. & Wagenaar, W. (2016). Oorzaken en triggerfactoren antisemitisme onder jongeren. Utrecht/Amsterdam: Verwey-Jonker Instituut/Anne Frank Stichting.

33 Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: een onderzoek onder docenten. Zoetermeer: Panteia.

op de ervaringen van docenten met moslimdiscriminatie in de klas en op hun school. Zo is gepoogd inzicht te krijgen in de aard, omvang en intensiteit van het verschijnsel in het voorgezet onderwijs.[34] Uit het onderzoek kwam onder meer naar voren dat ruim de helft van de docenten (61%) er het afgelopen jaar getuige van is geweest dat leerlingen grievende opmerkingen maakten over moslims of zich fysiek uitten tegen moslims.

Een laatste methode betreft vraagstellingen naar (vermeende) oorzaken van discriminatie en daderschap.

- Uit het SCP-onderzoek 'Ervaren discriminatie in Nederland' (2014) blijkt dat relatief veel discriminatoire incidenten jegens moslims zich afspelen tijdens het winkelen en op straat (zoals onvriendelijke bejegening door winkelpersoneel en nageroepen of uitgescholden worden op straat). Discriminatie op de werkvloer neemt veelal de vorm aan van kwetsende grappen, pesten en uitschelden door collega's en leidinggevenden. Ook wordt discriminatie ervaren bij het contact met klanten en opdrachtgevers. Ervaren discriminatie tijdens de opleiding betreft onder meer onvriendelijke behandeling door een docent of begeleider, een te lage beoordeling krijgen en het moeilijk vinden van een stage.[35]
- In een surveyonderzoek naar de vormen, mate en locaties van discriminatie, polarisatie en radicalisering in de regio Utrecht (2011) blijkt dat 42% van de jongeren met een islamitische achtergrond zich gediscrimineerd voelt vanwege zijn of haar geloof, waarbij jongeren zich vooral gediscrimineerd voelen op school, in het uitgaansleven en in de eigen buurt. Verder voelen jongeren zich meestal gediscrimineerd door andere jongeren. Jongeren die aangeven gediscrimineerd te worden op school, voelen zich veel vaker gediscrimineerd door medeleerlingen (92%) dan door docenten (16%). Jongeren die aangeven gediscrimineerd te worden in hun buurt voelen zich veel vaker gediscrimineerd door andere jongeren (73%) dan door volwassen buurtbewoners (26%). Jongeren die aangeven gediscrimineerd te worden bij het uitgaan voelen zich vooral gediscrimineerd door andere jongeren (68%) en in mindere mate door mensen die werken in de horeca (38%) of andere (volwassen) bezoekers.[36]
- In het onderzoek in opdracht van de Anne Frank Stichting naar moslimdiscriminatie in het middelbaar onderwijs is ook gekeken naar de inhoud van de voorvallen. Het valt de onderzoekers op dat die vaak betrekking hebben op beelden van overlast en crimineel gedrag van jongeren met een (vermeende) islamitische achtergrond. De aanleiding voor een voorval is volgens docenten vaak (media)aandacht voor overlast en crimineel gedrag van moslims. Ook (media)aandacht voor recente uitlatingen van politici en andere bekende Nederlanders of (media)aandacht voor terrorisme of terroristische organisaties in binnen- en buitenland zien veel docenten als mogelijke aanleiding van de voorvallen. Docenten zijn ook getuige van negatieve bejegening van moslims door de situatie in het Midden-Oosten of de praktijk van het islamitische geloof. Ook noemen docenten de (media)aandacht voor de situatie in het Midden-Oosten en de (media)aandacht voor conflicten tussen diverse stromingen binnen de islam als aanleiding van voorvallen. In het onderzoek is aan docenten ook gevraagd wie de daders zijn van discriminerende incidenten tegenover moslims. Daders zijn veel vaker jongens dan meisjes. Kenmerkend voor daders is verder dat ze meestal van autochtone afkomst zijn, afkomstig uit lagere opleidingsniveaus (zoals vmbo) en vaak geen religieuze achtergrond hebben. Opmerkelijk aan de antwoorden van docenten is verder, dat zij zeggen dat islamitische leerlingen behalve slachtoffer ook als dader betrokken zijn bij voorvallen van moslimdiscriminatie. Uit de open antwoorden van docenten maken de onderzoekers op dat het hierbij gaat om ruzies en scheldpartijen over en weer waarin algemene grievende

34 Het gaat hier dus niet om een enquête onder slachtoffers, maar om waargenomen moslimdiscriminatie.

35 Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). Ervaren discriminatie in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

36 Wonderen, R. van, & Hermens, N. (2011). Survey discriminatie, polarisatie en radicalisering bij jongeren: Vormen, mate en locaties van discriminatie, polarisatie en voedingsbodems voor radicalisering. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

opmerkingen over de islam en moslims worden gemaakt: voorvallen van moslimdiscriminatie zouden dan vaak onderdeel zijn van 'gewone' ruzies, discussies of scheldpartijen.

Typerend voor surveyonderzoek naar discriminatie is dat mensen die een negatieve houding hebben tegenover moslims zelden zelf wordt gevraagd naar de oorzaken hiervan. In het surveyonderzoek naar de vormen, mate en locaties van discriminatie, polarisatie en radicalisering in de regio Utrecht is dit wel onderzocht.[37] Aan autochtone jongeren die negatief denken over andere bevolkingsgroepen (in dit geval Marokkanen en Turken), is gevraagd wat de redenen hiervoor zijn. De door de jongeren meest genoemde redenen zijn 'overlastgevend gedrag', en 'negatieve persoonlijke ervaringen' met leden van deze bevolkingsgroepen (zoals 'intimiderend' gedrag door jongeren). In mindere mate worden 'andere normen en waarden' en 'andere opvattingen' (bijvoorbeeld over hoe jongens en meisjes zich moeten gedragen) als redenen genoemd. Een opvallende bevinding is dat 'religie' niet of nauwelijks wordt genoemd als reden voor een negatieve houding tegenover Marokkanen en Turken. Opmerkelijke uitkomst van de survey is ook dat vooral jongeren uit gemeenten op het platteland negatiever zijn over Marokkanen en Turken, terwijl in die gemeenten veel minder Marokkanen en Turken wonen dan in stedelijke gemeenten. Uit nadere gesprekken met jongeren en jeugdprofessionals werd duidelijk dat een mogelijke verklaring hiervoor is dat jongeren van het platteland naar de middelbare school gaan in de stad, en daar worden geconfronteerd met 'streetwise' gedrag van Turkse en (vooral) Marokkaanse jongeren dat zij als intimiderend ervaren. Autochtone jongeren uit de stad zijn hier mogelijk meer aan gewend of kunnen er beter mee omgaan.[38]

Aanpak oorzaken en triggerfactoren moslimdiscriminatie onder jongeren

De beleidsinzet van het kabinet om moslimdiscriminatie te verminderen, maakt deel uit van het antidiscriminatiebeleid op grond van afkomst, geloof en huidskleur. De inzet van het tegengaan van moslimdiscriminatie voor de aankomende periode is opgenomen in het Nationaal Actieprogramma tegen discriminatie. Een van de hoofdlijnen van deze inzet is de versterking van inzicht en kennis over moslimdiscriminatie. Bestaand onderzoek (zie boven) biedt echter onvoldoende aanknopingspunten en handvatten om moslimdiscriminatie onder jongeren te bestrijden. Dit terwijl uit bestaand onderzoek wel blijkt dat dit soort incidenten regelmatig voorkomt en er ook indicaties zijn van een toename van incidenten richting moslims.

37 Wonderen, R. van, & Hermens, N. (2011). Survey discriminatie, polarisatie en radicalisering bij jongeren: Vormen, mate en locaties van discriminatie, polarisatie en voedingsbodems voor radicalisering. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

38 In 2007 constateerden Radstake en Van Goor reeds dat volgens docenten spanningen en negatieve beeldvorming op scholen lang niet altijd te maken heeft met etnisch-culturele verschillen, maar met negatieve gevoelens die bepaalde gedragingen opleveren.

2 Opzet en uitvoering van het onderzoek

2.1 Doel- en vraagstelling

Doelstelling

De doelstelling van dit onderzoek is zicht te krijgen op oorzaken en triggerfactoren die leiden tot negatieve beeldvorming over en negatieve bejegening van moslims. Door een landelijk onderzoek uit te voeren naar oorzaken van en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie, is het mogelijk de aanpak van moslimdiscriminatie onder jongeren te verfijnen. Het onderzoek moet het mogelijk maken om de gevonden factoren die bijdragen aan het ontstaan van negatieve beeldvorming en het daadwerkelijk discrimineren van moslims te vergelijken met (trigger)factoren die bijdragen aan het discrimineren op grond van afkomst, huidskleur en geloof. Daarbij geeft het inzicht in relevante achtergrondfactoren, zoals religie, mediagebruik, persoonlijke ervaringen, opleiding, gevoel van achterstelling, ervaringen met discriminatie, invloed van vrienden, opvoeding en gezinssituatie.

Onderzoeksvragen

Het onderzoek beoogt de onderstaande onderzoeksvragen te beantwoorden:

1. Wat zijn de belangrijkste factoren en domeinen die bijdragen aan het ontstaan van vooroordelen en negatieve opvattingen over moslims onder jongeren?
2. Welke (trigger)factoren zijn doorslaggevend in het daadwerkelijk uiten van moslimdiscriminatie onder jongeren?
3. In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van moslimdiscriminatie uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?

Op basis van literatuurstudie en interviews met jongeren hebben we individuele, sociale en contextuele factoren geïdentificeerd die (mogelijk) relevant zijn voor het ontstaan van vooroordelen en negatief gedrag tegenover moslims. Deze factoren zijn samengevat in onderstaand schema. De relatie tussen individuele, sociale en contextuele factoren en de oordelen/opvattingen over moslims wordt (deels) gemedieerd middels (eventuele) dreigingen die jongeren ervaren. Deze zijn daarom in een apart kader opgenomen.

Onderstaand schema beschrijft de factoren die in het surveyonderzoek zijn meegenomen.

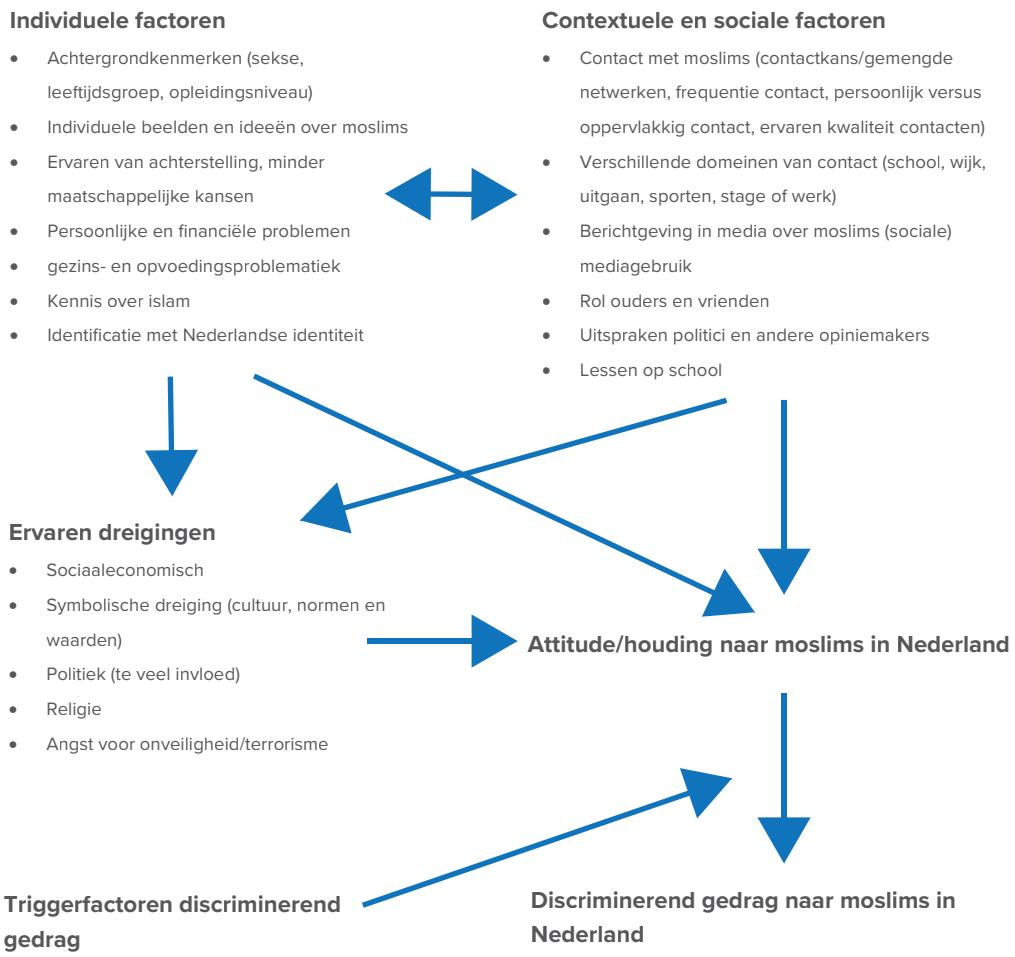

2.2 Onderzoeksopzet en onderzoekspopulatie vooronderzoek

Introductie

De kern van onze onderzoeksopzet was een grootschalige enquête ("survey") onder jongeren. Om de resultaten van dit surveyonderzoek onder jongeren naar oorzaken van en triggerfactoren voor negatieve beeldvorming en discriminatie van moslims in Nederland goed te kunnen duiden, moet allereerst duidelijk zijn wat jongeren verstaan onder 'moslims'. Dit is namelijk minder helder en afgebakend dan het wellicht op voorhand lijkt. Daarom hebben wij een vooronderzoek onder niet-islamitische jongeren uitgevoerd (vijftien diepte-interviews en een aanvullende enquête) om een eerste inzicht te krijgen in welke beelden jongeren hebben over moslims in Nederland en in hoeverre jongeren daarbij onderscheid maken tussen verschillende 'categorieën' moslims (zoals islamitische meisjes, islamitische jongens, islamitische ouderen, islamitische jongeren, liberale moslims, succesvolle moslims). In het vooronderzoek zijn we tevens nagegaan welke (trigger)factoren volgens jongeren van belang zijn bij het ontstaan van vooroordelen en negatief gedrag tegen moslims en dus relevant zijn om in de survey op te nemen, en wat relevante antwoordcategorieën hierbij zijn. Tot slot hebben we in het vooronderzoek bij jongeren uitgevraagd in hoeverre bepaalde vormen van moslimdiscriminatie volgens hen wel of niet doelbewust (intentioneel) gericht zijn tegen moslims.

Aanvullend op de diepte-interviews hebben we in het vooronderzoek onder een grotere groep van 115 jongeren een enquête uitgevoerd door middel van een online vragenlijst. Het doel van deze enquête was te verifiëren of en hoe de

beelden, ideeën en (trigger)factoren die we hadden geïdentificeerd in de interviews, herkend en gedeeld worden door een grotere groep jongeren.

Ter referentie hebben we tevens diepte-interviews afgenomen met tien islamitische jongeren om een eerste inzicht te krijgen in de match of mismatch tussen de beleving van niet-islamitische en islamitische jongeren omtrent (trigger) factoren voor moslimdiscriminatie en de (vermeende) intentionaliteit van discriminerende uitingen. Ook onder islamitische jongeren hebben we een aanvullende enquête uitgevoerd om te verifiëren of en hoe de resultaten uit de interviews herkend en gedeeld worden door een grotere groep jongeren. In totaal zijn 70 islamitische jongeren in het vooronderzoek geïncludeerd.

Onderzoeksvragen vooronderzoek

Samengevat zijn voor het vooronderzoek de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

Beelden van en ideeën over moslims

- Wat verstaan jongeren onder 'moslims' en welke beelden en ideeën hebben zij hierbij?
- In hoeverre maakt het hierbij verschil of het gaat over moslims in Nederland of moslims buiten Nederland?
- In hoeverre maken jongeren in hun beelden en ideeën onderscheid naar 'moslims' en bevolkingsgroepen (zoals Marokkanen en Turken) waarvan veel leden een islamitische achtergrond hebben?
- In hoeverre beschouwen jongeren 'moslims' als een homogene of heterogene groep (qua religie, cultuur, opvattingen, gedrag)?

(Trigger)factoren voor negatieve beelden van en uitingen tegenover moslims

- Waar komen de beelden en ideeën van jongeren over 'moslims' vandaan, waar zijn deze op gebaseerd? In hoeverre zijn deze gebaseerd op persoonlijke ervaringen met moslims of ervaringen van familie, vrienden, buurt, school, of op ontwikkelingen zonder persoonlijke betrokkenheid (zoals terroristische aanslagen, oorlog Syrië)?
- In hoeverre is de informatie die jongeren via deze bronnen krijgen over 'moslims' wel of niet verschillend? Zeggen deze bronnen hetzelfde, of zijn er juist verschillen tussen bronnen?
  - Wat zijn de eigen ervaringen van jongeren met moslims?
  - Wat zeggen vrienden, ouders, broers/zussen, klasgenoten over moslims?
  - Wat horen en zien jongeren op internet, sociale media, televisie en geschreven media over moslims? Zijn er andere bronnen waar jongeren informatie vandaan halen?
- Kennen jongeren voorbeelden van negatieve bejegening van moslims, bijvoorbeeld discriminatie, schelden, agressie? Wat was de aard en aanleiding van deze negatieve bejegening?

Onderzoeksopzet vooronderzoek

Het vooronderzoek betreft een kwalitatief onderzoek dat bestond uit twee fasen (diepte-interviews en indicatieve toetsing). Er zijn diepte-interviews gehouden met jongeren om een eerste beeld te krijgen van de beelden van en ideeën van de jongeren over moslims, en (trigger)factoren voor negatieve beelden en uitingen. We voerden open gesprekken vanuit een gesprekspuntenlijst, waarop afhankelijk van de loop van het gesprek punten in wisselende volgorde aan bod kwamen en op punten werd doorgevraagd (semigestructureerde interviews). De vragen in de interviews zijn als open vragen gesteld, omdat het doel was om de beelden en ideeën van de jongeren zélf te iden-

tificeren.[39] Diepte-interviews zijn gevoerd met vijftien niet-islamitische jongeren, voornamelijk jongeren met een autochtone achtergrond maar ook enkele jongeren met een migratieachtergrond. Ter referentie zijn tevens diepte-interviews gehouden met tien jongeren met een islamitische achtergrond, om een eerste beeld te krijgen van eventuele verschillen in de beelden en ideeën over 'moslims'. In totaal zijn dus met 25 jongeren verdiepende interviews gehouden. Hierbij is gelet op diversiteit naar achtergrondkenmerken zoals sekse, opleiding en leeftijd. Om vast te stellen of de in de interviews geïdentificeerde beelden en ideeën op een breder draagvlak onder jongeren kunnen rekenen, hebben we aanvullend op de diepte-interviews een enquête uitgevoerd door middel van een online vragenlijst. De vraagstellingen in de diepte-interviews zijn hierin uitgevraagd onder een grotere groep jongeren, waarbij bevindingen uit de diepte-interviews als input zijn gebruikt voor het formuleren van relevante antwoordcategorieën. De werving van de jongeren voor de aanvullende enquête is gedaan door middel van een online panel. Ook hier is gelet op een evenwichtige spreiding naar achtergrondkenmerken (sekse, opleiding, leeftijd) van de responderende jongeren.[40] 115 niet-islamitische jongeren tussen 13 en 23 jaar hebben deze vragenlijst beantwoord. Ter referentie is de vragenlijst ook voorgelegd aan islamitische jongeren; in totaal hebben 70 islamitische jongeren de vragenlijst afgerond.

2.3 Onderzoeksopzet en onderzoekspopulatie surveyonderzoek

Introductie

Om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden is gekozen voor een onderzoeksopzet met als kern een survey onder jongeren. Voorafgaande aan de survey hebben we een literatuurscan uitgevoerd naar nationale en internationale publicaties over oorzaken van- en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie. Er is hierover al veel gepubliceerd, het doel was daarom nadrukkelijk niet om hierover een separate rapportage op te leveren. De literatuurscan was belangrijk om input te genereren voor relevante indicatoren in de vragenlijst van de survey.

De literatuurscan en interviews vonden plaats voorafgaand aan de survey, zodat we bevindingen over de (trigger) factoren konden meenemen bij het opstellen van relevante vragen in de survey. Vervolgens is de survey uitgevoerd onder 3.792 jongeren in de leeftijdscategorie 12 tot en met 23 jaar. Tevens is een survey uitgevoerd onder ruim 2.000 volwassenen als referentiegroep. Het onderzoek onder volwassenen had als doel om vast te stellen of de gevonden oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie onder de leeftijdscategorie 12 tot en met 23 jaar ook gelden voor andere leeftijdscategorieën.

Na de survey hebben we twee focusgroepen met (ervarings)deskundigen bijeengebracht, onder wie leerkrachten, jeugdwerkers, vertegenwoordigers van migrantenorganisaties en experts op het gebied van moslimdiscriminatie. Het doel van deze focusgroepen was om de resultaten van de jongerensurvey beter te kunnen duiden en van een context te kunnen voorzien.

Vragenlijst

De vragenlijsten voor beide online surveys (jongeren en volwassenen) bestonden grofweg uit negen onderdelen. Het eerste deel bevatte introductievragen over achtergrondkenmerken van de respondent, zoals leeftijd, opleidingsniveau en etnische achtergrond. Daarna volgden vragen over contacten met moslims. Zowel de frequentie van contacten

39 Het voordeel van de kwalitatieve onderzoeksmethode is dat het een duidelijke verdieping oplevert in het inzicht in de denkwereld van jongeren over 'moslims'. Een beperking is dat op basis van deze methode geen statistisch representatief beeld is te schetsen voor de totale populatie jongeren, daar is in het vooronderzoek ook niet naar gestreefd. Respondenten zijn geworven via het online panel 'PanelClix' en aanvullend (via de sneeuwbalmethode om moeilijker te bereiken groepen te kunnen includeren in het vooronderzoek) via het netwerk van het Verwey-Jonker Instituut.

40 Leeftijd en sekse van de jongeren zijn in de netto steekproef evenredig verdeeld. De overgrote meerderheid van de jongeren volgt een opleiding, een kleiner deel werkt of loopt stage. Een op de tien jongeren in de netto steekproef is werkzoekend.

als de door niet-islamitische jongeren (en volwassenen)[41] ervaren kwaliteit van deze contacten zijn uitgevraagd. Het derde vragenblok ging in op de attitudes, beelden en ideeën van niet-islamitische jongeren over moslims in Nederland. Allereerst hebben jongeren aangegeven wat hun gevoelens (positief of negatief) zijn over moslims, en ter referentie wat hun gevoelens (positief of negatief) zijn over andere bevolkingsgroepen in Nederland. Vervolgens is aan de jongeren gevraagd om toe te lichten waarom zij positief of negatief denken over moslims en of zij in de afgelopen twee jaar positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland (en wat hiervoor de oorzaken/triggerfactoren zijn). Ook hebben we de jongeren gevraagd welke beelden en ideeën zij hebben over moslims in Nederland (wat zijn volgens de jongeren 'moslims'?). Ook is jongeren gevraagd om aan te geven welke 'eigenschappen' volgens hen van toepassing zijn op moslims.

In het vierde vragenblok is aan niet-islamitische jongeren gevraagd om toe te lichten hoe zij aan hun beelden en ideeën over moslims komen. In het vijfde vragenblok is ingegaan op de invloed van ouders en vrienden op die beelden en ideeën. In het zesde vragenblok zijn meerdere factoren uitgevraagd: (sociale) mediagebruik; houding en opvattingen over discriminatie; identiteit als Nederlander. In het zevende vragenblok zijn vragen gesteld omtrent triggerfactoren in de aanloop naar negatieve bejegening van moslims. We hebben gevraagd of jongeren weleens getuige zijn geweest van negatief gedrag van en incidenten met moslims, en wat volgens hen hiervan meestal de aanleiding is. Ook is gevraagd of jongeren zich zelf weleens negatief gedragen tegenover moslims, en wat hiervan dan de aanleiding is. Tevens is jongeren op basis van een casus (een terroristische aanslag die in Nederland wordt gepleegd uit naam van de islam) gevraagd naar mogelijke reacties van henzelf, van jongeren die ze kennen, en wat jongeren tot zulke acties kan aanzetten. In de laatste vragenblokken is gevraagd naar gevoelens van onrechtvaardigheid, ervaren achterstelling en frustratie, en sociale problematiek (opvoedsituatie en -problemen, persoonlijke en financiële problemen).

Ter referentie zijn in de jongerensurvey ook een aantal vragen voorgelegd aan islamitische jongeren. Aan islamitische jongeren is onder meer gevraagd aan te geven hoe volgens hen niet-islamitische Nederlanders denken over moslims in Nederland. Aan islamitische jongeren die denken dat niet-islamitische Nederlanders negatief denken over moslims, is gevraagd om toe te lichten wat hiervan volgens hen de belangrijkste oorzaken zijn.

Voordat de vragenlijsten definitief online gingen, zijn deze getest op technische aspecten zoals doorverwijzingen tussen vragen, op inhoudelijke aspecten zoals terminologie en eenduidigheid van begrippen, en op begrijpelijkheid.

Onderzoekspopulatie

Jongeren 12-23 jaar

Om zo veel mogelijk respons te genereren op de vragenlijst, hebben we verschillende methoden gebruikt om jongeren te werven voor deelname aan het onderzoek. We hebben hierbij gelet op een goede verdeling in de sample wat betreft leeftijd, geslacht, etniciteit en religie. Allereerst zijn jongeren geworven via het online panel 'PanelClix'[42] en het panel van TNS NIPO/Kantar. Jongeren in deze panels zijn zeer gericht te benaderen op basis van achtergrondkenmerken. Voor het invullen van vragenlijsten krijgen leden van panels een beperkte vergoeding. Hiernaast hebben we aanvullend veldwerk uitgevoerd onder jongeren die voor surveyonderzoek relatief moeilijk te bereiken zijn. Dit betreffen

41 Om de resultaten van de surveys onder jongeren en volwassenen zo goed mogelijk met elkaar te kunnen vergelijken zijn aan beide groepen dezelfde vragen voorgelegd. Wat we in de deze alinea zeggen over 'jongeren' geldt daarom ook voor 'volwassenen'.

42 PanelClix is een van de grootste online panels in Nederland. Jongeren geven zichzelf op voor deelname aan het panel en krijgen een vergoeding voor hun deelname aan onderzoek. Panelleden worden op basis van relevante achtergrondkenmerken zoals sekse, leeftijd en opleiding geselecteerd en uitgenodigd voor deelname aan onderzoeken. In het panel hebben deelnemers aangegeven wat hun land van herkomst is en / of welke religie ze aanhangen. In de online vragenlijst zijn hierover tevens controlevragen opgenomen. Hierbij is erop gelet om jongeren met verschillende achtergronden te includeren (leeftijdsgroepen; niet-islamitische jongeren van autochtone of allochtone herkomst; islamitische jongeren van Turkse, Marokkaanse of overige herkomst; jongens en meisjes; laag, middelbaar en hoogopgeleid; regionale spreiding). Het panel van TNS NIPO/Kantar (TNS NIPObase) is een database van ruim 200.000 personen. Van deze personen is standaard een groot aantal gegevens beschikbaar, waaronder sociodemografische kenmerken. Zij worden maximaal drie keer per maand benaderd en ontvangen altijd een beloning voor hun medewerking. Dit resulteert in een hoge respons, wat de kwaliteit van de verzamelde data ten goede komt.

met name laagopgeleide jongeren en jongeren met een niet-westerse achtergrond. De aanvullende werving hebben we hoofdzakelijk uitgevoerd via sociale media (Facebook en Instagram) en het Etnoteam van Labyrinth. Op Facebook en Instagram zijn jongeren geworven middels onlineadvertenties totdat quota voor leeftijdsgroep, regionale spreiding en opleidingsniveau waren bereikt. Via het Etnoteam hebben we sleutelpersonen gevraagd om het surveyonderzoek onder de aandacht te brengen van jongeren uit hun netwerk.[43]

Aan de survey hebben in totaal 3.792 jongeren in de leeftijd van 12 tot en met 23 jaar deelgenomen. In de opzet van het onderzoek is niet uitgegaan van een steekproefopbouw die de exacte verdeling van jongeren in Nederland op achtergrondkenmerken representeert. Het doel van het onderzoek was immers om na te gaan of factoren die bijdragen aan moslimdiscriminatie verschillen tussen groepen met verschillende achtergrondkenmerken (zoals leeftijd, sekse, opleidingsniveau, religie). In de opbouw van de onderzoekspopulatie is er dus primair naar gestreefd om voldoende grote groepen op achtergrondkenmerken in het onderzoek te includeren, opdat deze groepen met elkaar vergeleken kunnen worden, en er voor verschillen tussen deze groepen statistisch valide uitspraken mogelijk zijn. Dit is gerealiseerd. Door de gekozen onderzoeksmethoden was de respons onder benaderde jongeren relatief hoog.[44] In de onderzoekspopulatie zijn de volgende aantallen op basis van achtergrondkenmerken opgenomen:

Sekse:

- 1.887 jongens en 1.905 meisjes

Religie:

- 521 jongeren met een islamitische achtergrond (voor het grootste deel Nederlands-Turkse jongeren en Nederlands-Marokkaanse jongeren)
- 1.041 jongeren met een christelijke achtergrond
- 2.102 jongeren zonder geloof
- 128 jongeren met een andere religie (zoals hindoeïstisch, boeddhistisch, joods).[45]

Opleidingsniveau ('huidige opleiding' of 'hoogst genoten opleiding' indien men geen opleiding meer volgt):

- 494 vmbo/mavo
- 597 havo
- 750 vwo/gymnasium
- 913 mbo
- 577 hbo
- 334 wetenschappelijk onderwijs
- 127 jongeren hadden een andere hoogst genoten opleiding of hadden geen opleiding (volgen geen opleiding en hebben geen afgeronde opleiding).

Leeftijd:

- 776 12-15-jarigen
- 1.752 16-18-jarigen
- 1.259 19-23-jarigen.

43 Organisaties die ons hebben ondersteund bij het veldwerk zijn PanelClix, TNS NIPO/Kantar, Labyrinth Onderzoek & Advies.

44 De respons op panelonderzoek is in de regel hoog, zo ook in ons surveyonderzoek (>40%). Het aantal jongeren dat via online panels heeft deelgenomen aan de survey was 1.722 (via PanelClix en TNS NIPO/Kantar). De overige jongeren zijn op aanvullende wijzen geworven via sociale media (Facebook en Instagram: 1.771 jongeren) en het Etnoteam van Labyrinth (297 jongeren). De responscijfers voor dit aanvullend onderzoek kunnen niet worden vastgesteld.

45 In de steekproef zijn zowel tweedegeneratiemigranten als eerstegeneratiemigranten vertegenwoordigd. Etnische herkomst is vastgesteld door jongeren te vragen naar het geboorteland van hun ouders. Van de etnische herkomst 'Nederlands' is in dit onderzoek sprake wanneer beide ouders in Nederland zijn geboren. Als één of beide ouders in Turkije, Marokko, etc. zijn geboren, geldt voor jongeren als etnische herkomst het desbetreffende land. Ook is gevraagd in welk land jongeren zelf zijn geboren.

Het aantal jongeren in de onderzoekspopulatie per subgroep (leeftijd, sekse, opleidingsniveau, religie) is groot genoeg om statistisch betrouwbare uitspraken te kunnen doen voor deze subgroepen.

Volwassenen 24 jaar en ouder

Volwassenen zijn geworven via het panel 'PanelClix' en het panel van TNS NIPO/Kantar. Aan de volwassenensurvey hebben in totaal 2.020 personen in de leeftijd van 24 jaar en ouder deelgenomen.[46] Net als bij de jongeren is er in de opbouw van de onderzoekspopulatie voor volwassenen naar gestreefd om voldoende grote groepen op achtergrondkenmerken in het onderzoek te includeren, opdat deze groepen met elkaar te vergelijken zijn, en voor verschillen tussen deze groepen statistisch valide uitspraken mogelijk zijn. Dit is gerealiseerd. In de onderzoekspopulatie zijn de volgende aantallen op basis van achtergrondkenmerken opgenomen:

Sekse:

- 1.045 mannen en 975 vrouwen

Religie:

- 603 personen met een christelijke achtergrond
- 732 personen met een islamitische achtergrond (voor het grootste deel Nederlands-Turks en Nederlands-Marokkaans)
- 627 personen zonder geloof
- 45 personen met een andere religie (zoals hindoeïstisch, boeddhistisch, joods).

Opleidingsniveau ('huidige opleiding' of 'hoogst genoten opleiding' indien men geen opleiding meer volgt):

- 352 vmbo/mavo (of vergelijkbaar)[47]
- 165 havo/vwo/gymnasium
- 648 mbo
- 608 hbo
- 168 wetenschappelijk onderwijs
- 61 personen hadden een andere of geen opleiding.

Leeftijd:

- 324 personen 24-30 jaar
- 509 personen 31-40 jaar
- 359 personen 51-60 jaar
- 334 personen 61 jaar of ouder.

Het aantal personen in de onderzoekspopulatie per subgroep (leeftijd, sekse, opleidingsniveau, religie) is groot genoeg om statistisch betrouwbare uitspraken te kunnen doen voor deze subgroepen.

Analyse

De data uit de onlinesurvey zijn geanalyseerd in het programma SPSS. De rapportage van de analyseresultaten bestaat in eerste instantie uit beschrijvende grafieken waarin we de algemene resultaten rapporteren op de vragen over beeldvorming van jongeren/volwassenen over moslims in Nederland. Daarnaast beschrijven we of er verschillen zijn voor verschillende subgroepen jongeren/volwassenen, bijvoorbeeld naar sekse, leeftijd, opleidingsniveau of religie. Verder hebben we geanalyseerd welke risico- en triggerfactoren samenhangen met beeldvorming van jongeren over moslims in Nederland en negatieve bejegening door jongeren/volwassenen van moslims. We hebben statistische analyse (regressieanalyse en toetsen om gemiddelden te vergelijken zoals variantieanalyse) uitgevoerd om vast te

46 Personen van 18 tot en met 23 jaar zijn opgenomen in de jongerensurvey.

47 Vmbo/mavo of vergelijkbaar: bv lts, leao, huishoudschool.

stellen of samenhangen tussen risico- en triggerfactoren en beeldvorming en negatieve bejegening door jongeren/volwassenen van moslims statistisch significant zijn, en of hierbij verschillen naar achtergrondkenmerken statistisch significant zijn. Als we in de rapportage spreken over 'samenhang' tussen risico- en triggerfactoren en beeldvorming en negatieve bejegening door jongeren/volwassenen, of als we spreken over verschillen naar achtergrondkenmerken, dan betekent dit dat deze verschillen statistisch significant zijn. Niet-significante verschillen zijn niet in het rapport beschreven, tenzij expliciet vermeld.

2.4 Leeswijzer

De rapportage is als volgt opgezet. In hoofdstuk 3 worden de resultaten weergegeven van een literatuurscan van nationale en internationale wetenschappelijke publicaties over oorzaken en triggerfactoren van moslimdiscriminatie. In hoofdstuk 4 rapporteren we over de surveyresultaten van de beeldvorming van jongeren over moslims in Nederland. Deze resultaten splitsen we uit naar achtergrondfactoren als sekse, leeftijd, religie en opleidingsniveau. In hoofdstuk 5 en 6 wordt gerapporteerd over de surveyresultaten voor (trigger)factoren die kunnen bijdragen aan negatieve beeldvorming en negatieve bejegening van moslims in Nederland. In hoofdstuk 7 en 8 rapporteren we over de resultaten van het surveyonderzoek onder volwassenen. Hoofdstuk 9 vat de belangrijkste onderzoeksresultaten samen en presenteert aanknopingspunten voor beleid.

3 Theoretische verkenning

Voorafgaand aan de survey voerden we een literatuurverkenning uit. Hierbij keken we naar mogelijke oorzaken en triggerfactoren van moslimdiscriminatie in nationale en internationale publicaties. In de wetenschappelijke literatuur gaat het veel over factoren die ten grondslag liggen aan discriminatie. Het is van belang een onderscheid te maken tussen deze onderliggende factoren en triggerfactoren. Vaak genoemde voorbeelden van onderliggende factoren zijn identiteitgerelateerde factoren, ervaren relatieve deprivatie, en ervaren fysieke of symbolische dreiging door een 'outgroup'. De achterliggende oorzaak van discriminatie ligt in de bovengenoemde structurele of psychologische factoren, maar een concrete gebeurtenis – een triggerfactor – geeft vaak de doorslag voor het daadwerkelijk uiten van discriminatoir gedrag (zoals schelden, pesten, uitsluiten).[48] Wij definiëren triggerfactoren daarom als '*concrete gebeurtenissen (bijvoorbeeld incidenten, problemen, oproepen door derden) die bijdragen aan het uiten van discriminatoir gedrag*'. Onderstaand bespreken we allereerst enkele sociaalpsychologische theorieën die inzicht geven in de onderliggende processen van negatieve vooroordelen over andere groepen en specifiek over moslims. Vervolgens gaan we in op andere onderliggende factoren en triggerfactoren: achtereenvolgens de rol van berichtgeving in de media, terroristische aanslagen uit naam van de islam, persoonsgebonden factoren en andere factoren en aanleidingen van negatief gedrag tegenover moslims.

De onderzoeken die we hieronder beschrijven zijn veelal gericht op de invloed van factoren op *attitudes* tegenover moslims/andere bevolkingsgroepen. Een attitude is één van de voorspellers van de intentie tot bepaald gedrag (*Theory of Planned Behavior*, geïntroduceerd door Ajzen, 1985). Een negatieve attitude kan zich dus uiten in negatief gedrag richting moslims, al is dit niet altijd het geval omdat gedrag door meerdere factoren wordt bepaald. Er zijn in Nederland verschillende opiniepeilingen die iets zeggen over attitudes tegenover moslims. Ewoud Butter (2016) beschrijft resultaten van verschillende peilingen, waaronder die van TNS NIPO en het SCP. Hieruit blijkt dat een aanzienlijke groep Nederlanders (zeer) negatief denkt over moslims in Nederland, en dat er een voorzichtige tendens te zien is dat denkbeelden negatiever worden.

Niet alleen expliciete (negatieve) attitudes, beelden waar mensen zich bewust van zijn, zijn een voorspeller van discriminatie of een negatieve bejegening van moslims. Uit onderzoek is bekend dat ook de impliciete (onbewuste) attitudes een rol spelen (zie bijvoorbeeld Amodio & Devine, 2006; Gonsalkorale e.a., 2009). In het onderzoek hebben we gekozen voor het meten van (uitsluitend) expliciete attitudes, aangezien we gebruik maken van een methode van zelfrapportage. Een andere limitatie van deze methode is dat mensen hun eigen vooroordelen kunnen onderschatten, vanuit de behoefte een positief zelfbeeld te hanteren (zie Adams e.a., 2006).

3.1 Sociale identiteitstheorie

Volgens de sociale identiteitstheorie (Tajfel & Turner, 1986) ontlenen mensen een deel van hun identiteit aan de groepen waartoe zij zichzelf rekenen. Hiertoe plaatsen zij zichzelf en andere mensen in categorieën. Dit proces van categorisatie en het ontlenen van identiteit aan de eigen groep(en) heeft verschillende gevolgen, zoals sociale vergelijking en de neiging om de eigen groep als positiever te zien dan de andere groep(en). Naarmate mensen zich sterker identificeren met hun eigen groepering, is de neiging om onderscheid te maken tussen groepen groter, omdat

48 Vergelijk Feddes, Nickolson & Doosje (2015) voor een toelichting op triggerfactoren in het radicaliseringsproces.

mensen voor een positief zelfbeeld meer afhankelijk zijn van hun groepslidmaatschap (zie ook Verkuyten, 2006; Verkuyten, 2010).

Op basis van sociale identiteitstheorie is aannemelijk dat identificatie met de eigen bevolkingsgroep gepaard kan gaan met meer negatieve attitudes tegenover andere bevolkingsgroepen. Mensen die zich bijvoorbeeld sterk identificeren met Nederland en nationalistische gevoelens hebben, zouden negatiever over moslims kunnen denken (wanneer zij moslims als niet-Nederlands beschouwen). In lijn met dit idee bleek uit onderzoek onder Nederlandse jongeren dat jongeren met een nationalistische attitude vaker negatief denken over moslims (Dekker & Van der Noll, 2011). De relatie tussen identificatie met de eigen groep en negatieve attitudes tegenover andere groepen komt uit de literatuur echter niet eenduidig naar voren (Brown, 2000).

Daarnaast laat onderzoek zien (zie Verkuyten, 2006) dat ervaringen met discriminatie kunnen zorgen voor een sterkere oriëntatie op de eigen groep. Dit geldt zowel voor ervaringen die mensen zelf hebben met discriminatie als voor het idee dat de eigen groep met discriminatie te maken heeft. De sterkere verbondenheid met de eigen groep zou daarop weer kunnen leiden tot meer negatieve attitudes tegenover andere groepen. Dit kan betekenen dat niet-islamitische Nederlanders die het gevoel hebben dat zij worden gediscrimineerd, negatiever over andere groepen, zoals moslims, kunnen denken.

3.2 Etnische competitietheorie en ervaren dreigingen

Etnische competitietheorie

De etnische competitietheorie combineert inzichten uit de realistic group conflict- en de sociale identiteitstheorie en veronderstelt dat processen van sociale identificatie (zoals boven beschreven) intensiever worden wanneer er daadwerkelijke of ervaren competitie is tussen groepen (Scheepers et al., 2002; Coenders et al, 2004; beide in Savelkoul, Scheepers, Tolsma & Hagendoorn, 2010). Wanneer er competitie is tussen groepen, bijvoorbeeld rond schaarse middelen als banen of woonruimte, maar ook bij status of waarden, ervaren mensen dreiging van een andere groep en zullen negatieve attitudes en vijandigheid tegenover de andere groep hierdoor toenemen. De verwachting is dat naarmate de andere groep groter is, mensen meer dreiging ervaren en meer negatieve attitudes hebben.

Savelkoul et al. (2010) vonden onderbouwing voor deze theorie in hun onderzoek naar negatieve vooroordelen over moslims in Nederland. Naarmate het aantal moslims in de woonomgeving groter is, ervaren mensen een grotere dreiging van etnische minderheden (gemeten met items zoals: 'minderheden krijgen meer kansen dan Nederlanders op de huizenmarkt'). Tot een bepaald punt, want in woonomgevingen met het grootste percentage moslims (steden als Den Haag of Amsterdam) is de ervaren dreiging juist weer lager. Een grotere ervaren dreiging is een voorspeller voor meer negatieve vooroordelen tegenover moslims. Ervaren dreiging verklaart bovendien de effecten van verschillende persoonsgebonden variabelen, namelijk opleidingsniveau en beroepsstatus. Daarnaast blijkt uit onderzoek onder Nederlandse jongeren dat de ervaren dreiging door moslims of de islam (op het gebied van economie, waarden of veiligheid) gepaard gaat met meer negatieve attitudes over moslims (Dekker & van der Noll, 2011).

Als we kijken we naar individuen is de veronderstelling dat mensen met een lage sociaaleconomische positie, zoals werklozen, zich eerder bedreigd voelen door mensen uit andere groepen en dus meer bevooroordeeld zijn. Onderbouwing voor dit idee is niet eenduidig. Strabac en Listhaug (2008) onderzochten dit in attitudes over moslims en vonden op sommige punten wel, maar op andere punten geen onderbouwing. Uit onderzoek van Van Wonderen en Wagenaar (2015) bleek geen invloed van sociale problematiek (zoals problemen in het gezin en financiële problemen) op de attitude van jongeren tegenover joden in Nederland.

Integrated threat theory

Een relevante theoretische benadering voor relaties tussen achtergrondfactoren, dreigingen die worden ervaren als gevolg van 'outgroups' en de attitudes tegenover deze 'outgroups', is de 'integrated threat theory of prejudice'. Deze benadering gaat over de processen, gevoelens en oordelen bij de totstandkoming van vooroordelen (Stephan & Sanders, 2000). In de integrated threat theory (ITT) wordt onderzocht of en hoe 'ingroups' zich bedreigd voelen door 'outgroups'. ITT-studies kunnen zich richten op bedreigingen die een autochtone bevolkingsgroep kan ervaren door de aanwezigheid van bepaalde minderheidsgroepen of door de instroom van immigranten. De integrated threat theory brengt een variëteit aan theoretische perspectieven tezamen op de rol van ervaren dreigingen bij het ontstaan van negatieve attitudes tussen groepen. Het theoretisch model bestaat uit onafhankelijke factoren (zoals intergroepcontact of opvattingen over multiculturaliteit), intermediërende variabelen en een afhankelijke variabele (zoals attitudes naar etnische minderheden of andere minderheidsgroeperingen). Intermediërende variabelen zijn bijvoorbeeld realistische economische dreiging, symbolische (culturele) dreiging, politieke dreiging ('moslims krijgen te veel invloed in dit land') en angst voor onveiligheid. De theorie onderzoekt enerzijds de relatie tussen een variëteit aan onafhankelijke factoren op realistische dreiging, symbolische dreiging, politieke dreiging en angst voor onveiligheid en anderzijds het effect van deze ervaren dreigingen op de attitude tegenover 'outgroups'.

Velasco Gonzalez, Verkuyten, Weesie en Poppe (2008) maken in onderzoek onder jongeren in Nederland onderscheid tussen verschillende soorten van ervaren dreiging. Ze onderscheiden symbolische dreiging (bijvoorbeeld: 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse cultuur') en economische dreiging (bijvoorbeeld: 'Nederlanders kunnen moeilijker een baan vinden door de aanwezigheid van moslims'). Ervaren symbolische dreiging onder Nederlandse jongeren gaat gepaard met meer negatieve vooroordelen, maar ervaren economische dreiging niet. Ook in onderzoek naar intolerantie in West-Europa (beschreven in Van der Valk, 2015) wordt onderscheid gemaakt tussen ervaren economische en ervaren culturele dreiging. In relatie tot intolerantie lijkt de ervaren culturele dreiging meer van belang dan de ervaren economische dreiging. Uit discoursanalyse van twee weblogs komt naar voren dat moslims en de islam hierop vaak als culturele of politieke dreiging worden geframed (Van der Valk, 2017).[49]

Deze bevinding is in lijn met de verschuiving van sociaaleconomische redenen voor negatief denken over moslims en andere bevolkingsgroepen, naar sociaal-culturele redenen, die het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) benoemen in hun verkenning 'Gescheiden werelden?' (Bovens, Dekker & Tiemeijer, 2014). In deze verkenning brengen het SCP en de WRR sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland in kaart. De verkenning laat zien dat in Nederland sociaal-culturele tegenstellingen dominant zijn geworden ten opzichte van sociaaleconomische tegenstellingen. Tegenstellingen in de Nederlandse samenleving kunnen worden geduid als primair een botsing in waardeoriëntaties. In de woorden van SCP/WRR: '*Anders dan in de jaren tachtig en negentig gaat het bij integratievraagstukken weinig meer over sociaaleconomische verschillen, maar in hoofdzaak over culturele en religieuze verschillen. Deze bepalen sterk de vaak negatieve beeldvorming over migrantengroepen. De discussie richt zich onder meer op de positie van vrouwen, de acceptatie van homoseksualiteit en de plaats van het geloof in de samenleving. Groepen verschillen op die punten van elkaar. Marokkaanse en Turkse Nederlanders zijn gemiddeld het meest behoudend over deze onderwerpen. Vooral over kwesties rondom religie en homoacceptatie zijn de verschillen met andere groepen groot en zijn de verschuivingen binnen de Turkse en Marokkaanse groep betrekkelijk gering.*'

49 In ons surveyonderzoek worden ervaren economische dreiging en symbolische dreiging meegenomen, maar ook ervaren politieke dreiging en dreiging van onveiligheid.

3.3 Contacttheorie

De contacttheorie, voor het eerst geïntroduceerd door Allport (1954), stelt dat contact tussen groepen negatieve houdingen tegenover andere groepen kan verminderen. Wanneer bovendien aan een aantal voorwaarden is voldaan, d.w.z. als dit contact plaatsvindt onder de juiste omstandigheden, verminderen negatieve vooroordelen nog meer (Pettigrew & Tropp, 2006; 2011). Deze omstandigheden zijn bijvoorbeeld gelijkheid tussen groepen en het hebben van een gezamenlijk doel. Daarbij hebben andere auteurs (zie Savelkoul et al., 2010) beargumenteerd dat naarmate het contact intiemer is, de kans groter wordt dat contact effectief is in het reduceren van negatieve (voor)oordelen. De onderbouwing voor deze voorwaarde is echter niet eenduidig (Pettigrew & Tropp, 2011). Van der Meulen (2007, geciteerd in Bekhuis et al., 2009) toonde aan dat de houding van autochtonen tegenover mensen met een migratie-achtergrond positief te beïnvloeden is door interetnisch contact: niet alleen in de klas, op school en in de buurt maar ook op sportverenigingen.

Onderzoek naar de invloed van contact op vooroordelen kent vaak het probleem van de causaliteitsvraag: zorgt contact ervoor dat vooroordelen afnemen? Of zoeken mensen met vooroordelen minder snel het contact op? Twee longitudinale studies en een meta-analyse vonden vooral onderbouwing voor de eerste richting: contact beïnvloedt vooroordelen (Brown, Eller, Leeds & Stace, 2007; Binder et al., 2009; Pettigrew & Tropp, 2006). Toch wordt ook onderbouwing voor invloed van vooroordelen op contact gevonden (Binder et al., 2009). Aannemelijk is verder dat bij contact zowel de mogelijkheden als de voorkeuren een rol spelen. Mogelijk zijn vooral mensen die wel de mogelijkheid hebben voor contact maar geen feitelijk contact hebben, negatief over andere groepen. De afwezigheid van contact kan dan immers eerder geweten worden aan een negatieve houding.

Savelkoul et al. (2010) vonden gedeeltelijke onderbouwing voor de contacttheorie in de attitude tegenover moslims. Mensen met meer contact met collega's uit andere culturen, hebben minder negatieve vooroordelen over moslims. Dit effect vonden de auteurs echter niet voor contact met vrienden. Wel vonden ze een indirect effect: contact met mensen uit andere culturen (vrienden of collega's) vermindert de ervaren dreiging door etnische minderheden. Een kanttekening bij deze bevindingen is dat niet specifiek contact met moslims is gemeten. Ogan et al. (2014) vonden dat respondenten die moslims persoonlijk kennen, positievere attitudes hadden jegens de islam.

Onderzoek van Bekhuis, Ruiter en Coenders (2009) naar xenofobe houdingen onder Nederlandse scholieren suggereert dat niet alleen de hoeveelheid contact van belang is, maar vooral ook de ervaren kwaliteit van het contact. De houding van jongeren tegenover mensen van een andere afkomst wordt beïnvloed door het interetnische contact dat zij hebben. Contact dat zij als positief ervaren heeft een positieve invloed, contact dat zij als negatief ervaren werkt juist averechts. Hierbij maakt het bovendien uit waar de contacten plaatsvinden. In de klas zijn zowel positief als negatief contact van belang. Maar bij interetnische contacten in de buurt is alleen negatief ervaren contact van belang (Bekhuis et al., 2009). Ook een andere studie onder Nederlandse jongeren vond dat positief ervaren contact met moslims negatieve attitudes over moslims vermindert (Dekker & van der Noll, 2011). Er zijn dus aanwijzingen dat (positief ervaren) contact een positief effect kan hebben op de attitude tegenover moslims.

Een mogelijke verklaring voor de positieve werking van intergroepscontact is dat men meer kennis krijgt over de andere groep (Pettigrew & Tropp, 2008) en deze hierdoor minder in termen van stereotypen gaat zien. Meer kennis over de andere groep, meer inlevingsvermogen en minder angst/ervaren dreiging verklaren allemaal gedeeltelijk de positieve werking van intergroepscontact (Pettigrew & Tropp, 2008). In lijn met dit idee vonden Velasco Gonzalez et al. (2008) een verband tussen negatieve stereotypen over moslims (zoals 'minderwaardig', 'gewelddadig') en een negatieve attitude tegenover moslims onder jongeren in Nederland. Dit verband verklaarde de positieve relatie tussen attitude en contact met moslims. Een andere mogelijke verklaring voor het positieve effect van contact is dat contact zorgt voor minder angst voor de uitkomsten van contact met leden van de andere groep, zoals angst voor ongemak-

kelijkheid of misverstanden 'intergroup anxiety' (Pettigrewy & Tropp, 2008; Binder et al., 2009). Ook een mogelijke verklaring is dat contact empathie en inlevingsvermogen versterkt (Pettigrew & Tropp, 2008).

3.4 Berichtgeving in media

Negatieve berichtgeving in de media over moslims en de islam wordt frequent als oorzaak genoemd voor moslimdiscriminatie. Zo noemden respondenten in onderzoek van SPIOR (Lachhab & Vorthoren, 2016) actualiteiten als terroristische aanslagen en de negatieve manier van berichtgeving door de media hierover, als motief voor agressie tegenover islamitische organisaties. In onderzoek van Van der Valk (2015) noemden moskeebestuurders berichtgeving in de media over moslims vaak als oorzaak voor agressie tegen moskeeën. In onderzoek naar moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs (Bouma & de Ruig, 2015) geven docenten aan dat (media)aandacht voor overlast en crimineel gedrag, uitingen van politici en terrorisme volgens hen aanleiding kunnen zijn voor voorvallen van moslimdiscriminatie. In onderzoek van Van Wonderen en Wagenaar (2015) beoordelen islamitische jongeren de berichtgeving van (Nederlandse) media over de problematiek in het Midden-Oosten en moslims als eenzijdig en negatief.

Verschillende studies (besproken in Ogan et al., 2014) wijzen er verder op dat Europese en Amerikaanse media moslims en de islam over het algemeen in stereotypische termen en als bedreiging of probleem afbeelden. Ogan et al. (2014) benoemen dat sommige auteurs de toename van anti-islam attitudes in Amerika wijten aan de Amerikaanse media, die de neiging hebben het idee van de 'clash of civilizations' te hanteren in nieuwsberichten over moslims en de islam. Strabac en Listhaug (2008) veronderstellen dat informatie over internationale gebeurtenissen rondom moslims en de islam een belangrijke aanleiding kan zijn voor de houding tegenover moslims.

Onderzoek naar attitudes tegenover moslims laat enige onderbouwing zien voor invloed van berichtgeving in de media. Zo vonden Dekker en van der Noll (2011) in onderzoek onder Nederlandse jongeren een beperkte relatie tussen het ervaren beeld van moslims in de media en attitudes jegens moslims. Naarmate het beeld over moslims in de media volgens jongeren negatiever was, waren zij zelf ook iets negatiever over moslims. Ogan et al. (2014) onderzochten de invloed van mediaconsumptie op attitudes tegenover moslims door te vragen naar de mate waarin mensen aandacht hadden besteed aan nieuwsberichten over de bouw van een islamitisch centrum in New York in de buurt van Ground Zero. Deze berichtgeving was vaak negatief over moslims en de islam. Naarmate mensen meer aandacht aan deze berichtgeving hadden besteed, hadden ze negatievere attitudes tegenover moslims en de islam. Daarnaast duiden studies die kijken naar media-invloed op attitudes tegenover migranten ook op een relatie met berichtgeving in de media (Klingeren, Boomgaarden & Vliegenthart, 2014). Veel aandacht voor immigratie in de media heeft een versterkende invloed op anti-immigratiesentimenten. Indien berichtgeving over immigratie positief is, lijkt dit anti-immigratiesentimenten te verminderen.

3.5 Terrorisme uit naam van de islam

In publicaties over het aantal meldingen of incidenten van moslimdiscriminatie wordt het hoge aantal of de toename van moslimdiscriminatie in verband gebracht met terroristische aanslagen, gepleegd uit naam van de islam (Dinsbach et al., 2016; Tierolf et al., 2016; Lachhab & Vorthoren, 2016; Van Bon & Mink, 2016; MiND, 2016; Stichting Magenta, 2016). Er is volgens deze publicaties een correlatie te zien tussen moslimdiscriminatie en terroristische aanslagen, zowel in de periode waarin meldingen binnenkomen als op inhoudelijke gronden.

Zo blijkt uit cijfers over 2015 dat het aantal incidenten of meldingen van moslimdiscriminatie (aanzienlijk) hoger lag in de maanden januari en november (Tierolf et al., 2016). In deze maanden vonden terroristische aanslagen plaats die een grote impact hadden in Nederland: de aanslag op Charlie Hebdo op 7 januari en de gecombineerde aanslagen in Parijs op 13 november. Bij incidenten is bovendien soms sprake van een link met terroristische aanslagen; zo

zeggen melders van moslimdiscriminatie dat ze uitgescholden zijn voor 'terrorist' (Lachhab & Vorthoren, 2016). Dit 'verwijzen' naar terrorisme door daders van moslimdiscriminatie is vooral te zien in incidenten die kort na een terroristische aanslag plaatsvonden (Tierolf et al., 2016).

Ook cijfers van eerdere jaren lijken een verband te suggereren tussen incidenten en het aantal meldingen van moslimdiscriminatie, al zijn hierover minder gegevens bekend. Uit een analyse van meerdere jaarrapportages van het MDI, de enige organisatie in Nederland die moslimdiscriminatie al langer registreert, blijkt dat meldingen van moslimdiscriminatie piekten na de moord op Theo van Gogh in 2004 en de rellen rond de Deense Mohammedcartoons in 2006 (Butter, 2016).

Enige onderbouwing voor dit verband komt van survey-onderzoek in negen Europese landen, waarin gevraagd werd naar de perceptie van immigranten. Terwijl deze survey liep, vond in Bali een terroristische aanslag plaats, waardoor een vergelijking van percepties van voor en na de aanslag mogelijk was. Aanvullend werd een meting uitgevoerd na terroristische aanslagen in Madrid. Hoewel er verschillen zaten tussen de verschillende landen, vond deze studie enige invloed van terroristische aanslagen uit naam van de islam op de perceptie van immigranten. Daarbij hebben gebeurtenissen dichterbij (in eigen land) een grotere impact (Legewie, 2013).

Terroristische aanslagen uit naam van de islam zijn echter geen afdoende verklaring voor moslimdiscriminatie: Strabac en Listhaug (2008) vonden namelijk dat anti-moslimvooroordelen ook al voor de aanslagen van 11 september 2001 vaker voorkwamen in Europese landen dan vooroordelen over andere migrantengroepen.

3.6 Persoonsgebonden variabelen

In verschillende onderzoeken naar attitudes en negatieve vooroordelen over moslims wordt (mede) gekeken naar de invloed van verschillende persoonsgebonden variabelen. Ten eerste lijkt sekse een rol te spelen: vrouwen zijn positiever over moslims dan mannen (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014) al komt dit effect niet altijd naar voren (Savelkoul et al., 2010; Ogan et al., 2014). Docenten geven aan dat bij voorvallen van moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs de daders vaker jongens zijn dan meisjes (Bouma & de Ruig, 2015).

Daarnaast zijn jonge mensen over het algemeen positiever over moslims dan oudere mensen (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014; Savelkoul et al., 2010). Ook opleidingsniveau doet ertoe: mensen die hoger opgeleid zijn, hebben minder negatieve vooroordelen over moslims dan lager opgeleiden (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014; Savelkoul et al., 2010). Ook daders van moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs zijn volgens docenten vaker afkomstig uit lagere opleidingsniveaus, zoals het vmbo (Bouma & de Ruig, 2015).

Meerdere studies bekeken de invloed van religieuze achtergrond en (soms) ook het belang dat mensen aan religie hechten en de mate van religiositeit. Deze studies beargumenteren dat een effect van religie voorstelbaar is, maar vinden dit niet (Strabac & Listhaug, 2008; Ogan et al., 2014; Savelkoul et al., 2010). Verder zijn er aanwijzingen dat mensen die politiek gezien conservatiever zijn, eerder negatieve attitudes hebben over moslims (Ogan et al., 2014).

Daarnaast is er empirisch bewijs dat sociaaleconomische status en stedelijkheid (meerdere bronnen, beschreven in Strabac & Listhaug, 2008) een rol spelen in vooroordelen over andere groepen, en dat sociale klasse invloed heeft op intolerantie (lagere sociale klasse meer intolerantie) (Trendanalyse intolerantie, beschreven in Van der Valk, 2015). Voorstelbaar is dat deze factoren ook in vooroordelen over moslims een rol spelen.

3.7 Andere factoren

Beïnvloeding door ouders, vrienden en peers

De attitude van jongeren tegenover moslims in Nederland is te beïnvloeden door de beelden, ideeën en ervaringen van ouders, vrienden en peers (zoals klasgenoten, collega's of buren). In overeenstemming hiermee blijkt uit een studie naar determinanten voor attitudes van Nederlandse jongeren tegenover moslims, dat de gepercipieerde mening van personen uit de sociale omgeving hierop van invloed is. Naarmate mensen in de omgeving van jongeren, zoals ouders en vrienden, positiever denken over moslims, hebben jongeren zelf ook een positievere attitude tegenover moslims (Dekker & Van der Noll, 2011). Christ et al. (2014) verklaren dit vanuit de aanwezigheid van meer tolerante sociale normen. Wanneer mensen zien dat leden van hun eigen groep positieve contacten hebben met een andere groep, wordt hiermee een tolerante sociale norm gesteld. Dit zorgt voor minder vooroordelen over de andere groep.

Overeenkomstig hiermee blijkt dat de gepercipieerde sociale norm ook een voorspeller kan zijn voor *negatief* gedrag richting een andere groep (zie Felten, Taouanza & Keuzenkamp, 2016, voor een bespreking van onderzoek naar de invloed van sociale normen op discriminatie). Mensen die in de veronderstelling zijn dat anderen negatief denken over een bepaalde groep zullen eerder negatief gedrag richting leden van die groep vertonen. Dit geldt vooral wanneer de 'anderen' bekenden zijn of komen uit iemands 'eigen groep'.

Kennis over de islam

Verschillende theorieën (besproken in Matusitz, 2012), waaronder de contacttheorie, voorspellen dat meer kennis over een andere groep leidt tot minder vooroordelen. Contact tussen mensen van verschillende groepen zou bijdragen tot meer kennis over de ander (Massey & Hodson, 1999, in Matusitz, 2012). Respondenten in het onderzoek van SPIOR (2016) veronderstellen dat een gebrek aan kennis over moslims en de islam een belangrijke oorzaak is van agressie tegen moslims en islamitische organisaties. Moskeebestuurders in onderzoek van Van der Valk (2015) noemen eveneens een gebrek aan kennis over moslims en de islam als oorzaak voor agressie tegen moskeeën. Onderbouwing hiervoor vanuit onderzoek onder niet-moslims is echter niet eenduidig. Ogan et al. (2014) vroegen aan jongeren om aan te geven op een schaal hoeveel kennis ze hebben over de islam (zelfrapportage). De onderzoekers vonden dat mensen die zeggen meer kennis te hebben over de islam niet positiever waren over moslims. Daarentegen blijkt uit een andere studie dat jongeren die zelf aangeven weinig te weten over de islam en moslims, iets vaker negatief zijn over moslims (Dekker & Van der Noll, 2011).

Beeldvorming inzake crimineel en overlastgevend gedrag

In onderzoek (Bouma & de Ruig, 2015) naar moslimdiscriminatie in het middelbaar onderwijs geven docenten relatief vaak aan dat gevallen van moslimdiscriminatie mede voorkomen doordat jongeren met een (vermeende) islamitische achtergrond in verband worden gebracht met overlast en crimineel gedrag. Uit open groepsinterviews bleek dat jongeren moslims bovendien vaak in verband brengen met etniciteit (jongeren denken bij 'moslims' aan Turken of Marokkanen) (Dekker & Van der Noll, 2011).

3.8 Aanleidingen voor negatief gedrag tegen moslims

Verschillende studies geven empirische data voor de aanleidingen van negatief gedrag tegenover moslims. Het zijn meestal onbekenden die negatief gedrag, zoals schelden, tegenover moslims vertonen (Lachhab & Vorthoren, 2016; Tierolf et al., 2015). Discriminatie door bekenden gebeurt meestal door buren (Tierolf et al., 2015) en is vaker constant in plaats van eenmalig (Lachhab & Vorthoren, 2016) of onderdeel van een langdurig conflict (Tierolf et al., 2015).

Uit het SCP-onderzoek 'Ervaren discriminatie in Nederland' (Andriessen et al., 2014) blijkt dat volgens slachtoffers relatief veel discriminatoire incidenten jegens moslims zich afspelen tijdens het winkelen en op straat (zoals onvrien-

delijke bejegening door winkelpersoneel en nageroepen of uitgescholden worden op straat). In surveyonderzoek naar de vormen, mate en locaties van discriminatie, polarisatie en radicalisering in de regio Utrecht (Van Wonderen & Hermens, 2011; Gielen, Van Wonderen & Hermens, 2012) blijkt dat jongeren zich vooral gediscrimineerd voelen op school, in het uitgaansleven en in de eigen buurt. Verder voelen jongeren zich vaker gediscrimineerd door andere jongeren dan door volwassenen.

Negatief of agressief gedrag tegen moslims kan volgen op een ander incident. Dit is bijvoorbeeld het geval bij een ruzie die ontstaat over iets anders, waar vervolgens wordt gescholden met verwijzingen naar iemands islamitische achtergrond (Tierolf et al., 2016). Op basis van antwoorden van docenten vermoeden Bouma en De Ruig (2015) dat het bij voorvallen van moslimdiscriminatie in het middelbaar onderwijs vaak gaat om ruzies en scheldpartijen over en weer waarin algemene grievende opmerkingen over de islam en moslims worden gemaakt. Voorvallen van moslimdiscriminatie zijn dan dus onderdeel van 'gewone' ruzies, discussies of scheldpartijen.

Echter komen er ook incidenten voor waarbij er geen andere aanleiding is dan de (vermeende) islamitische achtergrond van het slachtoffer (Tierolf et al., 2016). Dit is bijvoorbeeld vaak het geval bij scheldincidenten tussen onbekenden (Tierolf et al., 2015). De ervaring van veel melders van moslimdiscriminatie is ook dat hun 'moslim-zijn' vaak voldoende aanleiding is om agressie op te wekken (Lachhab & Vorthoren, 2016). Ook geven slachtoffers aan dat er in scheldpartijen vaak verwezen wordt naar hun kleding en/of mate van integratie, bijvoorbeeld opmerkingen dat religieuze kleding 'niet in dit land hoort' (Lachhab & Vorthoren, 2016). Moslima's die een hoofddoek dragen worden het vaakst uitgescholden: het dragen van een hoofddoek is dus een mogelijke trigger voor het uiten van beledigingen jegens moslims (Tierolf et al., 2015).

3.9 Referenties

Adams, G., Thomas Tormala, T. & O'Brien, L.T. (2006). The effect of self-affirmation on perception of racism. *Journal of Experimental Social Psychology*, *42*, 616-626.

Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In: Kuhl, J. & Beckmann, J. (Eds.), *Action control: From cognition to behavior*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag. (pp. 11-39).

Allport, G.W. (1954/1979). *The Nature of Prejudice*. Boston: Beacon Press.

Amodio, D.M. & Devine, P.G. (2006). Stereotyping and evaluation in implicit race bias: evidence for independent constructs and unique effects on behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, *91(4)*, 652-661.

Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Andriessen, I., Ent, B. van der, Van der Linden, M. & Dekker, G. (2015). Op afkomst afgewezen. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bekhuis, H., Ruiter, S. & Coenders, M. (2009). *Xenofobie onder jongeren: de invloed van interetnisch contact. Mens & Maatschappij, 84* (1), 72-102.

Binder, J., Zagefka, H., Brown, R., Funke, F., Kessler, T., Mummendey, A., et al. (2009). Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three European countries. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 843-856.

Bon, S. van & Mink, I. (2016). *Discriminatie-cijfers in 2015. Een rapport over registraties van discriminatie-incidenten door de politie, en meldingen bij antidiscriminatievoorzieningen en andere organisaties in Nederland.* Rotterdam: Art.1.

Bovens, M., Dekker, P. & Tiemeijer, W. (red.) (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). *Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: een onderzoek onder docenten*. Zoetermeer: Panteia.

Brown, R. (2000). Social identity theory: past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 30: 745-778

Brown, R., Eller, A., Leeds, S. & Stace, K. (2007). Intergroup contact and intergroup attitudes: A longitudinal study. *European Journal of Social Psychology*, 37, 692-703.

Butter, E. (2016). Neemt moslimhaat toe in Nederland? *Factcheck over moslimhaat. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.*

Christ, O., Schmid, K., Lolliot, S., Swart, H., et al. (2011). *Contextual effect of positive intergroup contact on outgroup prejudice. Proceedings of the National Academy of Sciences, 111*(11), 3996-4000.

Dekker, H. & Noll, J. van der (2011). *Islamophobia and anti-Semitism and their explanations*. 6th General Conference of the European Consortium of Political Research (ECPR).

Dinsbach, W., Silversmith, J., Schaap, E., Janss, F. & Mink, I. (2016). *Kerncijfers 2015: Landelijk overzicht van klachten en meldingen over discriminatie, geregistreerd bij de antidiscriminatie-voorzieningen.* Leeuwarden/Amsterdam: Landelijke Vereniging tegen Discriminatie.

Felten, H., Taouanza, I. & Keuzenkamp, S. (2016). *Klaar met discriminatie? Onderzoek naar effectiviteit van sociale media-campagnes tegen discriminatie. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.*

Gielen, A., Wonderen, R. van & Hermens, N. (2012). *Ongelijkwaardigheid: resultaten van een verkennend onderzoek in de regio Utrecht.* Utrecht: A.G. Advies & Verwey-Jonker Instituut.

Klingeren, M. van, Boomgaarden, H.G. & Vliegenthart, R. (2014). Real World is Not Enough: The Media as an Additional Source of Negative Attitudes Toward Immigration, Comparing Denmark and the Netherlands. *European Sociological Review* 31(3), 268–283.

Klooster, E., Koçak, S, & Day, M. (2016). *Mbo en de stagemarkt: wat is de rol van discriminatie?* Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Klooster, E., Koçak, S, & Day, M. (2016 Wat is er bekend over discriminatie van mbo-studenten bij toegang tot de stagemarkt? Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving.

Lachhab, F.Z. & Vorthoren, M.H. (2016). *Islamofobie in zicht*. Rotterdam: Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond.

Legewie, J. (2013). Terrorist events and attitudes toward immigrants: a natural experiment. *American Journal of Sociology, 118*(5), 1199-1245.

Matusitz, J. (2012). Relationship between knowledge, stereotyping, and prejudice in interethnic communication. *Pasos, 10*(1), 89-98.

Meldpunt Internet Discriminatie (2016). *Jaarverslag 2015*. MiND Jaarverslag 2015.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2006). A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*(5), 751-783.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology, 38*, 922–934.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2011). *When Groups Meet: The Dynamics of Intergroup Contact*. New York, NY: Psychology Press.

Savelkoul, M., Scheepers, P., Tolsma J. & Hagendoorn, L. (2011). Anti-muslim attitudes in The Netherlands: tests of contradictory hypotheses derived from Ethnic Competition Theory and Intergroup Contact Theory. *European Sociological Review, 27* (6), 741-758.

Stephan, W. G., Diaz-Loving, R., & Duran, A. (2000). Integrated threat theory and intercultural attitudes Mexico and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 31*(2), 240-249.

Stichting Magenta (2016). *Afdeling Meldpunt Discriminatie Internet: Jaarverslag 2015*. Amsterdam: Stichting Magenta.

Tajfel, H. & Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.). *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Tierolf, B., Van Kapel, M., Hermens, N. & Wagenaar, W. (2016). *Vijfde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2015*. Amsterdam/Utrecht: Anne Frank Stichting/Verwey-Jonker Instituut.

Tierolf, B., Scheffelaar, A., Hermens, N. & Drost, L. (2015). *Poldis themaonderzoek. Moslimdiscriminatie 2013.* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Valk, I. van der (2017). *Monitor Moslimdiscriminatie*. Amsterdam: UVA/IMES.

Valk, I. van der (2015). *Monitor Moslimdiscriminatie*. Amsterdam: UVA/IMES.

Velasco Gonzalez, K., Verkuyten, M., Weesie, J. & Poppe, E. (2008). Prejudice towards Muslims in The Netherlands: Testing integrated threat theory. *British Journal of Social Psychology, 47*, 667-685.

Verkuyten, M. (2006). Groepsidentificaties en intergroepsrelaties onder Turkse Nederlanders. *Mens & Maatschappij, 81* (1), 64-84.

Verkuyten, M. (2010). *Identiteit en diversiteit: De tegenstellingen voorbij.* Amsterdam: AUP

Wonderen, R. van & Hermens, N. (2011). *Survey discriminatie, polarisatie en radicalisering bij jongeren: Vormen, mate en locaties van discriminatie, polarisatie en voedingsbodems voor radicalisering.* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Wonderen, R. van & Wagenaar, W. (2015). *Antisemitisme onder jongeren in Nederland: Oorzaken en triggerfactoren.* Utrecht/Amsterdam: Verwey-Jonker Instituut/Anne Frank Stichting.

DEEL 2

Surveyonderzoek onder jongeren

4 Beelden en ideeën over moslims in Nederland

4.1 Introductie

Hoofdstuk 4 rapporteert over de beelden en ideeën van niet-islamitische jongeren over moslims in Nederland. De resultaten worden uitgesplitst naar in ieder geval de achtergrondfactoren sekse, leeftijd, religie en opleidingsniveau. We maken telkens uitsplitsingen naar sekse en opleidingsniveau. Om de rapportage leesbaar te houden zijn niet alle grafieken in de hoofdtekst opgenomen; in de bijlage zijn de overige grafieken te vinden. Indien resultaten alleen als tekst zijn opgenomen, wordt naar de bijbehorende grafiek in de bijlage verwezen. In hoofdstuk 5 bespreken we welke (trigger-)factoren samenhangen met positieve en negatieve beeldvorming over moslims in Nederland.

Allereerst beschrijven we resultaten vanuit het vooronderzoek: welke beelden en ideeën hebben niet-islamitische jongeren over moslims in Nederland (paragraaf 4.2). In de paragrafen 4.3 tot en met 4.6 worden resultaten van het surveyonderzoek gepresenteerd. In paragraaf 4.3 beschrijven we in hoeverre niet-islamitische jongeren positief of negatief denken over moslims in Nederland, en in hoeverre hierbij verschillen zijn te identificeren tussen jongeren met verschillende achtergrondkenmerken. In paragraaf 4.4 stellen we vast of jongeren positiever of negatiever denken over bepaalde groepen moslims, of dat jongeren geen verschil maken tussen verschillende groepen moslims. In de diepte-interviews in het vooronderzoek is immers geconstateerd dat niet-islamitische jongeren onderscheid maken naar verschillende groepen moslims (zoals islamitische jongens, islamitische meisjes, oudere moslims, jongere moslims, liberale moslims, succesvolle moslims). In de survey is daarom eveneens gevraagd aan jongeren hoe zij denken over verschillende groepen moslims in Nederland. In paragraaf 4.5 stellen we vast hoe positief of negatief denken over moslims zich verhoudt tot positief of negatief denken over andere bevolkingsgroepen in Nederland (zoals Antillianen en Surinamers). In paragraaf 4.6 gaan we in op de beelden en ideeën die jongeren associëren met moslims in Nederland. In de diepte-interviews met jongeren in het vooronderzoek bleek dat niet-islamitische jongeren onderling sterk verschillen in de beelden en ideeën die zij hebben over moslims. De beelden en ideeën die jongeren hebben bij moslims kunnen in sterke mate het oordeel over moslims kleuren. Om te begrijpen of en in welke mate dit het geval is, is in de survey aan jongeren gevraagd naar hun beelden en ideeën over moslims. In de analyses zijn we nagegaan in hoeverre deze beelden en ideeën een relatie hebben met positieve en negatieve oordelen van jongeren over 'moslims'. In paragraaf 4.7 beschrijven we welke positieve en negatieve eigenschappen niet-islamitische jongeren attribueren aan moslims in Nederland.

4.2 Resultaten vooronderzoek naar beelden en ideeën over moslims

Als startvraag is in de diepte-interviews aan niet-islamitische jongeren gevraagd naar de ideeën en beelden die zij hebben ten aanzien van 'moslims in Nederland'. Uit de diepte-interviews blijkt dat de associaties die jongeren hebben ten aanzien van het woord *moslims* niet eenduidig zijn. Sommige jongeren associëren 'moslims' vooral met religie. '*Het zijn mensen die een geloof hebben. En zich aan andere regels [dan wij] moeten houden*'; '*Een moslim is iemand die gelooft in de islam*'. Andere jongeren associëren *moslims* in de eerste plaats met bepaalde bevolkingsgroepen: '*Moslims, ehm…… dat zijn buitenlanders. (...) Bij moslims denk ik aan Marokkaanse en Turkse jongeren, want die zie ik het vaakst zeg maar*'. Ook zijn er jongeren die verschillende associaties (zowel met religie als bevolkingsgroepen)

expliciet combineren. Bijvoorbeeld: '*Een moslim is iemand die een geloof volgt en vaak niet Nederlands is, maar vooral van Turkse of Marokkaanse afkomst*'.

In reactie op de vraag welke ideeën en beelden jongeren hebben ten aanzien van 'moslims', noemen jongeren naast religie en specifieke bevolkingsgroepen, ook descriptieve eigenschappen die moslims volgens hen karakteriseren, zoals bepaald gedrag en normen en waarden van moslims. Bijvoorbeeld: '*Moslims moeten strenge regels volgen*'. Enkele jongeren voegen daaraan toe dat de regels in de Nederlandse cultuur veelal anders ('losser') zijn dan in de islamitische cultuur, en dat dit voor moslims, vooral jongeren, best lastig kan zijn. Men zit 'tussen twee culturen in'. Meermalen zeggen jongeren ook dat onder moslims, vrouwen volgens hen niet dezelfde (geen gelijkwaardige) status hebben als mannen. Meisjes en vrouwen mogen minder, moeten zich meer met huiselijke taken bezighouden. Enkele andere meermalen genoemde voorbeelden (niet uitputtend) van eigenschappen of karakteristieken die jongeren associëren met moslims zijn 'gastvrij', 'voelen zich snel aangevallen', 'korte lontjes', 'als individu aardig, maar vaak in groepjes die zich afsluiten'.

Aan de jongeren is ook gevraagd in hoeverre hun gedachten en gevoelens over *moslims positief, neutraal* of *negatief* zijn, en waarom dat zo is. Ook hier zien we een gevarieerd beeld. Jongeren zijn veelal niet eenduidig positief of negatief over 'moslims', maar verenigen in zichzelf zowel positieve als negatieve gevoelens. Sommige jongeren lichten deze -ogenschijnlijk- innerlijk tegenstrijdige gevoelens nader toe, of verklaren deze. Daarbij valt op dat de geïnterviewde jongeren aangeven dat zij overwegend neutraal tot positief denken over de moslims die zij persoonlijk kennen (klasgenoten, vrienden) maar soms wel negatieve ervaringen hebben met moslims die zij niet persoonlijk kennen (op straat, bij het uitgaan, op school). Bovendien worden negatieve berichtgeving in de media over moslims en de terroristische aanslagen door jongeren genoemd als redenen voor negatieve gedachten en beelden over moslims. Ook wordt genoemd door jongeren dat een kleine groep jongeren het voor de 'grote groep' moslims verpest, dat hun gedrag de beeldvorming over alle moslims negatief beïnvloedt.

Enkele illustratieve voorbeelden van (meermalen genoemde, soms tegenstrijdige) beelden en gevoelens:

'Ik ken genoeg Marokkaanse jongens die ik heel aardig vind. Maar ik heb ook wel andere gevoelens, omdat het zo vaak gebeurt, je fietst langs een Marokkaanse jongen die je uitscheldt om niets. En dat blijft hangen, toch, onbewust. En ik denk ook wel aan terrorisme. Maar ja ze kunnen ook heel aardig zijn. En ze maken lekker eten. Maar ik heb niet echt één duidelijk beeld of gevoel voor alle moslims.'

'Er zit een moslima in mijn klas, ze is een leuke meid. (…) maar op dit moment hoor je veel over IS, dat geeft wel een negatief beeld. Maar ik heb niets tegen moslims als ze zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Ik bedoel, de taal spreken en geen boerka's dragen.'

'Mijn beeld over moslims is heel divers. Hoe ik denk over moslims verschilt per persoon. Soms kunnen ze heel vriendelijk zijn en soms zeggen ze niks tegen je, ze negeren je. Soms word ik gek aangekeken en doen ze alsof Nederland hún land is ofzo. (..) Maar er zitten ook wel goede mensen tussen, die de taal willen leren bijv. maar over algemeen gebeurt dat te weinig. (..) Ik werk bij Jumbo en dingen worden door moslims altijd beleefd gevraagd aan mij. (..) Ik herken wel verschillen. Met name culturele verschillen, zoals mensen begroeten of mensen aankijken. Ik was laatst bij een moslimmeisje thuis geweest en toen bleek achteraf dat de ouders het raar vonden dat ik ze had begroet. Er zijn andere culturele codes. Ik vind dat wel moeilijk, het kan soms ongemakkelijk zijn. Ik heb er een raar gevoel bij, ik weet niet hoe ik hier mee om moet gaan, met dat soort dingen.'

'Ik heb tot nu toe geen problemen gehad met moslims. Ik vind ze leuk om mee te praten, aardig, gastvrij. (..) Een vriendin van mij is moslim, haar familie is gastvrij, vrolijk. (..) Maar niet iedereen is geweldig. Er zijn ook sommige moslims die wat minder zijn, of ruzie veroorzaken.'

'Een moslim is iemand die in de islam gelooft. Het zijn meestal goede mensen. Alleen (..) komt het voor dat zij [sommige moslims] het verpesten voor de andere moslims, voor de mensen die wel goed zijn. Ik bedoel het gedrag van probleemjongeren. Veel probleemjongeren zijn moslim in mijn ogen en dat creëert wel een bepaald beeld bij mensen en ook bij mij. Ook hebben moslims gebruiken die niet in onze maatschappij passen. Bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek.

[Zijn jouw gedachten en gevoelens over moslims positief/neutraal/negatief?] Niet zo positief, maar dat geldt niet voor alle moslims. Sommige dingen die moslims doen zijn goed en andere dingen slecht. Ik vind de Ramadan heel goed en knap. De moslims die ik ken zijn echter vooral probleemjongeren. En met sommige dingen ben ik het ook gewoon niet mee eens, zoals de behandeling van vrouwen binnen de islam. Die cultuur zoals de achterstelling van vrouwen past niet in onze samenleving.'

'Over moslims in het algemeen ben ik wel positief. Maar ik heb zelf niet zo veel met Marokkanen en Turken, ik vind ze onbeleefd en die groepen zijn niet echt aantrekkelijk voor mij. Als ik ze zie dan zeg ik nooit wat eigenlijk. [Want] dat soort mensen zoeken altijd ruzie op school. Daarnaast zie je soms op tv en in real-life dat op het moment dat er een conflictje is, dat ze dan meteen uit hun dak gaan. Ik denk dat ze dit in de opvoeding hebben meegekregen, dat ze zo reageren op mensen (op een negatieve manier, dat ze meteen slaan enzo). Marokkanen zijn ook erger hierin, ze reageren altijd vanuit een groep'.

Jongeren verenigen in zichzelf niet alleen positieve en negatieve ideeën over moslims, maar maken bovendien (vaak, niet altijd) onderscheid tussen individuen en tussen verschillende groepen moslims zoals sekse en generaties. Moslims worden door veel jongeren kortom niet gezien als een amorfe 'outgroup'. Over sommige groepen moslims denken jongeren positiever dan over andere groepen.

'Ja ik denk dat er verschillen zijn tussen moslims. De ene persoon doet het heel streng, met hoofddoek, ramadan, elke dag naar de moskee, en vaak bidden. De ander is er wat losser in, paar keer per week naar de moskee. Sommige moslims leven precies zoals de koran zegt. En anderen denken ook zelf na leven ook volgens hun eigen normen en waarden. [Ook als die anders zijn dan in de koran?] Ja.'

'Er zijn verschillen tussen de generaties. Moslims van de tweede en derde generatie die denken, we zijn hier toch al, we wonen hier gewoon, die voelen zich meer Nederlander. En er zijn verschillen tussen moslims die hier al langer zijn en vluchtelingen. Degene die er zijn kunnen zich beter redden en spreken natuurlijk beter Nederlands.'

'Ik zie moslims als één groep. In principe zijn ze allemaal hetzelfde, er zijn geen verschillende moslims. Nou ja, je hebt wel groepen die de islam anders of verkeerd interpreteren. Maar dat is het, verder geen onderlinge verschillen.'

'Ik denk dat er verschillen zijn tussen groepen binnen de islam. Zoals hoe strenggelovig ze zijn. Die verschrikkelijk streng gelovigen die horen dan bij IS, maar er is een groot verschil, er zijn ook mensen die minder geloven en niet eens een hoofddoek dragen. Ik denk ook dat oudere en jonge moslims verschillen. Ouderen zijn vaker ouderwets met hun cultuur. Ik denk dat de jongeren zich wel meer aanpassen aan de rest van de jongeren in Nederland.'

'Nee geen verschillen, een moslim is een moslim. Het enige onderscheid is dat moslims meer of minder streng zijn in hun geloof. Verder niks.'

'' Ja er zijn veel verschillen tussen moslims onderling. Ik vind dat er van die aso-moslims bestaan (die zijn wel tuig), en ik vind dat er hele goede moslims zijn (zij helpen de ander). Daarnaast vind ik dat er veel gelovige moslims zijn (die helpen de ander niet), maar doen andere ook niks kwaad.'

'Op zich zijn ze qua geloofsovertuiging wel hetzelfde, moslims hebben één religie. Maar als persoon kunnen ze anders zijn. De ene persoon neemt dingen uit het geloof heel letterlijk op, terwijl de ander er anders over denkt. Of diegene denkt er eerst over na en haalt daar een bepaalde les uit, dat is meer dan iets alleen letterlijk overnemen. Het ligt dus vooral aan de persoon zelf en aan hoe diegene is opgevoed.'

'Bij jongens wordt er makkelijk gedacht dan bij meisjes, jongens mogen meer. Meisjes luisteren beter dan jongens denk ik. Jongens worden sneller opgestookt door andere jongens en dan gaan ze wat uithalen. Jongens zijn ook vaker in groepjes te zien en gaan sneller conflictsituaties aan dan meisjes. Jongeren zijn vrijer in Nederland, ook al hebben ze moslim ouders. (..) Dus er zijn verschillen wat betreft hoe streng het geloof is, het dragen van culturele/religieuze kleding, beleefd zijn tegen anderen en opvoeding (verschillend op elk vlak eigenlijk). [In hoeverre denk je hetzelfde of juist anders over jonge moslims en volwassen/oude(re) moslims?] Jongere moslims zijn wat onbeleefder. Oudere moslims zijn wat verstandiger en luisteren meer naar de koran, ze kijken daar goed naar. Oudere moslims hebben echt familie of een vaste groep waar ze omgaan, niet een groep die ze opstookt.'

'Er zijn verschillen tussen moslims. Dat ligt echt aan het karakter wat de mensen hebben. Dat maakt juist het verschil. Sommige moslims die hebben kwaad in zich, sommige hebben goed in zich. Dat ligt aan het innerlijk.'

'Je hoort vaak, meisjes zijn gewoon vriendelijk. En bij jongens krijg je het beeld van auto's platbranden. Daar zijn vaak geen meisjes bij betrokken. Dat zie je dan op het nieuws. Terwijl er waarschijnlijk heel veel vriendelijke Marokkanen of moslimjongens zijn. Jongens zijn dus negatiever op het nieuws.'

In het vooronderzoek is als aanvulling op de diepte-interviews een enquête afgenomen onder een grotere groep niet-islamitische jongeren waarin is gevraagd hoe zij denken over verschillende groepen moslims in Nederland. Het beeld vanuit de diepte-interviews dat niet-islamitische jongeren over het algemeen redelijk genuanceerd denken over *moslims*, en binnen de groep 'moslims' differentiëren ('niet alle moslims over een kam scheren'), wordt bevestigd zodra jongeren wordt gevraagd hoe zij denken over *verschillende groepen moslims* in Nederland. Daaruit blijkt dat jongeren nadrukkelijk positiever oordelen over islamitische ouderen dan over islamitische jongeren. Ook oordelen de jongeren nadrukkelijk positiever over:

- Moslimmeisjes en -vrouwen (versus moslimjongens en -mannen);
- Liberale (niet-streng gelovige) moslims en moslims die maatschappelijk succesvol zijn.

4.3 Positief en negatief denken over moslims in Nederland (survey)

In de paragrafen 4.3 tot en met 4.6 worden resultaten van het surveyonderzoek onder niet-islamitische jongeren gepresenteerd. Paragraaf 4.3 beschrijft de surveyresultaten op de volgende thema's:

- In welke mate denken niet-islamitische jongeren positief of negatief over moslims in Nederland, en in hoeverre zien we verschillen tussen jongeren met verschillende achtergrondkenmerken?
- Hoe verhoudt positief of negatief denken over moslims zich tot positief of negatief denken over andere bevolkingsgroepen?

Aan de jongeren is gevraagd hoe ze denken over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Zij konden dit aangeven op een zogeheten 'gevoelsthermometer' van 0 tot 10 punten. Hoe hoger het getal, hoe positiever hun gevoelens. Hoe lager het getal, hoe negatiever. Jongeren werd gevraagd voor schaalpunt 5 te kiezen, als hun gevoelens 'neutraal' zijn. Allereerst presenteren we de bevindingen voor hoe jongeren denken over 'moslims in Nederland'. Hierna volgen ter vergelijking de resultaten voor andere bevolkingsgroepen.

Sekse

Uit figuur 4.1 blijkt dat de meeste niet-islamitische jongeren in de steekproef aangeven dat ze positief of zeer positief denken over moslims in Nederland.[50] Meisjes zijn vaker positief over moslims dan jongens. Desalniettemin denken ongeveer drie op de tien jongens in de steekproef negatief tot zeer negatief over moslims, dat is twee keer zo vaak als bij meisjes. Deze resultaten zijn in lijn met eerder onderzoek, besproken in paragraaf 3.6, waaruit blijkt dat vrouwen over het algemeen positiever denken over moslims dan mannen.

*Figuur 4.1 Hoe denk je over moslims in Nederland * Sekse*[51]

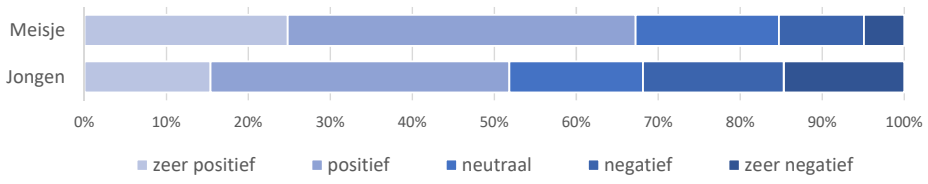

50 Hier wordt expliciet vermeld "in de steekproef". Zoals eerder toegelicht is het doel van dit onderzoek niet gericht op de prevalentie van vooroordelen en moslimdiscriminatie, maar is het doel zicht te krijgen op oorzaken van negatieve beeldvorming en (trigger)factoren die bijdragen aan moslimdiscriminatie. In de opzet van het onderzoek is niet uitgegaan van een steekproefopbouw die de exacte verdeling van niet-islamitische jongeren in Nederland op achtergrondkenmerken representeert. Vermelde percentages in dit onderzoek hebben dus betrekking op de jongeren in de getrokken steekproef en niet op de totale populatie niet-islamitische jongeren in Nederland.

51 Meisjes denken gemiddeld significant positiever dan jongens over moslims in Nederland ($p < .001$). De onderverdeling in de vijf schaalpunten zeer positief tot zeer negatief is gebaseerd op de scores in de gevoelsthermometer (welke loopt van 0 <zeer negatief over moslims in Nederland> tot 10 <zeer positief over moslims in Nederland >. In de 5-puntsschaal representeert de score 'zeer negatief' schaalscores 0,1 en 2, 'negatief' schaalscores 3 en 4, 'neutraal' schaalscore 5, 'positief' schaalscores 6 en 7, 'zeer positief' schaalscores 8, 9 en 10.

Opleidingsniveau

Uit figuur 4.2 wordt duidelijk dat sprake is van een samenhang van opleidingsniveau met positief of negatief denken over moslims. Jongeren op het vwo en in het wetenschappelijk onderwijs zijn het vaakst (zeer) positief over moslims. Vmbo/mavo-leerlingen en met name mbo-leerlingen denken minder vaak positief, en vaker negatief, over moslims dan jongeren op de havo, vwo/gymnasium, hbo en het wetenschappelijk onderwijs (wo). In lijn met eerder onderzoek (zie paragraaf 3.6) zijn hoger opgeleiden dus positiever dan lager opgeleiden.

*Figuur 4.2 Hoe denk je over moslims in Nederland * Opleidingsniveau*[52]

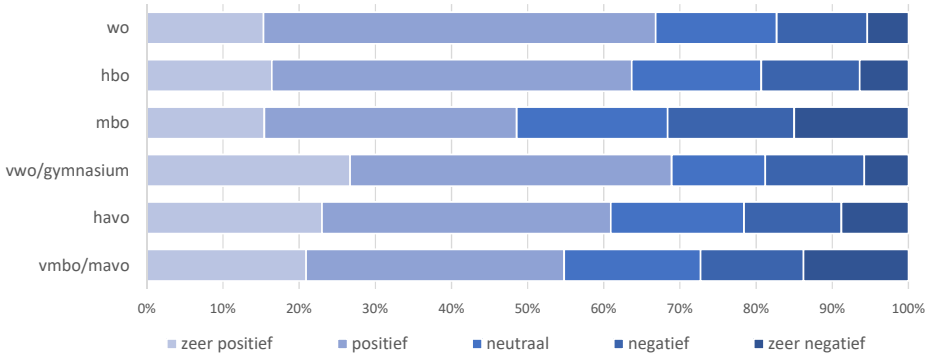

In de analyses is ook gekeken of de leeftijd van jongeren samenhangt met positief of negatief denken over moslims. We constateren geen opmerkelijke verschillen tussen leeftijdsgroepen. Wel zien we dat jongeren van 12 tot 15 in vergelijking met de jongeren uit andere leeftijdsgroepen iets vaker ofwel zeer positief ofwel zeer negatief zijn over moslims (zie figuur 4.3).

*Figuur 4.3 Hoe denk je over moslims in Nederland * Leeftijdsgroep?*[53]

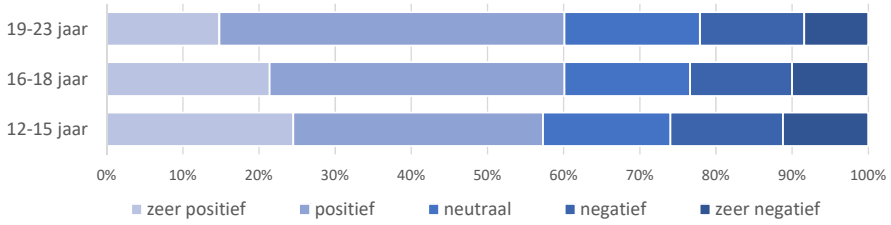

Religie

Positief of negatief denken over moslims blijkt niet samen te hangen met geloof; jongeren die zeggen niet gelovig te zijn wijken hierin niet significant af van christelijke jongeren (figuur 4.4).

*Figuur 4.4 Hoe denk je over moslims in Nederland * Ben je gelovig?*

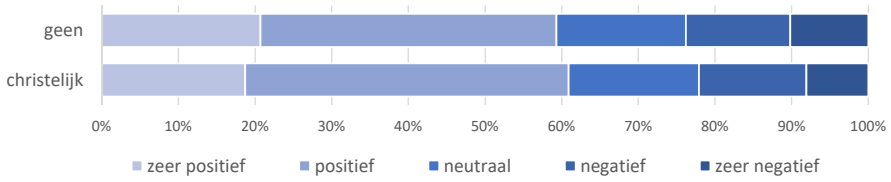

We hebben tevens gekeken naar de geloofsbeleving van christelijke jongeren, aan de hand van twee vragen:

52 Mbo-leerlingen zijn gemiddeld significant negatiever dan leerlingen van andere opleidingsniveaus ($p < .001$), met uitzondering van vmbo/mavo-leerlingen. Vmbo/mavo-leerlingen zijn gemiddeld significant negatiever dan vwo/gymnasium-leerlingen ($p < .001$).

53 Jongeren van 12 tot 15 zijn in vergelijking met jongeren uit de andere leeftijdsgroepen vaker ofwel zeer positief ofwel zeer negatief over moslims. Dit verschil is significant ($p < .01$).

- Hoe belangrijk is voor jou je geloof? (Heel belangrijk, enigszins belangrijk, niet belangrijk)
- Als je terugkijkt naar het afgelopen jaar. Hoe vaak ben je naar de kerk geweest? (een of meerdere keren per week, een of meerdere keren per maand, nooit of bijna nooit).

Echter ook geloofsbeleving blijkt niet samen te hangen met positief of negatief denken over moslims (zie figuur 2 in de bijlage).

Deze resultaten zijn niet volledig in lijn met de verwachting o.b.v. literatuur (zie paragraaf 3.6) maar wel in overeenstemming met eerder onderzoek, waarin ook geen invloed van religie op gedachten over moslims werd gevonden.

*Sekse * Leeftijdsgroep * Opleidingsniveau*

De onderstaande figuur 4.5 vat samen hoe positief of negatief denken over moslims in Nederland samenhangt met sekse, leeftijd en opleidingsniveau. Uit de figuur is af te leiden dat meisjes op het vwo het vaakst positief denken over moslims, en jongens op het mbo het minst vaak positief denken over moslims.

*Figuur 4.5 Hoe denk je over moslims in Nederland? * Sekse * Leeftijdsgroep* Opleidingsniveau* (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)*

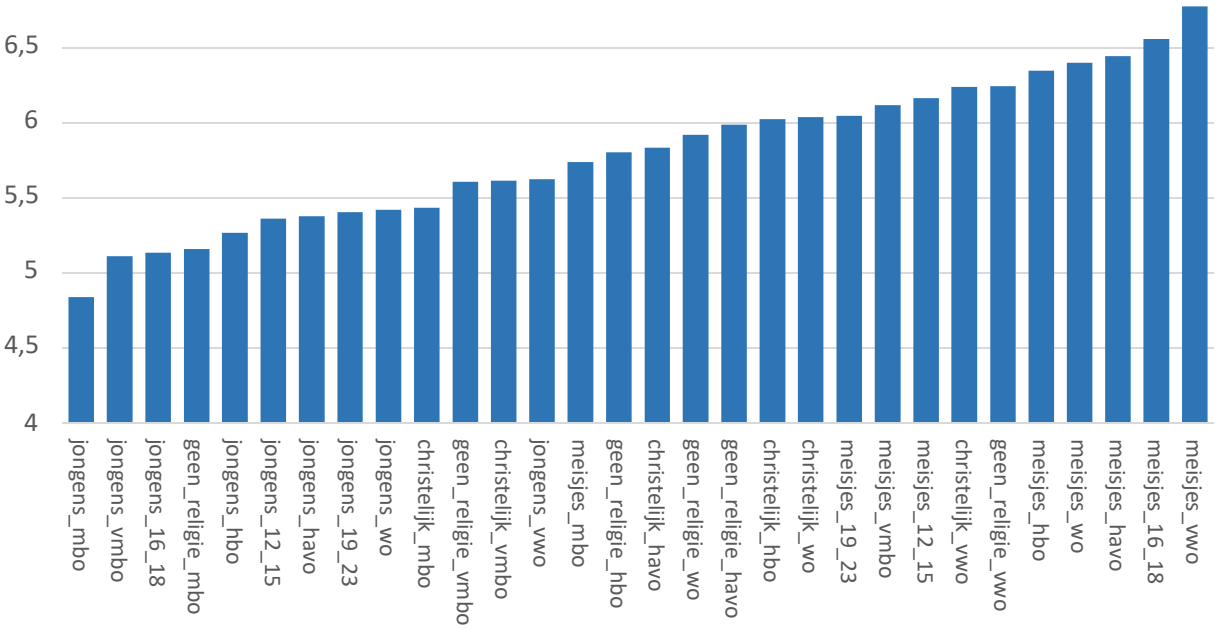

Regio en stedelijkheid

In de analyses zijn we nagegaan of regio en woonomgeving (stedelijkheid) een relatie hebben met positief of negatief denken van niet-islamitische jongeren over moslims. In de onderstaande figuur 4.6 zijn de resultaten weergegeven voor het gemiddelde oordeel over moslims in Nederland op de gevoelsthermometer (zeer positief = 10, neutraal = 5, zeer negatief = 0). Tussen de provincies zijn betrekkelijk kleine verschillen te zien, waarbij opvalt dat jongens in provincies buiten de randstad (Groningen, Noord-Brabant, Zeeland, Limburg, Overijssel, Gelderland, Drenthe) gemiddeld iets minder positief denken over moslims dan jongens uit provincies in de randstad (Utrecht, Flevoland, Zuid-Holland, Noord-Holland). Bij meisjes zien we geen verschil tussen randstad en niet-randstad. Voor wat betreft de mate van stedelijkheid blijkt dat jongeren in minder stedelijke gebieden gemiddeld iets minder positief over moslims in Nederland denken.[54] Dit is in lijn met eerder onderzoek, zie paragraaf 3.6.

54 Dit verschil is statistisch significant p<.01.

*Figuur 4.6 Hoe denk je over moslims in Nederland? * provincie * Sekse[55] (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)*

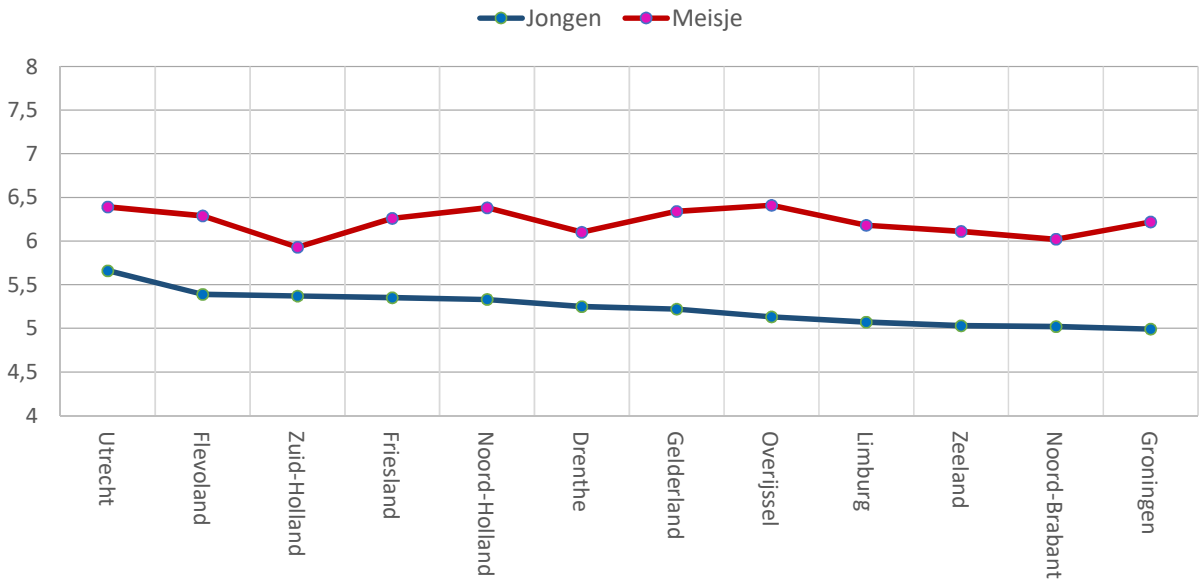

4.4 Hoe denken jongeren over verschillende groepen moslims in Nederland?

In de diepte-interviews met jongeren in het vooronderzoek bleek dat jongeren ten aanzien van moslims onderscheid maken naar verschillende groepen moslims. In de survey is daarom gevraagd aan jongeren hoe zij denken over verschillende groepen moslims in Nederland.

De resultaten van de survey bevestigen dat jongeren (zowel meisjes als jongens) in hun oordeel onderscheid maken tussen verschillende groepen moslims. Jongeren oordelen positiever over islamitische meisjes en vrouwen dan over islamitische jongens en mannen. Ook oordelen de geïnterviewde jongeren positiever over:

- Islamitische ouderen (ten opzichte van islamitische jongeren)
- Liberale moslims
- Moslims die maatschappelijk succesvol zijn.

Indien we de oordelen van jongeren over verschillende groepen moslims vergelijken met hun oordeel over 'moslims' als algemene categorie, dan valt op dat jongeren negatiever denken over islamitische jongeren, islamitische jongens en 'islamitische mannen, dan over de algemene categorie 'moslims'. Daarentegen denken jongeren positiever over islamitische meisjes, islamitische vrouwen, islamitische ouderen, liberale moslims en maatschappelijk succesvolle moslims (zie figuur 4.7).

55 Jongens in provincies buiten de randstad (Groningen, Noord-Brabant, Zeeland, Limburg, Overijssel, Gelderland, Drenthe) denken gemiddeld iets minder positief over moslims dan jongens uit provincies in de randstad (Utrecht, Flevoland, Zuid-Holland, Noord-Holland). Dit verschil is statistisch significant p<.01.

*Figuur 4.7 Hoe denk je over verschillende groepen moslims in Nederland? * Sekse (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)* [56]

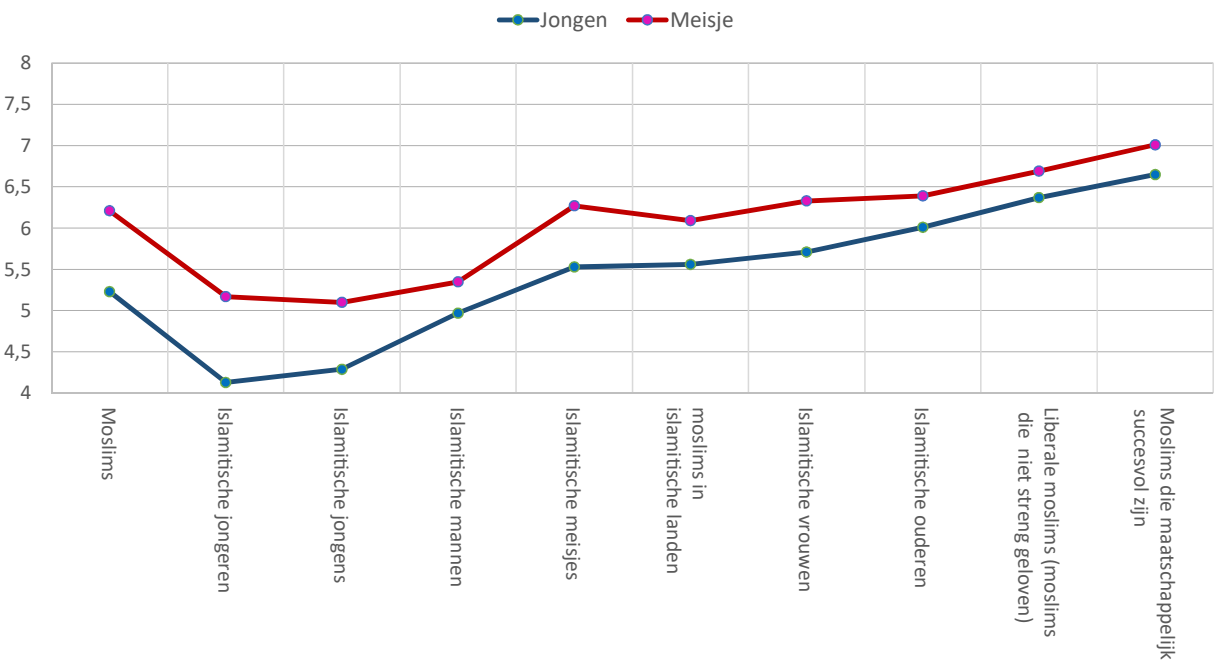

Uit figuur 4.8 is af te lezen dat de helft van de niet-islamitische jongens (en ongeveer een op de drie niet-islamitische meisjes) in de steekproef negatief denkt over islamitische jongeren en islamitische jongens. Over islamitische meisjes, islamitische vrouwen, islamitische ouderen, liberale moslims en maatschappelijk succesvolle moslims denken niet-islamitische jongens en (vooral) niet-islamitische meisjes in de steekproef in (ruime) meerderheid positief. Negatief over deze groepen wordt gedacht door (variërend per subgroep moslims) een op de vijf jongens tot een op de tien jongens, en door een op de tien tot een op de twintig meisjes.

In verdiepende analyses zijn we nagegaan of het oordeel over de algemene categorie 'moslims' in sterkere mate samenhangt met oordelen over bepaalde groepen moslims. Dit blijkt inderdaad het geval; het oordeel van jongeren over de algemene categorie 'moslims' hangt relatief het sterkst samen met hoe zij denken over islamitische jongeren, jongens en mannen. Bij met name meisjes zien we daarnaast een sterke samenhang tussen het oordeel over de algemene categorie 'moslims', en hoe zij denken over islamitische meisjes.

56 Meisjes oordelen significant positiever dan jongens over alle genoemde groepen moslims ($p < .001$). Islamitische jongens, jongeren en mannen worden door zowel meisjes als door jongens significant minder positief beoordeeld dan de andere genoemde groepen moslims ($p < .001$).

*Figuur 4.8 Hoe denk je over verschillende groepen moslims in Nederland? * Sekse*[57]

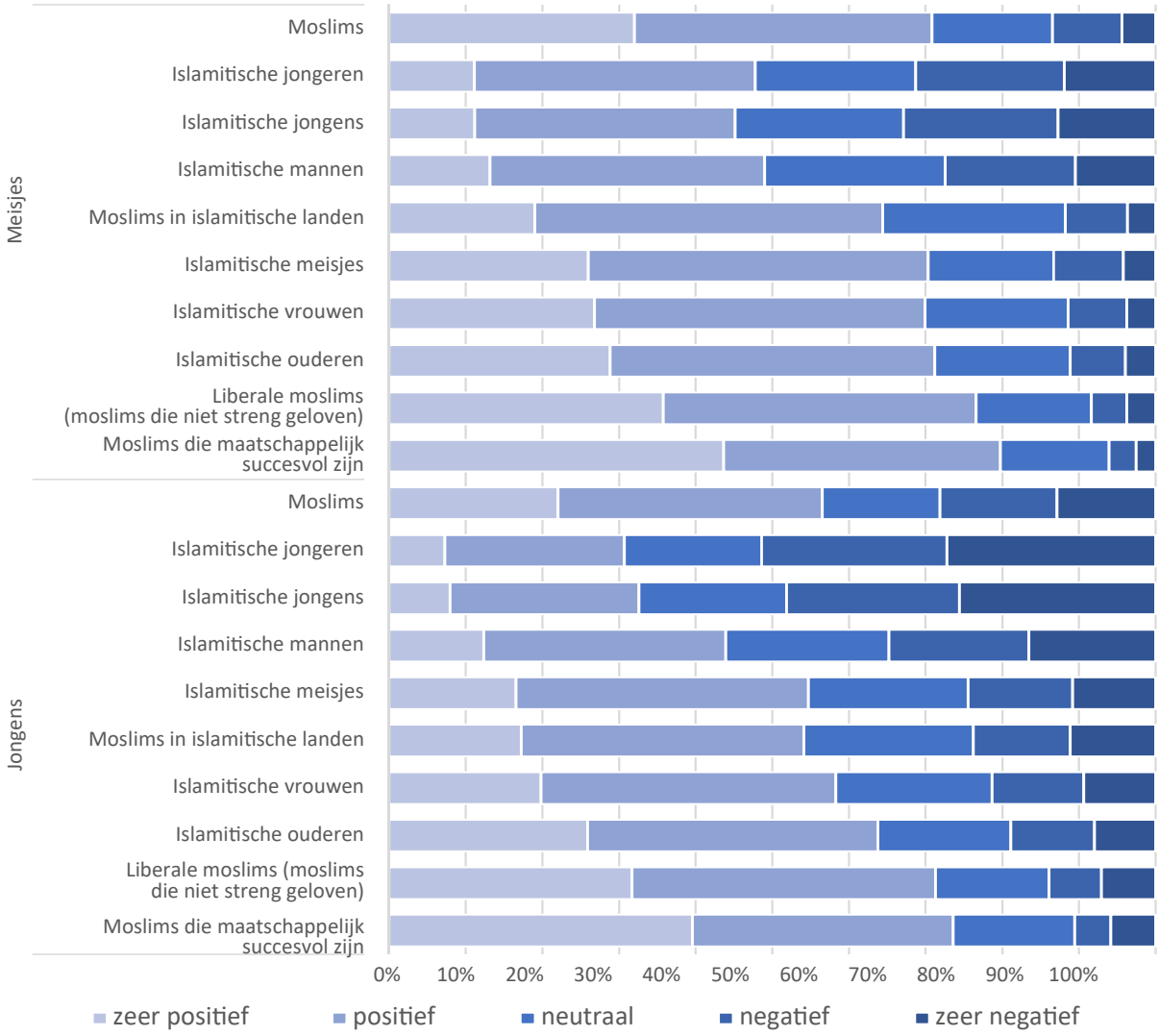

4.5 Vergelijking met andere bevolkingsgroepen

In de survey zijn we nagegaan of factoren die samenhangen met negatief of positief denken over moslims ook, of juist niet, samenhangen met negatief of positief denken over andere bevolkingsgroepen. In de survey is daarom gevraagd aan jongeren hoe zij denken over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland.

Sekse

De resultaten laten zien dat niet-islamitische meisjes positiever denken over alle bevraagde bevolkingsgroepen dan niet-islamitische jongens, maar dat het verschil tussen jongens en meisjes groter is voor (overwegend) islamitische bevolkingsgroepen (Marokkanen, Turken, vluchtelingen uit islamitische landen, en 'moslims') dan voor Antillianen, Surinamers, autochtone Nederlanders of christenen (zie figuur 4.9).

57 Idem als voetnoot 56.

*Figuur 4.9 Hoe denk je over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland? * Sekse (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)*[58]

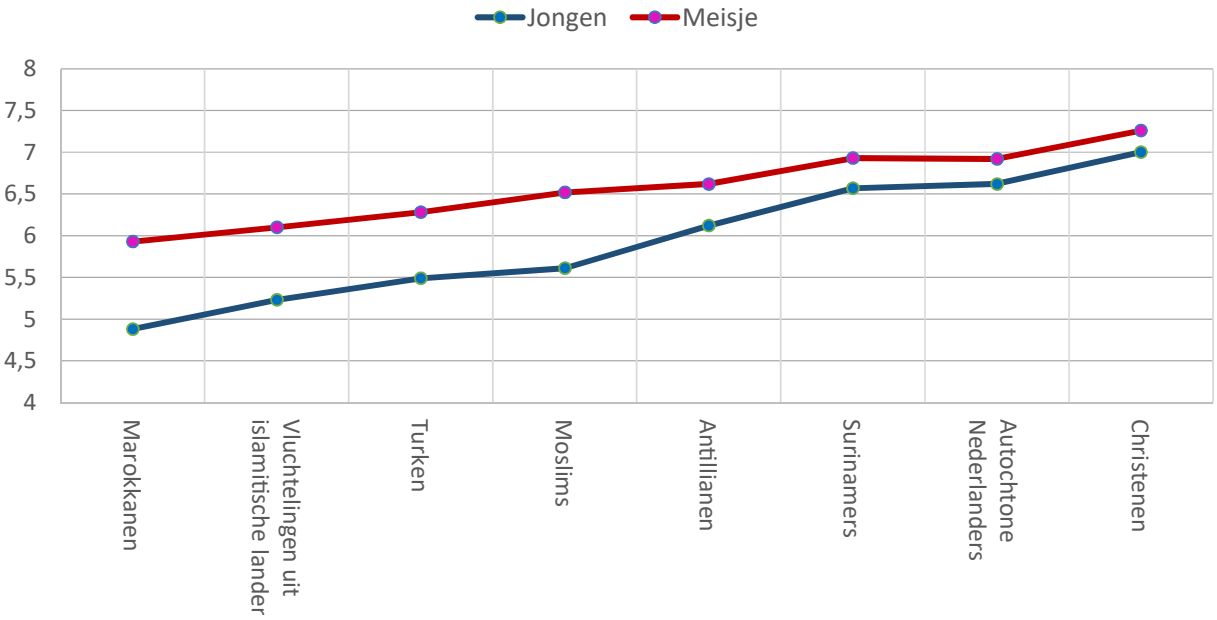

Religie

Tussen niet-gelovige jongeren en christelijke jongeren bestaan nauwelijks verschillen voor wat betreft hun oordeel over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Bij islamitische jongeren, die in deze analyse ook zijn meegenomen, zien we dat met name jongeren voor wie het geloof belangrijk is positief oordelen over (overwegend) islamitische bevolkingsgroepen, maar ook over christenen en autochtone Nederlanders. Islamitische jongeren oordelen positiever over christenen dan over 'autochtone Nederlanders'. Ook valt op dat islamitische jongeren positiever oordelen over christenen dan christelijke jongeren over moslims (zie figuur 4.10).

58 Meisjes oordelen significant positiever ten aanzien van alle bevolkingsgroepen dan jongens ($p < .001$). Over Marokkanen, Turken, vluchtelingen uit islamitische landen, en 'moslims' wordt significant minder positief geoordeeld dan over de andere genoemde bevolkingsgroepen ($p < .001$).

*Figuur 4.10 Hoe denk je over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland? * Geloof (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)*[59]

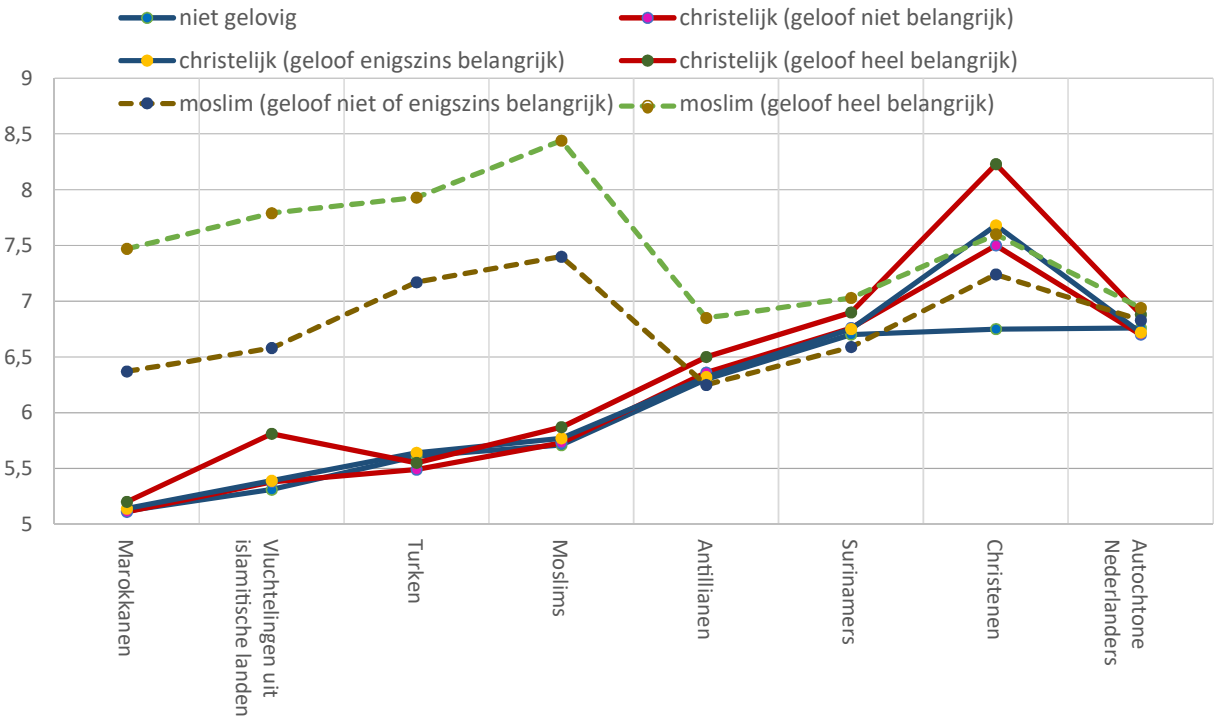

Leeftijd

Voor de leeftijd van niet-islamitische jongeren zien we geen duidelijke verschillen: jongeren van 12-15 jaar, 16-18 jaar en 19-23 jaar verschillen relatief weinig van elkaar in hun gemiddelde oordeel over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland (zie figuur 2 in de bijlage).

Opleidingsniveau

Voor wat betreft het opleidingsniveau van niet-islamitische jongeren blijkt dat vwo-scholieren het meest positief oordelen over niet alleen (overwegend) islamitische bevolkingsgroepen (Marokkanen, Turken, vluchtelingen uit islamitische landen, en 'moslims') maar ook over Antillianen en Surinamers. Leerlingen op het mbo oordelen structureel het minst positief over zowel (overwegend) islamitische bevolkingsgroepen (Marokkanen, Turken, vluchtelingen uit islamitische landen, en 'moslims') als over andere bevolkingsgroepen (zie figuur 4.11).

59 Islamitische jongeren oordelen positiever over christenen dan over 'autochtone Nederlanders' (p<.001). Islamitische jongeren oordelen positiever over christenen dan christelijke jongeren over moslims (p<.001).

*Figuur 4.11 Hoe denk je over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland? * Opleidingsniveau (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)*[60]

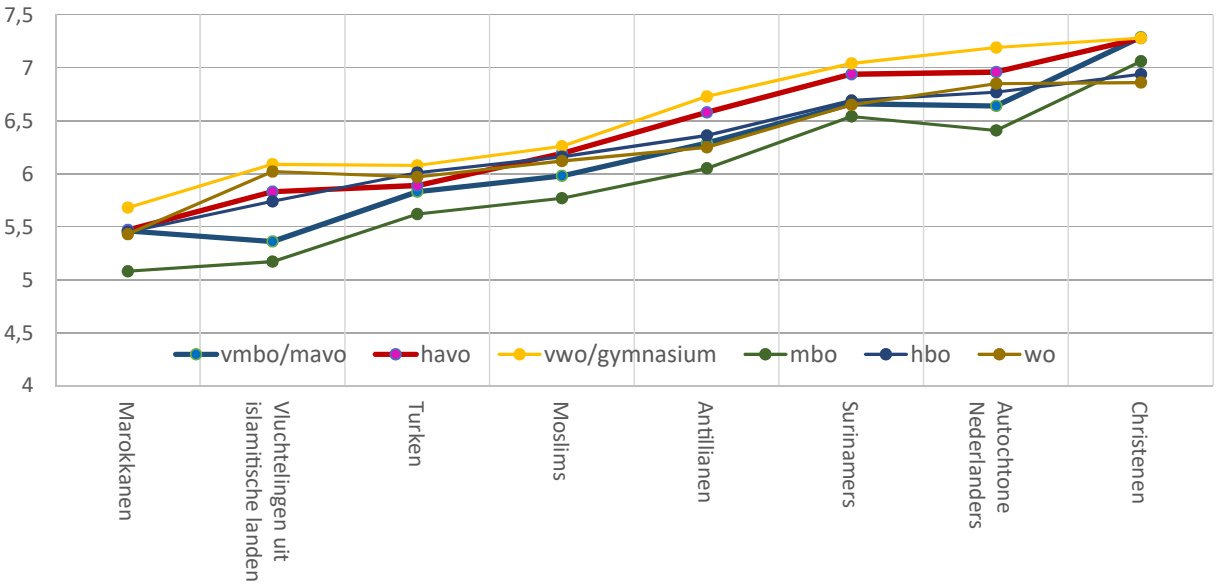

4.6 Welke beelden associëren niet-islamitische jongeren met moslims in Nederland?

In de diepte-interviews met jongeren in het vooronderzoek bleek dat niet-islamitische jongeren onderling sterk verschillen in de beelden en ideeën die zij hebben over moslims, en in de (voor)oordelen en eigenschappen die zij aan 'moslims' attribueren.[61] Uit de diepte-interviews met niet-islamitische jongeren bleek bijvoorbeeld dat sommige jongeren 'moslims' associëren met mensen die een religie aanhangen, die gelovig zijn. Andere jongeren associëren moslims eerder met bijvoorbeeld 'de Turkse en Marokkaanse leerlingen in de klas', met 'mensen die bepaalde (islamitische) kleding dragen', of met 'jongeren die overlast veroorzaken op straat'. Het is aannemelijk dat de beelden en ideeën die jongeren hebben bij moslims in sterke mate het oordeel over moslims kleuren, en eerder onderzoek ondersteunt dit idee (zie hoofdstuk 3 en paragraaf 3.7). Om te begrijpen of en in welke mate dit het geval is, is in de survey aan jongeren gevraagd naar hun beelden en ideeën over moslims. In de analyses zijn we nagegaan in hoeverre deze beelden en ideeën een relatie hebben met positieve en negatieve oordelen van jongeren over 'moslims'.

In de survey is aan niet-islamitische jongeren de volgende vraag voorgelegd: "*Onderstaand vind je verschillende typeringen van 'moslims in Nederland' die jongeren in eerder onderzoek hebben genoemd. Geef voor de onderstaande typeringen aan in hoeverre jij bij 'moslims in Nederland' denkt aan deze typeringen (in zeer sterke mate, in sterke mate, in enige mate, nauwelijks, niet)*"

- Mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn
- Mensen die vriendelijk en gastvrij zijn
- Vluchtelingen uit islamitische landen (bijvoorbeeld uit Syrië)
- Jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken

60 Vwo-scholieren oordelen het meest positief over niet alleen (overwegend) islamitische bevolkingsgroepen (Marokkanen, Turken, vluchtelingen uit islamitische landen, en 'moslims') maar ook over Antillianen en Surinamers. Leerlingen op het mbo oordelen structureel het minst positief over zowel (overwegend) islamitische bevolkingsgroepen als over andere bevolkingsgroepen (p<.001).

61 Zie ook paragraaf 4.7 voor een bespreking van de attributie van eigenschappen.

- Mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten van mannen en vrouwen afwijzen
- Turken en/of Marokkanen
- Mensen die bepaalde kleding dragen (zoals een hoofddoek of djellaba)
- Mensen die bepaalde (islamitische) gebruiken hebben (zoals naar de moskee gaan, bidden of aan Ramadan

De resultaten laten zien dat de meeste niet-islamitische jongeren, zowel jongens als meisjes, bij 'moslims in Nederland' denken aan 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn'; 'mensen die bepaalde (islamitische) gebruiken hebben'; of aan 'mensen die bepaalde kleding dragen'. Ook 'Turken en Marokkanen' is een relatief veel genoemd beeld dat jongeren associëren met moslims in Nederland. Een minderheid van de jongeren denkt bij 'moslims in Nederland' daarentegen (ook) aan 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten van mannen en vrouwen afwijzen'; 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken'; 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn'; en 'vluchtelingen uit islamitische landen'.

Sekse

Uitgesplitst naar jongens en meisjes zien we dat jongens relatief vaker dan meisjes 'moslims in Nederland' associëren met jongeren die overlast veroorzaken, en minder vaak met mensen die vriendelijk en gastvrij zijn (zie figuur 4.12).

*Figuur 4.12 Typeringen van 'moslims in Nederland'? * Sekse*[62]

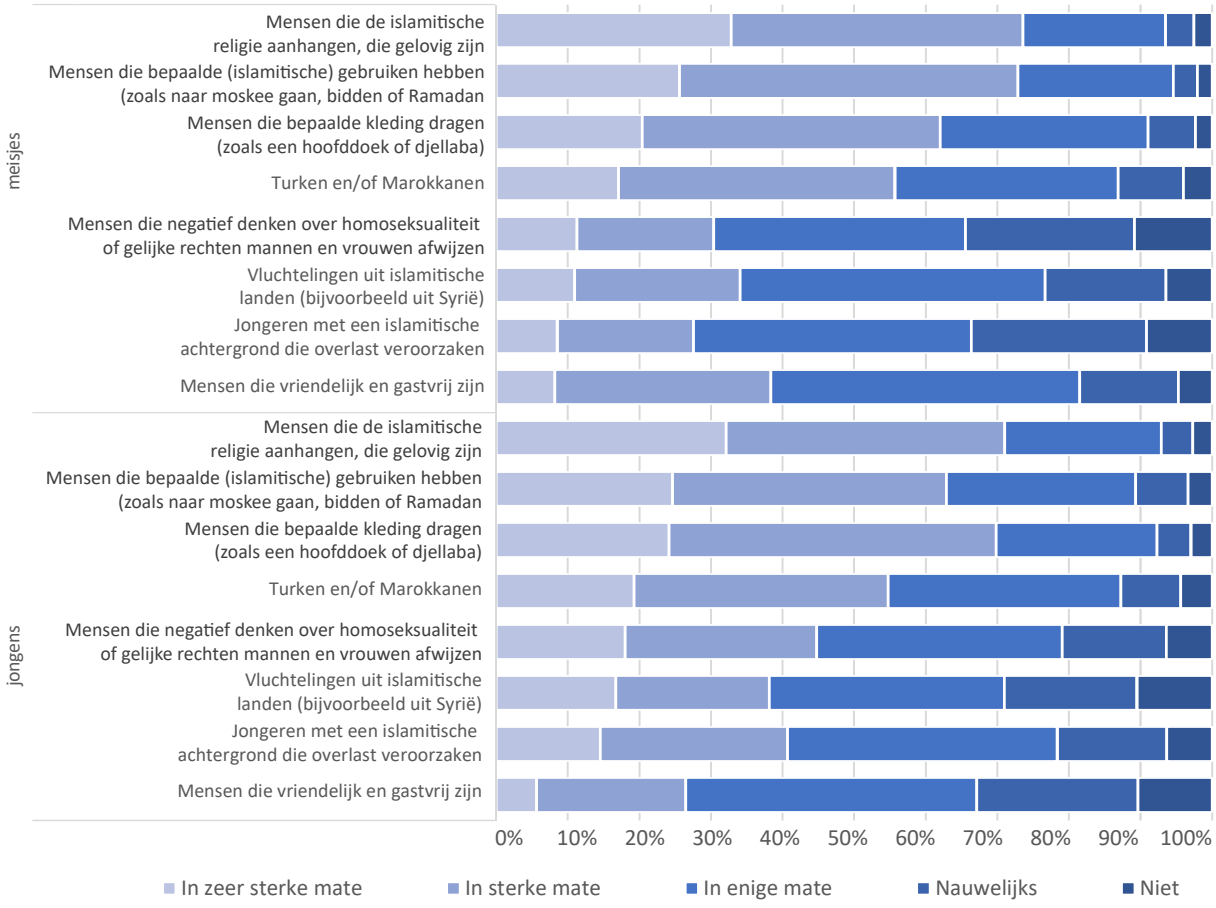

62 Jongens associëren 'moslims in Nederland' gemiddeld significant vaker dan meisjes met 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken' ($p < .001$) en met 'vluchtelingen uit islamitische landen' ($p = .002$). Meisjes associëren 'moslims in Nederland' gemiddeld significant vaker dan jongens met 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn' ($p < .001$).

Opleidingsniveau

Uitgesplitst naar opleidingsniveau blijkt dat leerlingen op (met name) het vwo en in het wetenschappelijk onderwijs moslims in Nederland sterker associëren met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn', dan mbo- en vmbo-leerlingen. Mbo- en vmbo-leerlingen denken daarentegen bij 'moslims in Nederland' relatief vaker dan vwo en wo-leerlingen aan 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten van mannen en vrouwen afwijzen'; 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken'; en 'vluchtelingen uit islamitische landen' (zie figuur 3 in de bijlage).

Religie en leeftijd

Uitgesplitst naar religie constateren we geen opvallende verschillen tussen christelijke jongeren en niet-gelovige jongeren in de beelden die zij associëren met moslims in Nederland. Ook uitsplitsing naar het belang van het geloof voor christelijke jongeren en leeftijdsgroep geeft geen opvallende verschillen (zie figuren 4 en 5 in de bijlage).

Welk beeld associëren niet-islamitische jongeren het sterkst met moslims in Nederland?

In de vorige alinea is besproken in hoeverre niet-islamitische jongeren bij 'moslims in Nederland' denken aan verschillende typeringen van moslims. Interessant is nu om vast te stellen welk beeld niet-islamitische jongeren het sterkst associëren met moslims in Nederland. Hiertoe is in de survey de vraag aan jongeren gesteld om aan te geven welk beeld zij het sterkst associëren met moslims in Nederland. De resultaten laten zien dat 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' door zowel niet-islamitische jongens als meisjes het vaakst wordt geassocieerd met 'moslims in Nederland' (door ongeveer 4 op de 10 jongeren). Voor de overige typeringen zien we een grote spreiding: alle typeringen worden door een beperkt aantal (variërend van een op de zeven tot een op de vijftien jongeren) het sterkst geassocieerd met 'moslims in Nederland'. Alleen 'vluchtelingen uit islamitische landen' scoort duidelijk lager, slechts een klein aantal jongeren geeft aan deze typering het sterkst te associëren met moslims in Nederland.

Sekse

Uitgesplitst naar sekse blijkt dat niet-islamitische meisjes iets vaker dan jongens 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' het sterkst associëren met 'moslims in Nederland'. Jongens associëren 'moslims in Nederland' vaker dan meisjes met islamitische jongeren die overlast veroorzaken en "Turken en Marokkanen" (zie figuur 4.13).

*Figuur 4.13 Welk beeld associëren niet-islamitische jongeren het sterkst met moslims in Nederland? * Sekse*[63]

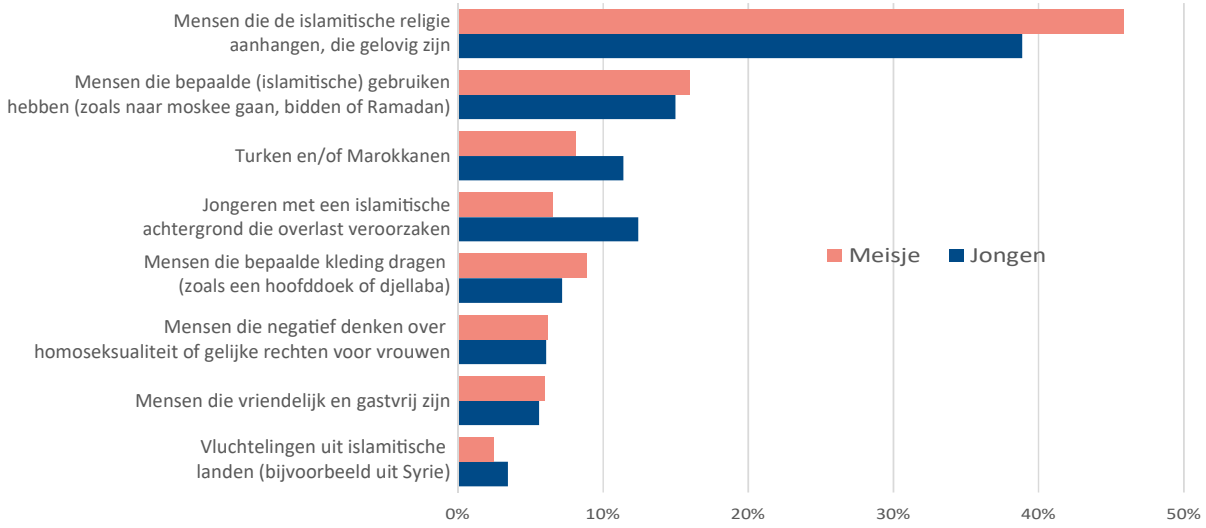

63 Meisjes associëren 'moslims in Nederland' gemiddeld significant vaker dan jongens het sterkst met "mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' ($p < .001$). Jongens associëren gemiddeld significant vaker dan meisjes het sterkst met 'Turken en/of Marokkanen' ($p = .003$) en 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken' ($p < .001$).

Opleidingsniveau

Uitgesplitst naar opleidingsniveau blijkt dat vmbo- en mbo-leerlingen aanzienlijk minder vaak moslims in Nederland *het sterkst* associëren met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' dan jongeren in hogere onderwijstypen. Leerlingen uit de hogere onderwijstypen vwo-, hbo- en wo zeggen twee tot driemaal zo vaak als vmbo- en mbo-leerlingen dat ze moslims in Nederland *het sterkst* associëren met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn'. Vmbo- en mbo-leerlingen associëren moslims in Nederland daarentegen vaker *het sterkst* met 'jongeren die overlast veroorzaken', 'mensen die bepaalde kleding dragen' en 'Turken en/of Marokkanen'. Vmbo-leerlingen leggen bovendien relatief vaak een associatie met 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn' (zie figuur 4.14).

*Figuur 4.14 Welk beeld associëren niet-islamitische jongeren het sterkst met moslims in Nederland? * Opleidingsniveau*[64]

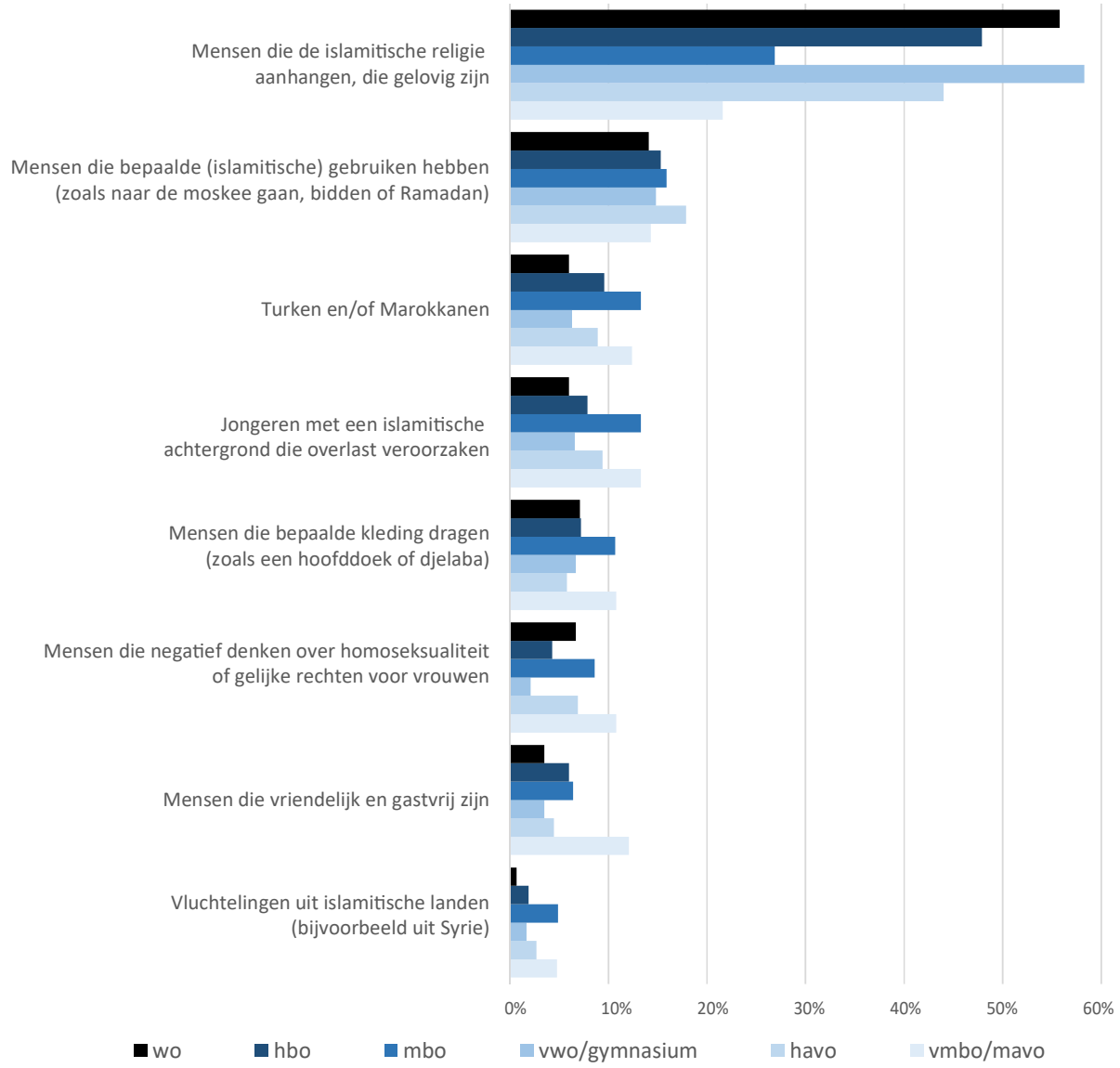

64 Leerlingen uit de hogere onderwijstypen vwo-, hbo- en wo zeggen significant vaker dan vmbo- en mbo-leerlingen dat ze moslims in Nederland het sterkst associëren met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' ($p < .001$). Vmbo- en mbo-leerlingen associëren moslims vaker dan leerlingen uit hogere onderwijstypen het sterkst met 'jongeren die overlast veroorzaken', 'mensen die bepaalde kleding dragen' en 'Turken en/of Marokkanen' ($p < .001$). Vmbo-leerlingen associëren moslims vaker dan leerlingen uit andere onderwijstypen het sterkst met 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn' ($p<.02$).

Samenhang tussen beelden over moslims en het oordeel over moslims in Nederland

De hiervoor beschreven resultaten maken inzichtelijk dat niet-islamitische jongeren aan verschillende beelden denken bij 'moslims in Nederland'. De onderstaande figuur 4.15 laat zien dat de beelden die niet-islamitische jongeren het sterkst associëren met moslims in Nederland, samenhangen met hun oordeel (positief of negatief denken) over moslims in Nederland. Jongeren die (zeer) positief denken over moslims in Nederland associëren aanzienlijk vaker 'moslims in Nederland' met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn', 'mensen die bepaalde (islamitische) gebruiken hebben (zoals naar de moskee gaan of aan Ramadan doen)' of met 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn'.[65] Jongeren die negatief denken over 'moslims in Nederland' associëren moslims relatief vaker met typeringen zoals 'islamitische jongeren die overlast veroorzaken' en 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten voor vrouwen'.[66]

*Figuur 4.15 Welk beeld associëren niet-islamitische jongeren het sterkst met moslims in Nederland? * Positief of negatief denken over moslims in Nederland*

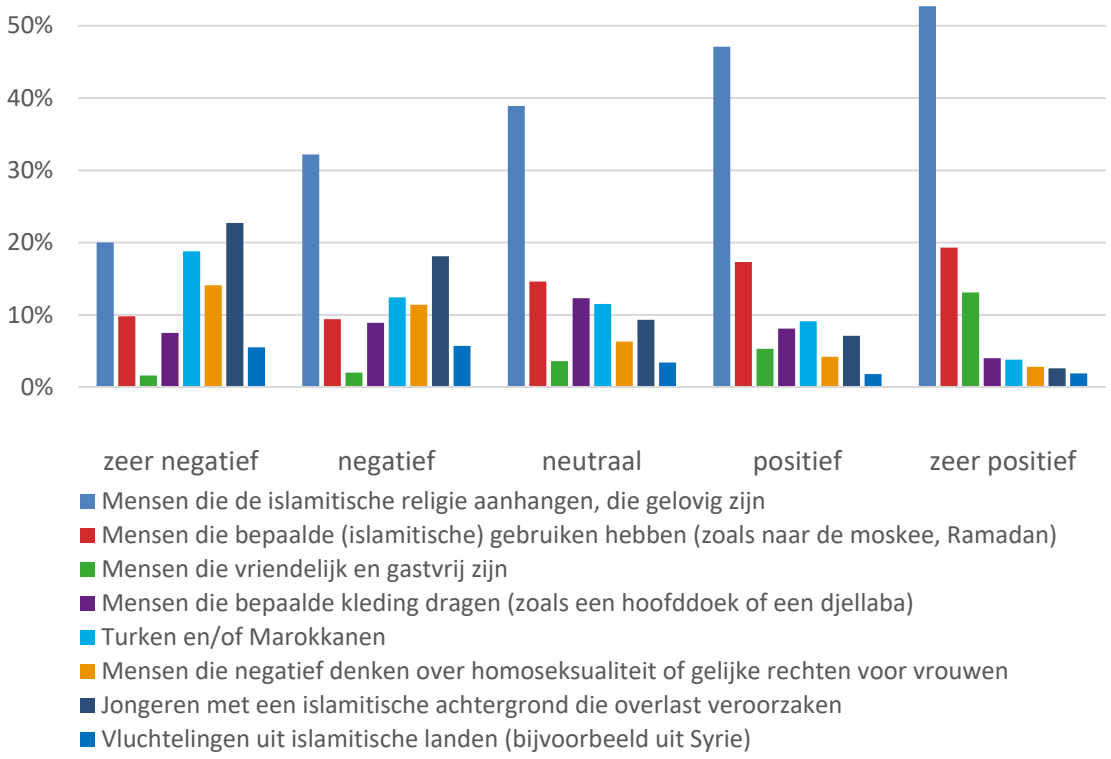

4.7 Attributie van positieve en negatieve eigenschappen aan moslims

In het vooronderzoek is in de diepte-interviews aan niet-islamitische jongeren gevraagd eigenschappen (positief en negatief) te noemen die zij met moslims in Nederland associëren. Jongeren hebben een groot aantal verschillende eigenschappen genoemd. In het surveyonderzoek is voor deze mogelijke eigenschappen vastgesteld in hoeverre verschillende groepen niet-islamitische jongeren deze eigenschappen van toepassing vinden op 'moslims in Nederland'.

In de survey is aan niet-islamitische jongeren de volgende vraag voorgelegd: "*Onderstaand vind je verschillende eigenschappen waaraan jongeren in eerder onderzoek zeggen te denken bij 'moslims in Nederland'. Kun je aangeven in*

65 Voor alle drie genoemde typeringen geldt dat jongeren die positief denken deze significant vaker associëren met moslims dan jongeren die negatief denken ($p < .001$).

66 Voor beide genoemde typeringen geldt dat jongeren die negatief denken deze significant vaker associëren met moslims dan jongeren die positief denken ($p < .001$).

hoeverre jij vindt dat deze eigenschap bij 'moslims' past (Helemaal wel, Enigszins wel, Neutraal, Niet, Helemaal niet, Weet ik niet)."

- Betrouwbaar
- Hardwerkend
- Gastvrij
- Tolerant
- Houden rekening met anderen
- Eerlijk
- Intelligent
- Prettig in de omgang
- Respectvol
- Vriendelijk
- Strenggelovig
- Wantrouwig
- Gewelddadig
- Minderwaardig
- Korte lontjes, maken snel ruzie
- Vermijden contact
- Oorlogszuchtig
- Willen hun geloof opdringen
- Willen hun normen en waarden opdringen
- Verbergen hun ware bedoelingen
- Willen Nederland overheersen

Sekse

Figuur 4.16 toont de mate waarin niet-islamitische jongeren positieve eigenschappen associëren met moslims in Nederland. Relatief veel jongeren vinden moslims in Nederland 'gastvrij' en 'vriendelijk'. Daarentegen worden 'tolerant' en 'houden rekening met anderen' relatief weinig geassocieerd met moslims in Nederland. Jongens vinden minder vaak dan meisjes dat positieve eigenschappen van toepassing zijn op moslims.

*Figuur 4.16 Welke positieve eigenschappen associëren niet-islamitische jongeren met moslims in Nederland? * Sekse*[67]

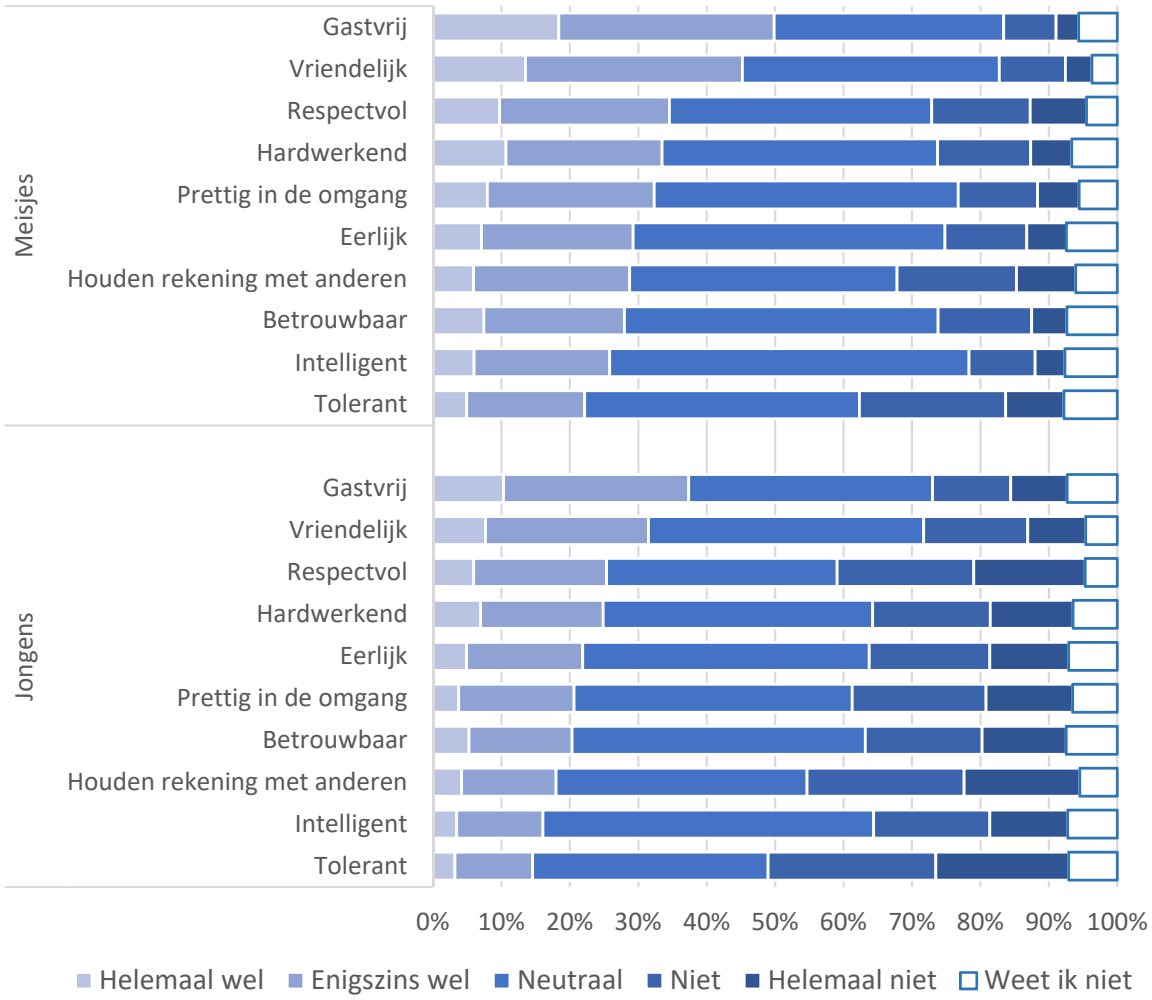

Figuur 4.17 toont de mate waarin niet-islamitische jongeren negatieve eigenschappen associëren met moslims in Nederland. De meest genoemde negatieve eigenschappen die jongeren associëren met moslims in Nederland zijn 'maken snel ruzie, korte lontjes', 'willen hun normen en waarden opdringen', en 'gewelddadig' (vooral door jongens met moslims geassocieerd). Ook 'willen hun geloof opdringen', en 'wantrouwig' zijn eigenschappen die door relatief veel niet-islamitische jongeren worden geassocieerd met moslims. Jongens vinden vaker dan meisjes dat negatieve eigenschappen op moslims van toepassing zijn.

67 Meisjes associëren alle genoemde positieve eigenschappen significant vaker met moslims dan jongens ($p < .001$).

*Figuur 4.17 Welke negatieve eigenschappen associëren niet-islamitische jongeren met moslims in Nederland? * Sekse*[68]

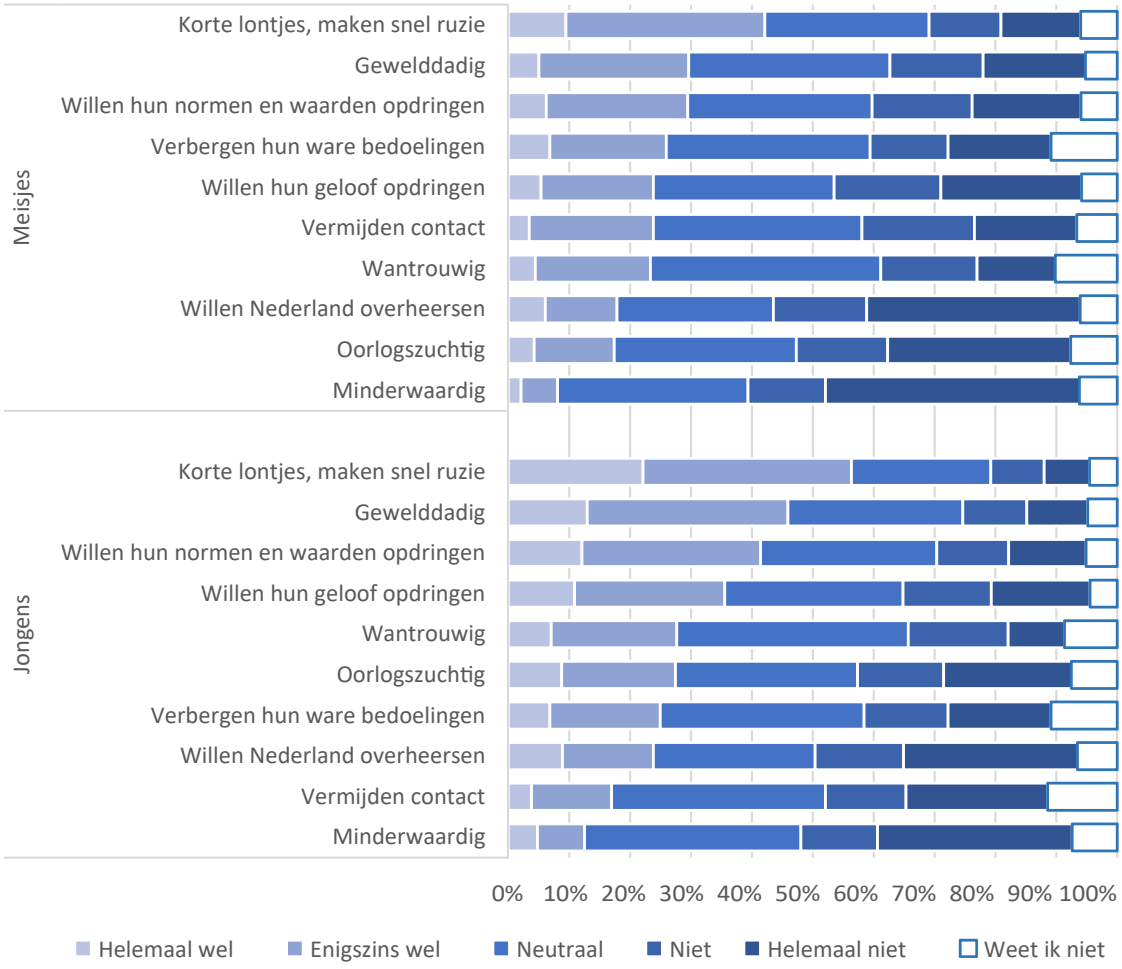

Opleidingsniveau

We hebben geanalyseerd of ook opleidingsniveau samenhangt met de attributie van positieve en negatieve eigenschappen aan moslims in Nederland. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn (zie figuren 4.18 en 4.19). Niet-islamitische jongeren met een hoger opleidingsniveau (wo, vwo, hbo, havo) associëren moslims vaker met positieve eigenschappen dan jongeren in de lagere opleidingsniveaus (vmbo, mbo), en minder vaak met negatieve eigenschappen.[69] Opvallend is dat in het bijzonder de volgende negatieve eigenschappen door mbo- en vmbo-leerlingen vaker worden geassocieerd met moslims: 'minderwaardig', 'willen hun geloof opdringen', 'verbergen hun ware bedoelingen' en 'willen Nederland overheersen'. Het valt op dat deze laatste drie eigenschappen passen binnen het denkraam van 'samenzweringsdenken', wat dus bij leerlingen op het vmbo en mbo frequenter blijkt voor te komen dan bij leerlingen in de andere schooltypen.

68 Jongens associëren alle genoemde negatieve eigenschappen significant vaker met moslims dan meisjes ($p < .001$).

69 Niet-islamitische jongeren met een hoger opleidingsniveau (wo, vwo, hbo, havo) associëren moslims in Nederland vaker met positieve eigenschappen dan jongeren in de lagere opleidingsniveaus (vmbo, mbo), en minder vaak met negatieve eigenschappen. Dit verschil tussen jongeren met een hoger respectievelijk lager opleidingsniveau is significant ($p<.001$).

*Figuur 4.18 Welke positieve eigenschappen associëren niet-islamitische jongeren met moslims in Nederland? * Opleidingsniveau*

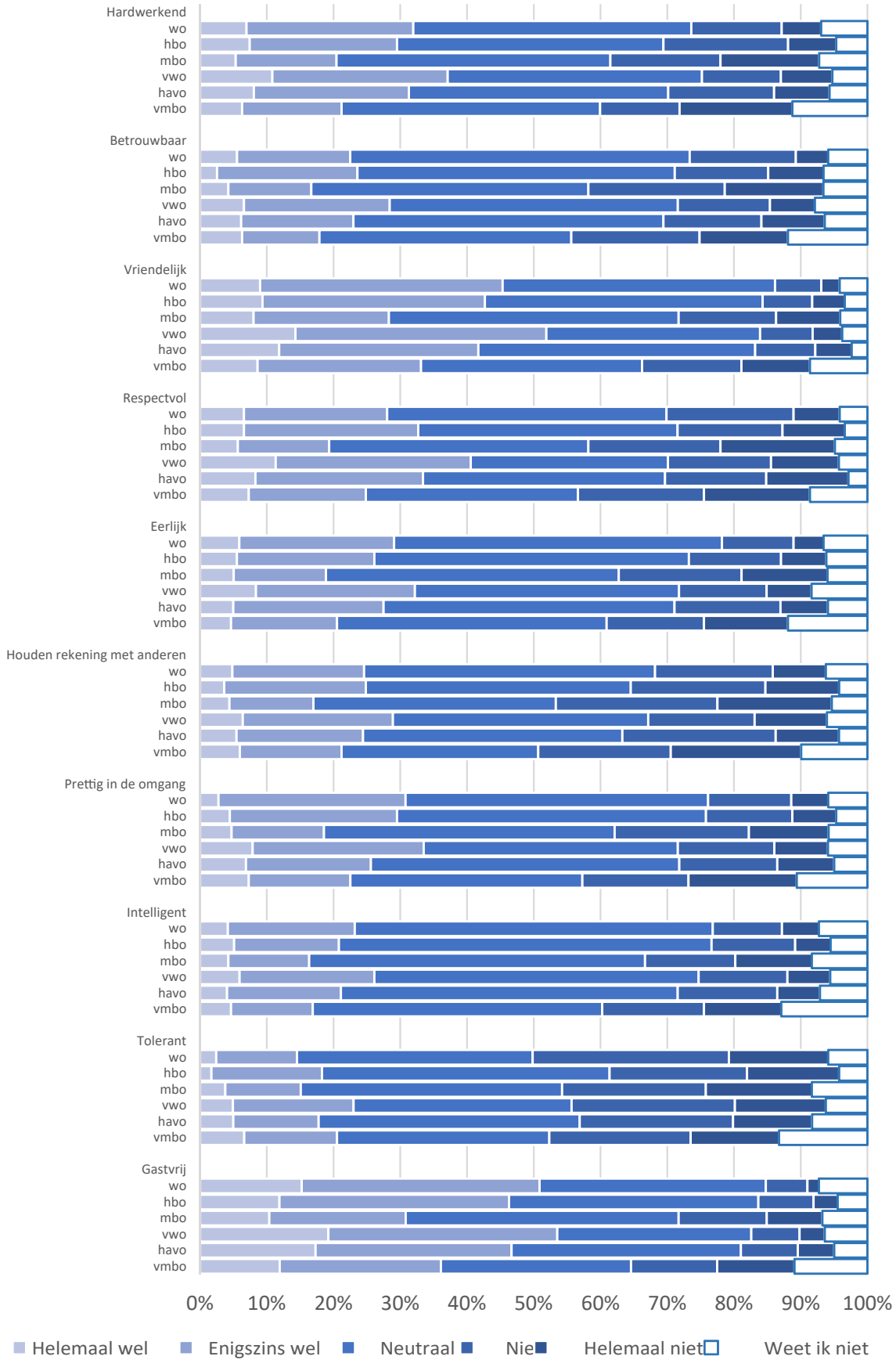

*Figuur 4.19 Welke negatieve eigenschappen associëren niet-islamitische jongeren met moslims in Nederland? * Opleidingsniveau*

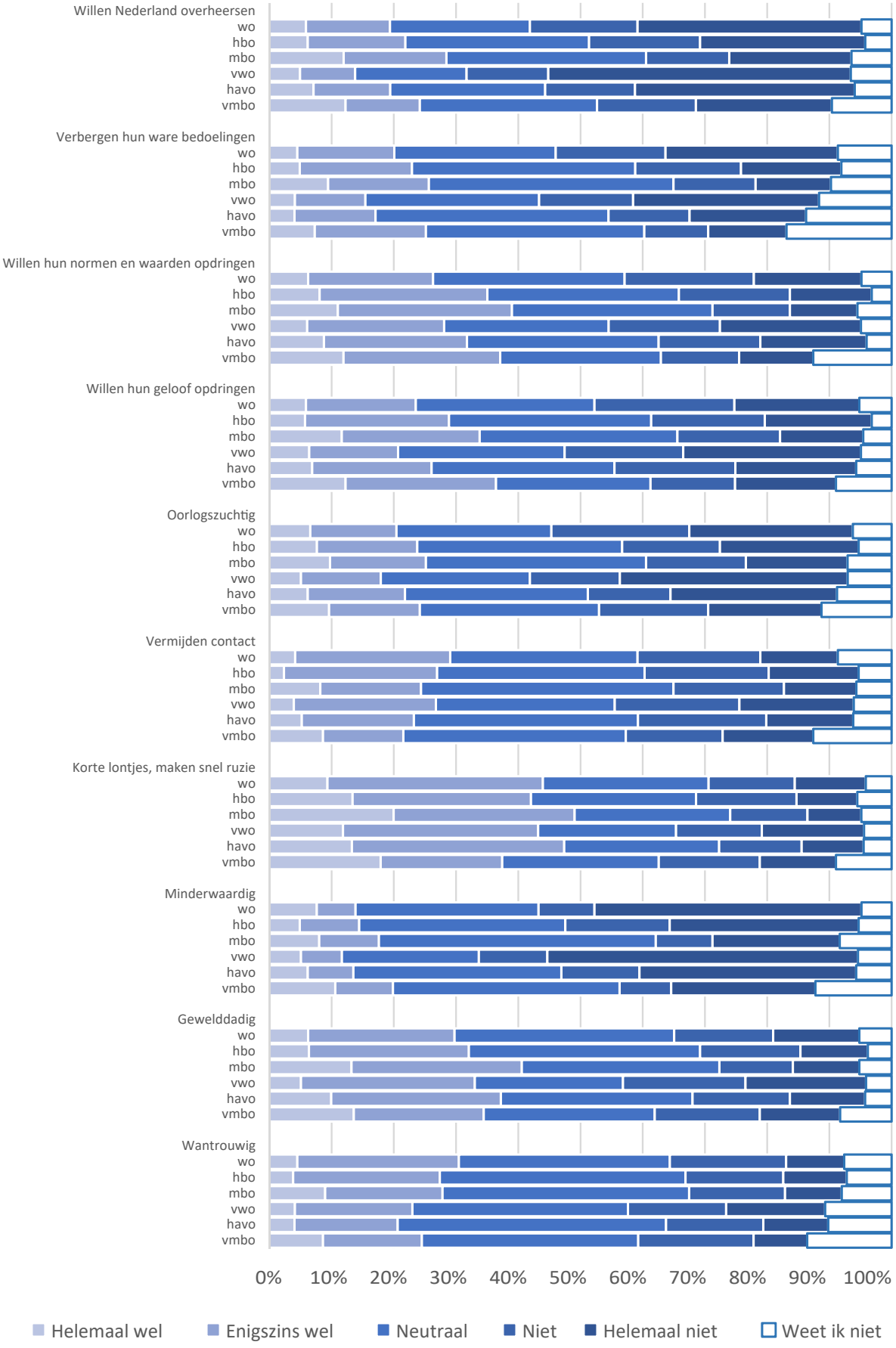

Religie en leeftijd

Uitsplitsingen naar (belang van) religie en leeftijd laten tussen subgroepen jongeren geen grote verschillen zien voor wat betreft de positieve en negatieve eigenschappen die zij associëren met moslims in Nederland.

5 (Trigger)factoren voor beeldvorming over moslims in Nederland

5.1 Introductie

In hoofdstuk 4 is besproken welke beelden en ideeën niet-islamitische jongeren hebben over moslims in Nederland. We hebben hierbij telkens een uitsplitsing gemaakt naar sekse, opleidingsniveau, religie en leeftijd. In hoofdstuk 5 bespreken we welke (trigger-)factoren samenhangen met positieve en negatieve beeldvorming over moslims in Nederland.

Allereerst gaan we in op de redenen die niet-islamitische jongeren zélf geven voor positief of negatief denken over moslims in Nederland, en de redenen waarom jongeren positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland in de afgelopen twee jaar.

Een factor die we vervolgens uitgebreid in hoofdstuk 5 aan de orde stellen is contact met moslims. Vanuit de contact-theorie (zie paragraaf 3.3) kan worden verwacht dat meer contact met moslims bijdraagt aan een positievere beeld-vorming over moslims, mede omdat door contact vooroordelen kunnen worden ontkracht. Ook de omstandigheden waaronder dit contact plaatsvindt is daarbij van belang. Bovendien is uit literatuur bekend dat de ervaren kwaliteit van het contact een rol speelt: wederzijds contact kan als positief of negatief ervaren worden. Daarom stellen we vast hoe niet-islamitische jongeren het contact met moslims ervaren en of positieve en negatieve ervaringen met moslims vaker plaatsvinden op bepaalde locaties. Ook maken we onderscheid tussen contacten met moslims die men niet persoonlijk kent, en contacten met moslims die men wel persoonlijk kent. We bekijken of contacten met moslims die men wel of niet persoonlijk kent door niet-islamitische jongeren anders worden ervaren, en welke gevolgen dit heeft voor positief of negatief denken over moslims.

Daarnaast gaan we na op welke wijze niet-islamitische jongeren aan hun ideeën over moslims zeggen te komen. We bekijken in hoeverre jongeren naar eigen zeggen aan hun ideeën over moslims komen door eigen ervaringen, door wat ze lezen, horen of zien over moslims in de media en op internet, door de ideeën en ervaringen van hun familie en vrienden, door wat politici zeggen over moslims, of door wat in lessen op school over moslims wordt gezegd. Deze zelfrapportage door jongeren geeft interessante informatie over de herkomst van hun ideeën en beelden over moslims. Maar er kan niet worden uitgesloten dat jongeren zich niet (volledig) bewust zijn van de (indirecte) invloed van mediagebruik op hun beeldvorming. Daarom controleren we in onze analyses voor mediagebruik door jongeren.

Tot slot onderzoeken we de samenhang tussen achtergrondfactoren van de niet-islamitische jongeren met beeld-vorming over moslims. We kijken naar de samenhang van positief of negatief denken over moslims in Nederland met persoonlijke- en gezins-/opvoedingsproblematiek, ervaren belang van de Nederlandse identiteit, gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie. We eindigen het hoofdstuk met een beschrijving van het profiel van jongeren die positief of negatief denken over moslims: wat zijn de kenmerken van jongeren die positief of negatief denken over moslims?

5.2 Redenen voor positief of negatief denken over moslims

Aan niet-islamitische jongeren die aangeven positief te denken over ‘moslims in Nederland’, is gevraagd om toe te lichten waarom zij positief denken over moslims. Aan jongeren die aangeven negatief te denken over ‘moslims in

Nederland', is gevraagd om toe te lichten waarom zij negatief denken over moslims.[70] Mogelijke redenen om positief of negatief te denken over moslims zijn geïdentificeerd in het vooronderzoek, en zijn in het surveyonderzoek voorgelegd aan de jongeren. Jongeren kregen de volgende instructie: *Je hebt aangegeven dat je positief (negatief) denkt over moslims in Nederland. Kun je toelichten waarom? Kies maximaal vier antwoorden.*

Redenen om positief te denken over moslims in Nederland

Sekse

Positief contact met moslims (positieve ervaringen) en positief gedrag zijn voor niet-islamitische jongeren (zowel jongens als meisjes) de meest genoemde redenen om positief te denken over moslims in Nederland. Minder vaak worden genoemd 'omdat ik vind dat moslims een verrijking zijn voor de Nederlandse cultuur', 'omdat ik vind dat moslims bijdragen aan de Nederlandse economie', 'vanwege de islamitische cultuur' en 'vanwege het islamitische geloof' (zie figuur 5.1).

*Figuur 5.1 Redenen om positief te denken over moslims in Nederland * Sekse*[71]

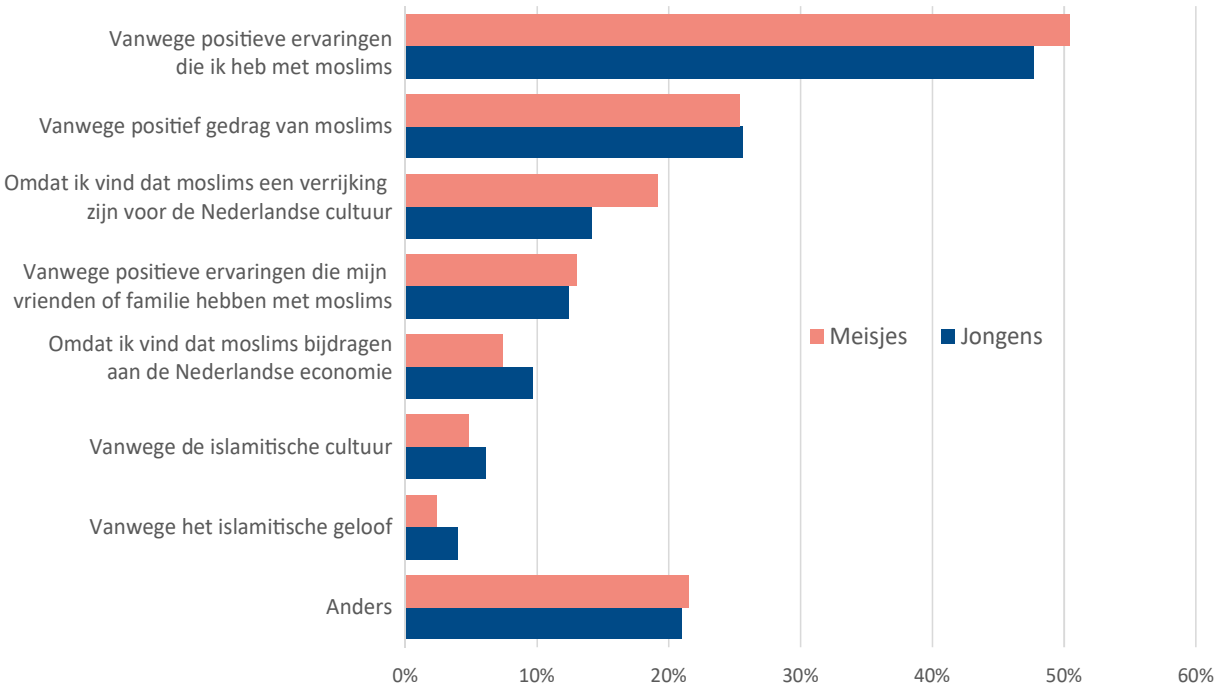

Opleidingsniveau

Uitgesplitst naar opleidingsniveau zien we dat positief contact met moslims (positieve ervaringen) en positief gedrag op alle schooltypen de meest genoemde redenen zijn om positief te denken over moslims in Nederland. Het valt op dat op het vwo relatief veel leerlingen aangeven positief te denken over moslims omdat zij moslims in Nederland een verrijking vinden voor de Nederlandse cultuur (zie figuur 5.2).

70 Op basis van het oordeel van jongeren over 'moslims in Nederland' in de 'gevoelsthermometer' van 0 tot 10 punten. Hoe hoger het getal (minimaal 6 of hoger), hoe positiever; en hoe lager het getal (minimaal 4 of lager), hoe negatiever; schaalpunt 5 staat voor 'neutraal'.

71 Meisjes zeggen significant vaker dat ze positief denken over moslims omdat ze vinden dat moslims een verrijking zijn voor de Nederlandse cultuur ($p = .003$). Voor het overige zijn er tussen jongens en meisjes geen significante verschillen in de redenen om positief te denken over moslims.

*Figuur 5.2 Redenen om positief te denken over moslims in Nederland * Opleidingsniveau*[72]

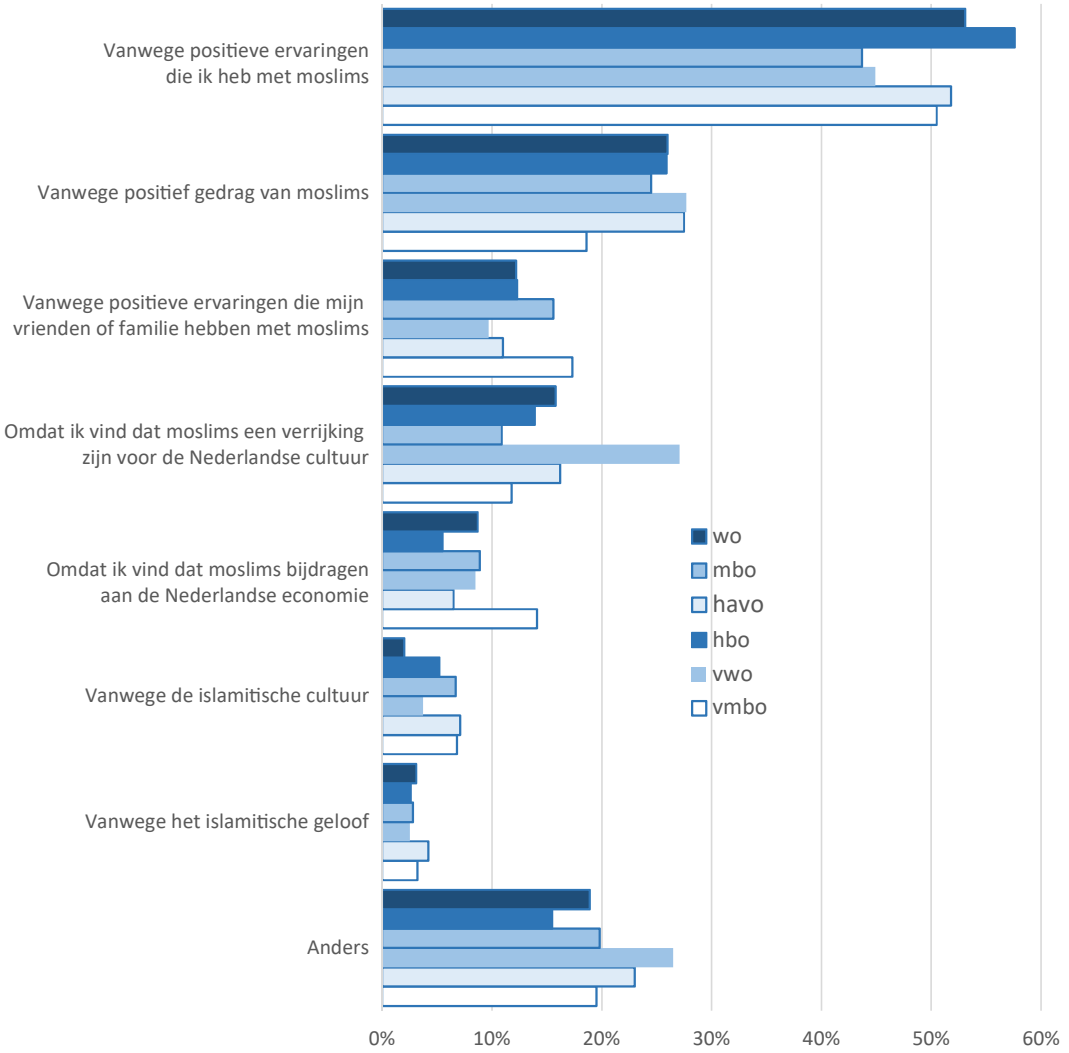

Redenen om negatief te denken over moslims in Nederland

Sekse

Net zoals positief contact met moslims (positieve ervaringen) en positief gedrag voor niet-islamitische jongeren de meest genoemde redenen zijn om positief te denken over moslims in Nederland, zijn voor jongeren negatief gedrag en negatieve ervaringen met moslims belangrijke redenen om negatief te denken over moslims. Uit figuur 5.3 is af te leiden dat niet-islamitische jongeren (zowel meisjes als jongens) het gedrag van hangjongeren met een islamitische achtergrond het meest noemen als redenen om negatief te denken over moslims in Nederland. Ook slechte ervaringen met moslims worden veel genoemd. Daarnaast blijkt dat relatief veel jongeren als redenen om negatief te denken over moslims in Nederland noemen: de (gepercipieerde) 'opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen)', 'omdat ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur', 'terroristische aanslagen' en 'religieuze symbolen'. Relatief weinig wordt door jongeren als reden om negatief te denken over moslims in Nederland genoemd: 'omdat ik denk dat moslims een bedreiging zijn

72 Vwo/gymnasium-leerlingen zeggen significant vaker dan leerlingen uit alle andere niveaus, dat ze positief denken over moslims omdat 'moslims een verrijking zijn voor de Nederlandse cultuur' (p<.005)

voor de Nederlandse economie', 'mijn opvoeding/wat ik heb geleerd van mijn ouders over moslims' en 'het negatieve beeld dat sommige politici geven van moslims'.

*Figuur 5.3 Redenen om negatief te denken over moslims in Nederland * Sekse*[73]

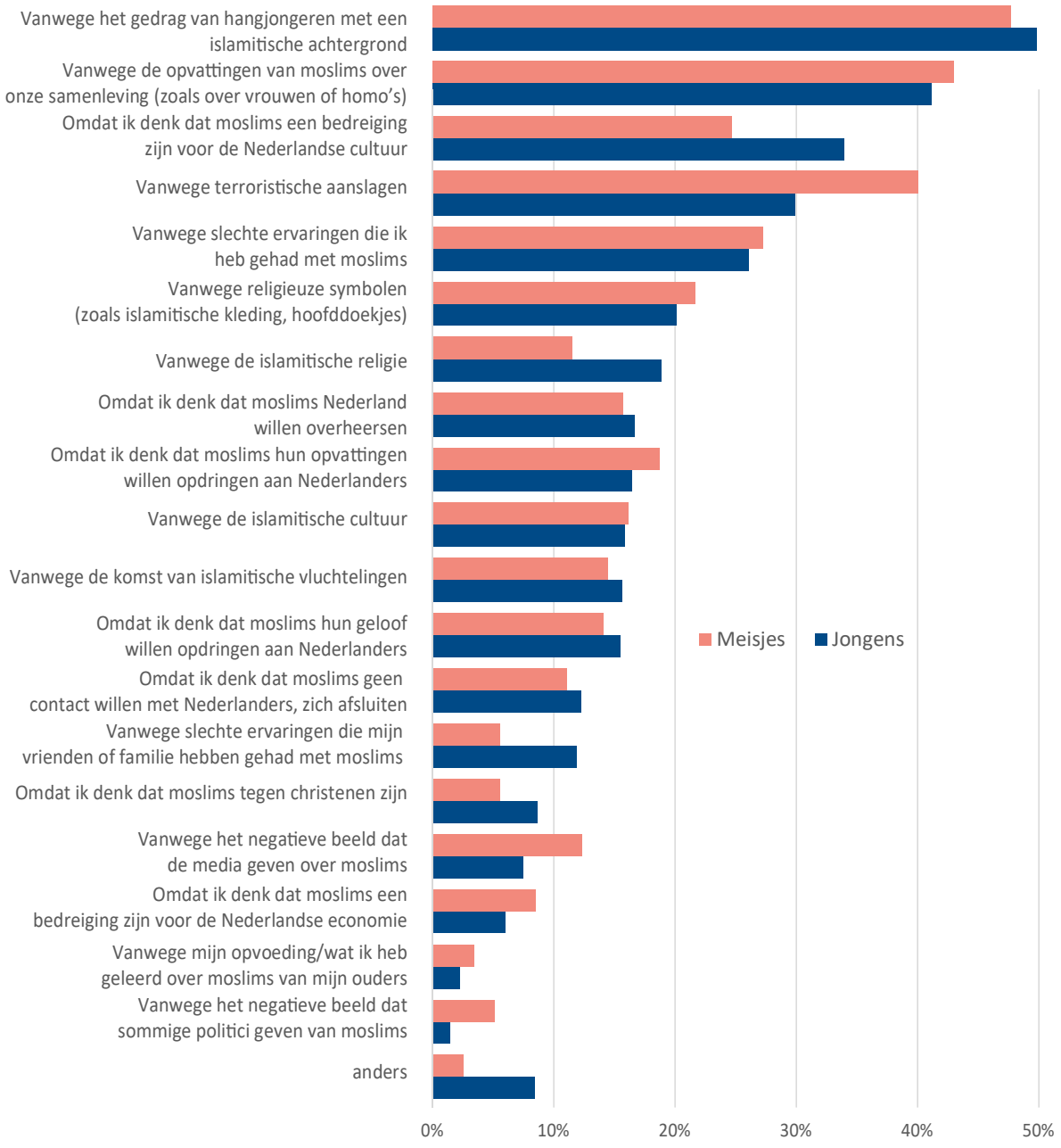

73 Jongens geven significant vaker aan dan meisjes dat ze negatief denken over moslims vanwege de islamitische religie (p = .007), vanwege slechte ervaringen die vrienden of familie hebben gehad met moslims (p = .003) en omdat ze denken dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur (p = .009). Meisjes geven significant vaker aan dan jongens dat ze negatief denken over moslims vanwege terroristische aanslagen (p = .008).

Opleidingsniveau

Uitgesplitst naar opleidingsniveau zien we enkele verschillen naar schooltype voor wat betreft de meest genoemde redenen om negatief te denken over moslims in Nederland. Op alle schooltypen noemen leerlingen het gedrag van hangjongeren het vaakst of bijna het vaakst als reden. De (gepercipieerde) 'opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen)' wordt relatief veel genoemd door hoger opgeleide jongeren als reden (in het wo is het zelfs de vaakst genoemde reden). De (gepercipieerde) bedreiging door moslims van de Nederlandse cultuur wordt relatief minder vaak genoemd door hbo- en wo leerlingen dan door leerlingen uit andere schooltypen. 'Terroristische aanslagen' als reden wordt relatief minder vaak genoemd door wo- en vwo-leerlingen dan door leerlingen uit andere schooltypen. Mbo en vmbo-leerlingen noemen relatief vaker redenen die een relatie hebben met ervaren dreiging, zoals 'ik denk dat moslims Nederland willen overheersen', 'ik denk dat moslims hun geloof willen opdringen' en 'de komst van vluchtelingen uit islamitische landen' (zie figuur 5.4).

Leeftijd

Als wordt uitgesplitst naar leeftijd dan zien we dat in alle leeftijdsgroepen het gedrag van hangjongeren het vaakst wordt genoemd als reden om negatief te denken over moslims in Nederland. Toch zijn er ook enkele verschillen tussen leeftijdsgroepen. De 12-15 jarigen noemen relatief vaak 'terroristische aanslagen' en 'religieuze symbolen' als redenen dat zij negatief denken over moslims in Nederland. Jongeren in de leeftijd 12-18 jaar noemen vaker dan 19-23 jarigen 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur' als reden voor negatief denken (zie figuur 5.5).

Religie

Uitgesplitst naar religie constateren we enkele opmerkelijke verschillen tussen enerzijds christenen voor wie het geloof belangrijk is, en anderzijds niet-gelovigen en christenen voor wie het geloof niet zo belangrijk is. De (gepercipieerde) opvattingen van moslims over de samenleving (homoseksualiteit, gelijke rechten voor vrouwen) zijn voor christenen voor wie het geloof belangrijk is, relatief minder vaak een reden om negatief te denken over moslims.[74] Daarentegen noemen christenen voor wie het geloof belangrijk is, vaker dan niet-gelovigen de volgende redenen om negatief te denken over moslims: 'ik denk dat moslims tegen christenen zijn' en 'ik denk dat moslims hun geloof willen opdringen aan Nederlanders' (zie figuur 5.6).

74 De (gepercipieerde) opvattingen van moslims over de samenleving (homoseksualiteit, gelijke rechten voor vrouwen) zijn voor christenen voor wie het geloof belangrijk is, significant minder vaak een reden om negatief te denken over moslims ($p<.01$). Christenen voor wie het geloof belangrijk is, noemen significant vaker dan niet-gelovigen de volgende redenen om negatief te denken over moslims: 'ik denk dat moslims tegen christenen zijn' en 'ik denk dat moslims hun geloof willen opdringen aan Nederlanders' ($p<.01$).

*Figuur 5.4 Redenen voor negatief denken over moslims in Nederland * Opleidingsniveau*[75]

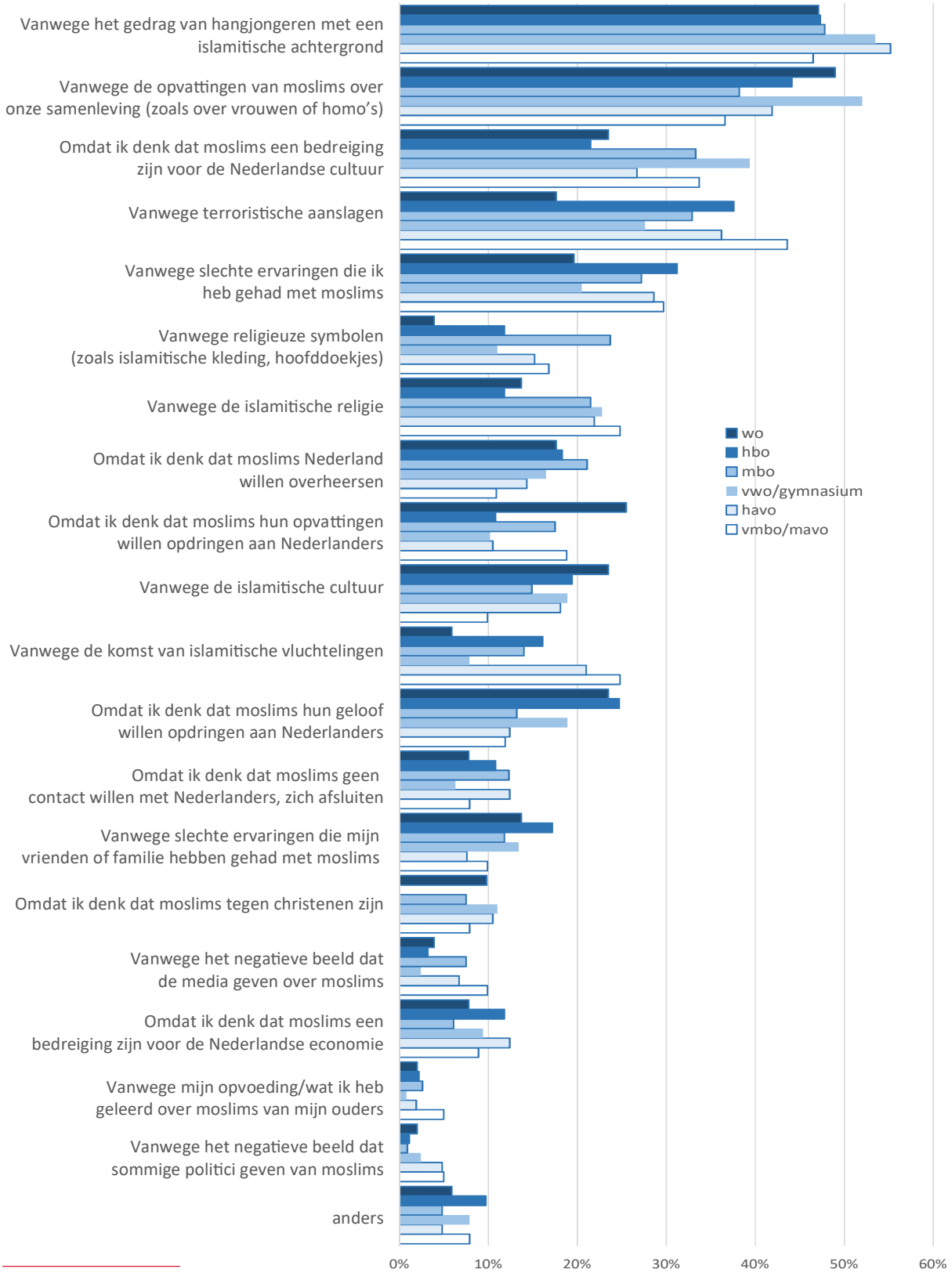

75 De (gepercipieerde) 'opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen)' wordt significant vaker door hoger opgeleide jongeren (wo, hbo, vwo) dan door jongeren uit het mbo en vmbo genoemd als reden om negatief te denken over moslims (p<.001). De (gepercipieerde) bedreiging door moslims van de Nederlandse cultuur wordt significant minder vaak genoemd door hbo- en wo leerlingen dan door leerlingen uit andere schooltypen (p<.005). 'Terroristische aanslagen' als reden wordt significant minder vaak genoemd door wo- en vwo-leerlingen dan door leerlingen uit andere schooltypen (p<.007). Mbo en vmbo-leerlingen noemen significant vaker redenen die een relatie hebben met ervaren dreiging (op basis van de genoemde redenen die een relatie hebben met ervaren dreiging gezamenlijk) (p<.01).

*Figuur 5.5 Redenen om negatief te denken over moslims in Nederland * Leeftijdsgroep*[76]

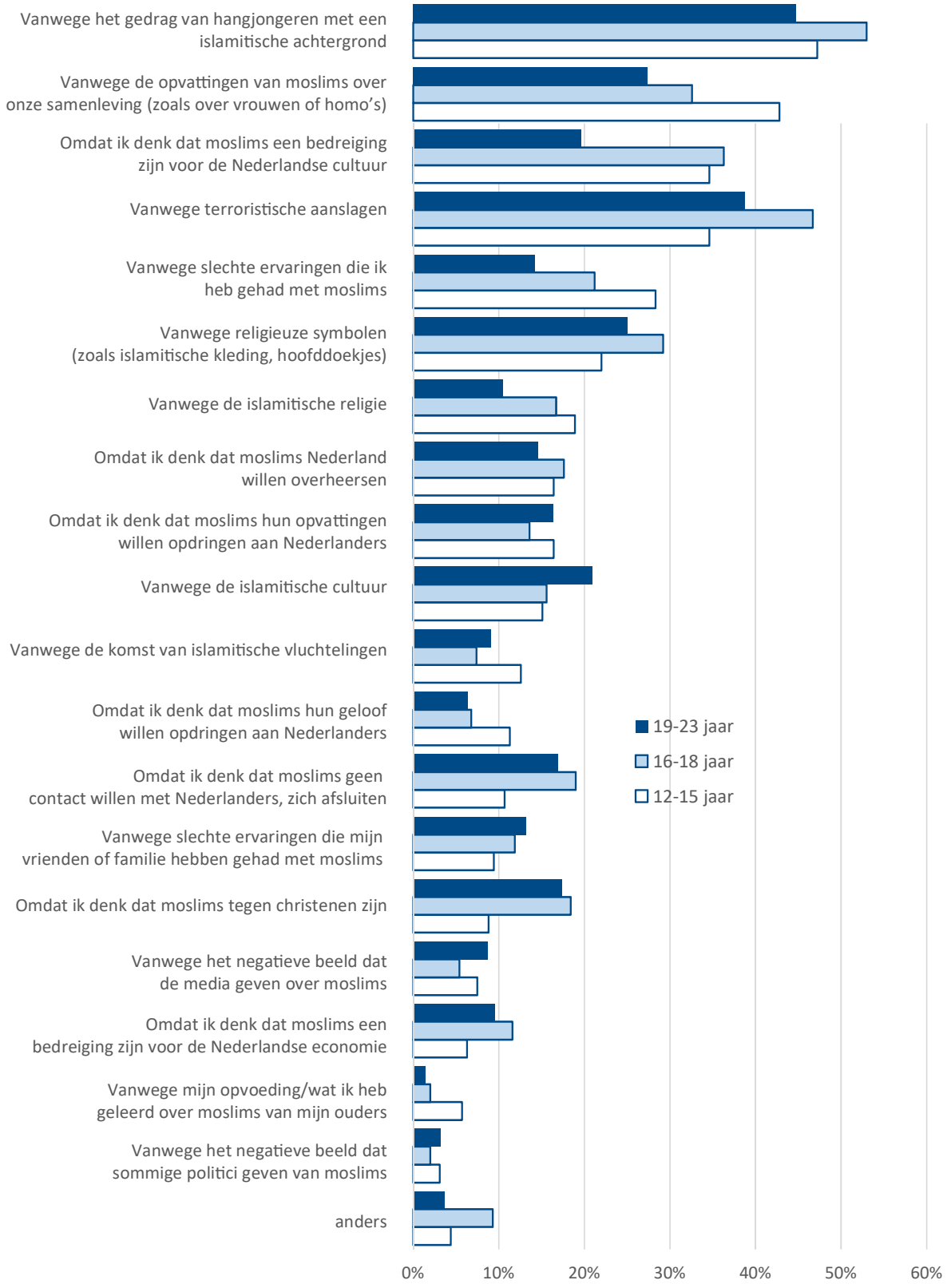

76 Jongeren van 12-15 jaar geven significant vaker aan dan 19-23 jarigen dat ze negatief over moslims denken vanwege terroristische aanslagen (p = .005) en vanwege religieuze symbolen (p = .002). Jongeren van 12-18 jaar noemen gemiddeld significant vaker dan 19-23 jarigen 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur' als reden voor negatief denken (p = .005).

*Figuur 5.6 Redenen om negatief te denken over moslims in Nederland * Religie*[77]

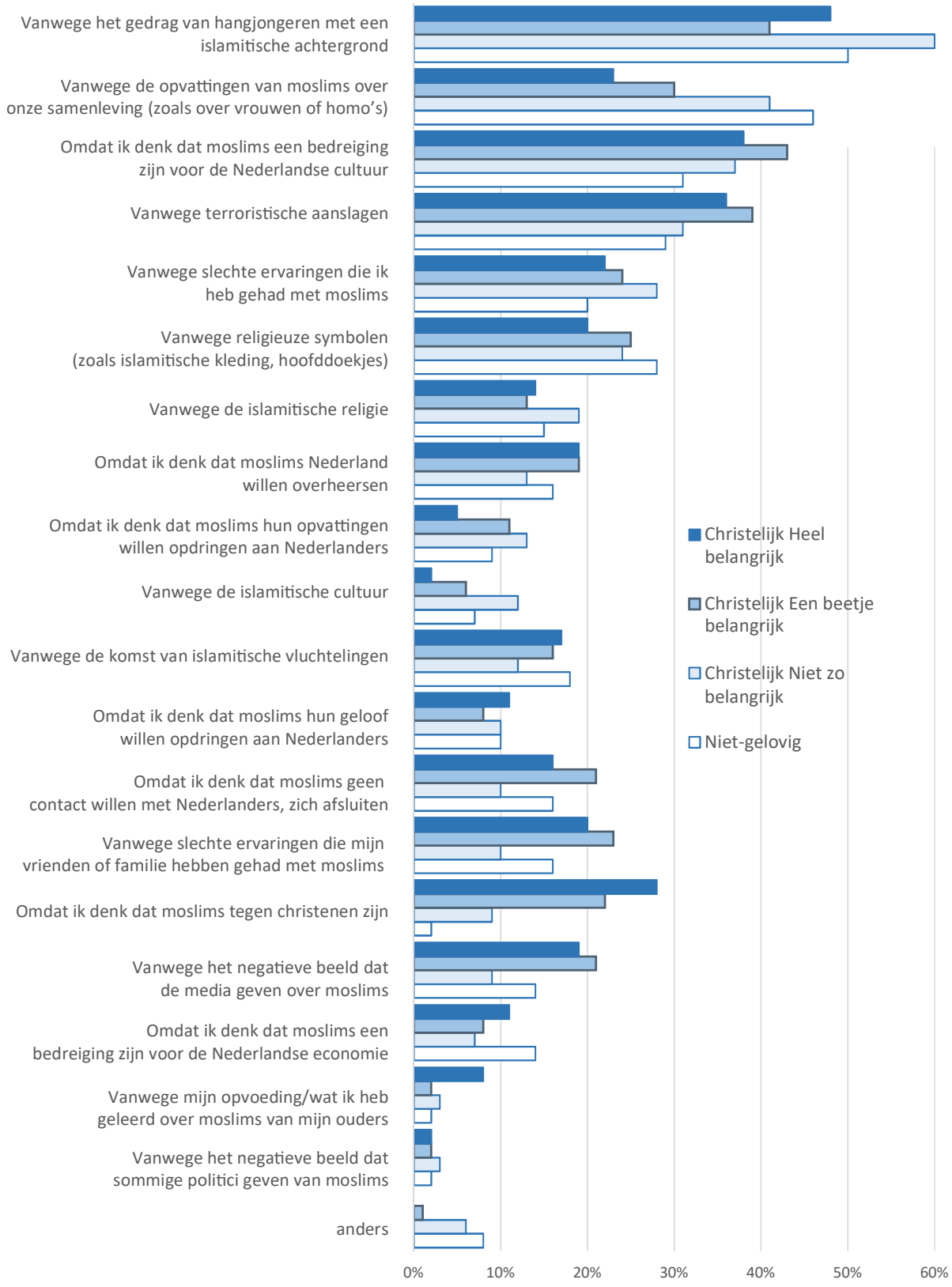

77 De (gepercipieerde) opvattingen van moslims over de samenleving (homoseksualiteit, gelijke rechten voor vrouwen) zijn voor christenen voor wie het geloof belangrijk is, significant minder vaak een reden om negatief te denken over moslims ($p<.01$). Christenen voor wie het geloof belangrijk is, noemen significant vaker dan niet-gelovigen de volgende redenen om negatief te denken over moslims: 'ik denk dat moslims tegen christenen zijn' en 'ik denk dat moslims hun geloof willen opdringen aan Nederlanders' ($p<.01$).

Toelichting op negatieve ervaringen en locaties waar negatieve ervaringen plaatsvinden

Aan de jongeren die hebben aangegeven dat negatieve *persoonlijke* ervaringen met moslims voor hun een reden is om niet positief te denken over moslims, is gevraagd om de aard en locatie van deze negatieve ervaringen toe te lichten. Jongeren noemen als negatieve ervaringen: schelden, overlast door groepjes jongeren met een islamitische achtergrond, reageren met een 'kort lontje', intimiderend – en onvriendelijk gedrag, en niet respectvol gedrag naar meisjes en vrouwen. Negatieve ervaringen met moslims spelen zich volgens jongeren vooral af op straat in de eigen buurt en tijdens het uitgaan. In mindere mate worden ook school, tijdens het winkelen en 'nabij mijn huis' genoemd (zie figuur 5.7).

Figuur 5.7 Indien jongeren negatieve ervaringen met moslims hebben gehad, op welke locaties vonden deze dan plaats?

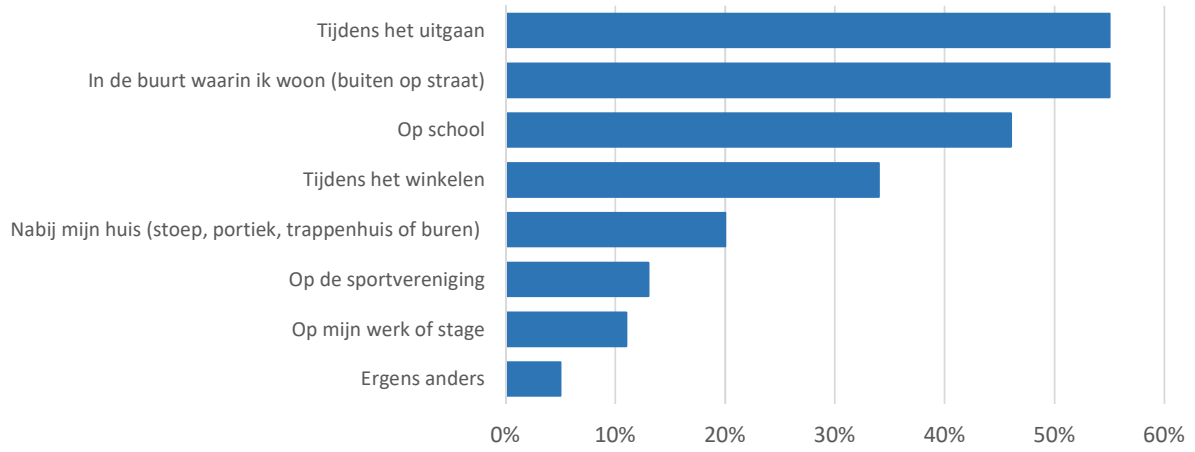

Zijn er voor jongeren die neutraal of positief denken over moslims in Nederland, desalniettemin zaken waar ze niet positief over denken?

Aan niet-islamitische jongeren die aangaven neutraal of positief te denken over 'moslims in Nederland', is gevraagd of er ook zaken omtrent moslims zijn waarover ze niet positief denken. Twee derde van de jongeren die neutraal of positief denken over 'moslims in Nederland', denken desalniettemin over bepaalde zaken niet positief. Aan deze jongeren is vervolgens de volgende vraag voorgelegd: "*Je hebt aangegeven dat je neutraal of positief denkt over moslims in Nederland, maar dat er ook zaken omtrent moslims zijn waar je niet positief over denkt. Kun je toelichten waarom? Kies maximaal vier antwoorden.*" In de analyse van de resultaten op deze vraag, vergelijken we de antwoorden die zijn gegeven door jongeren die neutraal of positief denken over moslims, met die van de jongeren die negatief denken over moslims in Nederland: wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen beide groepen jongeren?

Figuur 5.8 toont de verschillen tussen jongeren die neutraal of positief denken over moslims in Nederland en jongeren die negatief denken over moslims in Nederland. Zowel jongeren die neutraal of positief denken over moslims in Nederland als jongeren die negatief denken over moslims in Nederland, noemen relatief vaak de volgende zaken waar ze niet positief over de ken: 'het gedrag van hangjongeren met een islamitische achtergrond', 'opvattingen van moslims over onze samenleving', en 'terroristische aanslagen'. Grote verschillen zien we echter voor de meeste andere antwoordcategorieën, deze worden aanzienlijk vaker genoemd door jongeren die negatief denken over moslims dan door jongeren die neutraal of positief denken over moslims. Zoals: 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur', 'slechte ervaringen die ik heb gehad met moslims', 'dragen van religieuze symbolen', en 'ik denk dat moslims Nederland willen overheersen'.

Figuur 5.8 Redenen voor negatief denken over moslims in Nederland, uitgesplitst naar jongeren die positief/neutraal versus jongeren die negatief denken over moslims[78]

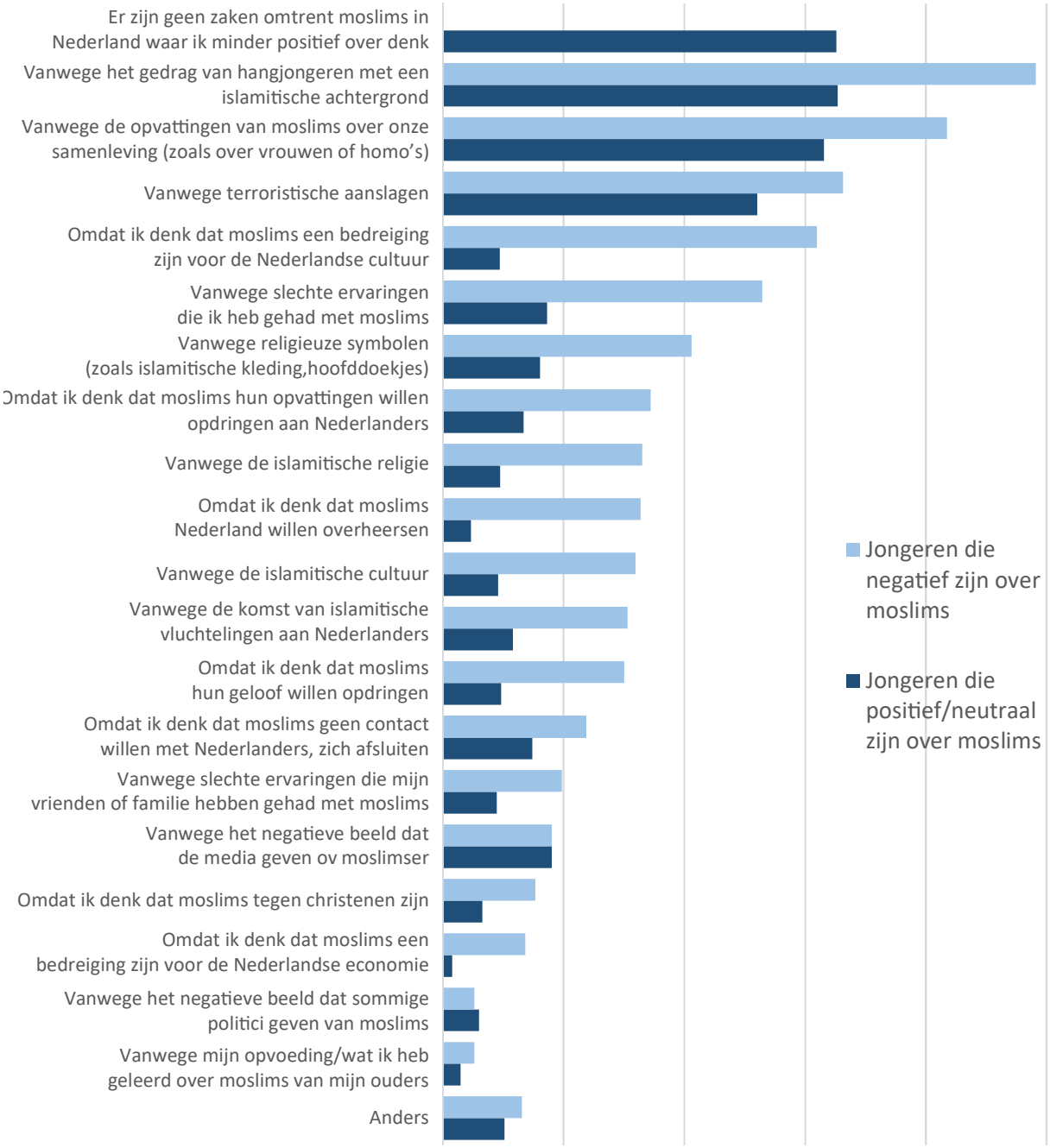

Redenen om negatief te denken over moslims, volgens islamitische jongeren

Ter vergelijking is aan islamitische jongeren gevraagd hoe volgens hun niet-islamitische Nederlanders denken over moslims in Nederland, en wat volgens hun de redenen zijn waarom (sommige) niet-islamitische Nederlanders negatief denken over moslims. Ongeveer de helft van de islamitische jongeren denkt dat niet-islamitische Nederlanders

78 De antwoordcategorieën 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur', 'slechte ervaringen die ik heb gehad met moslims', 'dragen van religieuze symbolen', en 'ik denk dat moslims Nederland willen overheersen' worden significant vaker genoemd door jongeren die negatief denken over moslims dan door jongeren die neutraal of positief denken over moslims ($p<.001$). De percentages in figuur 5.8 voor de jongeren die neutraal of positief denken over moslims in Nederland, zijn gebaseerd op de gehele groep jongeren die aangaven neutraal of positief te denken over 'moslims in Nederland', dus inclusief de jongeren die aangaven dat er geen zaken zijn omtrent moslims waar ze minder positief over denken.

negatief denken over moslims in Nederland. Minder dan een op de drie islamitische jongeren denkt dat niet-islamitische Nederlanders positief denken over moslims in Nederland. Als we deze resultaten vergelijken met hoe niet-islamitische jongeren denken over moslims volgens de survey, dan schatten de islamitische jongeren niet-islamitische Nederlanders iets negatiever in over moslims, dan zij volgens de survey blijken te zijn.

In de resultaten vallen verder de volgende zaken op. Islamitische jongeren denken dat niet-islamitische Nederlanders negatief zijn over moslims vooral als gevolg van de media die een negatief beeld geven van moslims, de angst voor terroristische aanslagen, door sommige politici die een negatief beeld geven van moslims, omdat Nederlanders denken dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur, en omdat Nederlanders een vertekend beeld zouden hebben van moslims (zie figuur 5.9). Als we de antwoorden van islamitische jongeren en niet-islamitische jongeren met elkaar vergelijken, dan valt op dat islamitische jongeren veel vaker de volgende redenen noemen waarom autochtone Nederlanders negatief denken over moslims in Nederland: 'negatieve berichtgeving over moslims in de media', en 'sommige politici geven een negatief beeld van moslims'.[79] Daarentegen noemen niet-islamitische jongeren veel vaker het *gedrag* van sommige moslims (zoals hangjongeren) en negatieve persoonlijke ervaringen als reden voor negatief denken over moslims, evenals (afwijkende) opvattingen van moslims over de samenleving die moslims naar het idee van jongeren hebben.[80]

Figuur 5.9 Redenen voor negatief denken over moslims door niet-islamitische Nederlanders, volgens islamitische jongeren

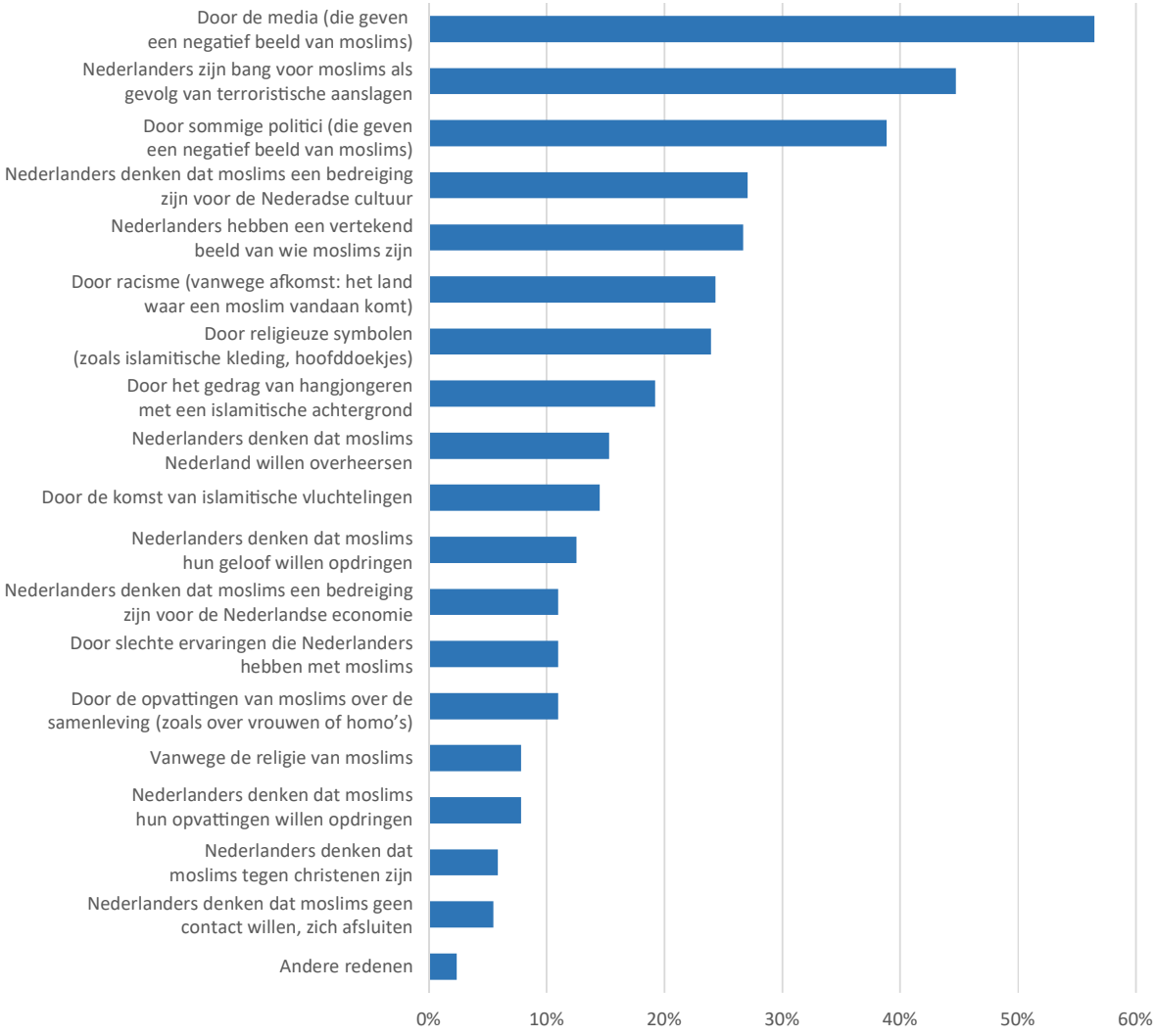

79 Deze verschillen tussen islamitische- en niet islamitische jongeren zijn statistisch significant (p<.001)

80 Deze verschillen tussen islamitische- en niet islamitische jongeren zijn statistisch significant (p<.001)

5.3 Zijn jongeren positiever of negatiever gaan denken over moslims?

De voorgaande paragraaf gaf een overzicht van de redenen die jongeren zelf noemen voor positief of negatief denken over moslims in Nederland. In paragraaf 5.3 bespreken we of jongeren *in de afgelopen twee jaar positiever of negatiever zijn gaan denken* over moslims in Nederland.

Positiever of negatiever gaan denken over moslims, uitgesplitst naar achtergrondfactoren

De meeste niet-islamitische jongeren geven aan dat zij in de afgelopen twee jaar niet positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland. Per saldo zijn niet-islamitische jongeren wel negatiever gaan denken over moslims; de groep jongeren die negatiever is gaan denken over moslims is groter dan de groep jongeren die positiever is gaan denken. Dit is met name het geval bij jongens (zie figuur 5.10). Uitsplitsingen naar leeftijdsgroep, opleidingsniveau en religie tonen geen opmerkelijke verschillen in de mate waarin jongeren in de afgelopen twee jaar positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland.

*Figuur 5.10 Zijn jongeren in de afgelopen twee jaar positiever of negatiever gaan denken over moslims in Nederland * Sekse*[81]

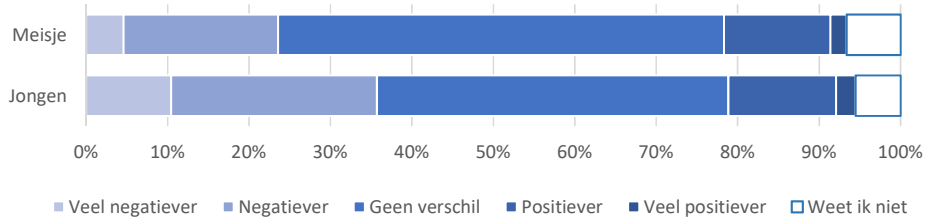

Redenen om negatiever te zijn gaan denken over moslims in Nederland, uitgesplitst naar achtergrondfactoren

Aan de niet-islamitische jongeren die aangaven in de afgelopen twee jaar negatiever te zijn gaan denken over moslims in Nederland, is gevraagd om toe te lichten wat hiervoor volgens hun de redenen zijn. Zowel jongens als meisjes noemen het vaakst 'vanwege de terroristische aanslagen' als reden waarom ze negatiever over moslims in Nederland zijn gaan denken. Maar ook 'vanwege de manier waarop moslims in Nederland in het nieuws komen', 'vanwege slechte ervaringen die ik heb gehad met moslims' en 'vanwege de komst van islamitische vluchtelingen' worden door jongeren relatief veel genoemd (zie figuur 5.11).

*Figuur 5.11 Redenen waarom jongeren in de afgelopen twee jaar negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland * Sekse*[82]

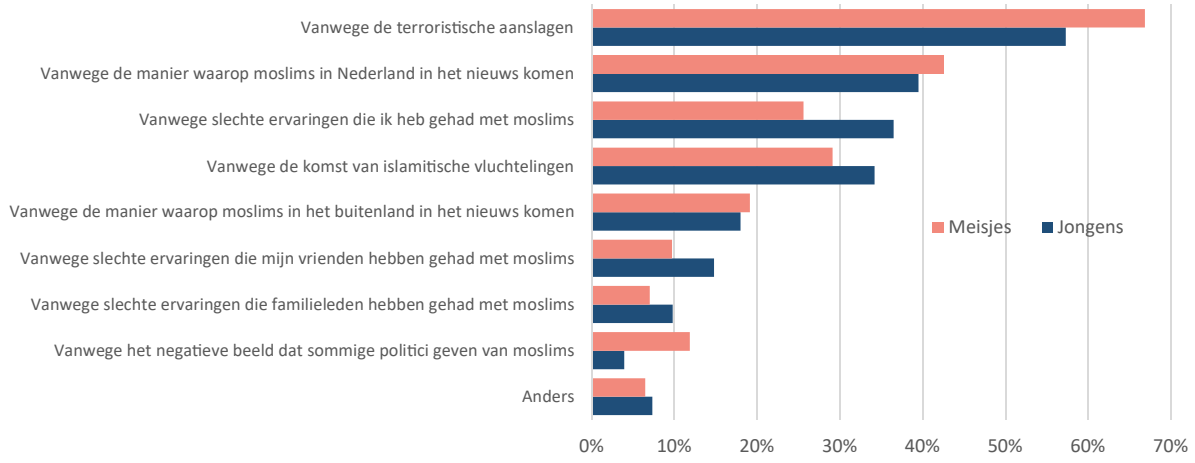

81 Meisjes zijn in de afgelopen twee jaar significant minder vaak dan jongens negatiever gaan denken over moslims in Nederland (p<.001).

82 Jongens geven significant vaker dan meisjes als reden voor 'negatiever denken': 'vanwege slechte ervaringen met moslims' (p<.001) en 'vanwege slechte ervaringen van vrienden met moslims (p = .019). Meisjes geven significant vaker aan dan jongens dat ze negatiever zijn gaan denken vanwege terroristische aanslagen (p=.003).

Als we uitsplitsen naar leeftijdsgroep en opleidingsniveau, dan valt op dat de jongste groep (12-15 jaar) (nog) vaker dan de andere leeftijdsgroepen, 'terroristische aanslagen' als reden noemt om negatiever over moslims te zijn gaan denken (zie figuur 6 in de bijlage). Jongeren in het wetenschappelijk onderwijs noemen 'terroristische aanslagen' relatief minder vaak dan jongeren in andere onderwijstypen (zie figuur 7 in de bijlage). We constateren geen opvallende verschillen tussen gelovige- en niet-gelovige jongeren.

5.4 Contacten van niet-islamitische jongeren met moslims

Zoals in paragraaf 3.3 beschreven, kunnen we vanuit de contacttheorie verwachten dat meer contact met moslims bijdraagt aan een positievere beeldvorming over moslims, mede doordat contact vooroordelen kan ontkrachten. Maar ook de omstandigheden waaronder dit contact plaatsvindt en de ervaren kwaliteit van het contact spelen een rol. Daarom is het belangrijk om na te gaan hoe niet-islamitische jongeren het contact met moslims ervaren en of positieve en negatieve ervaringen met moslims vaker plaatsvinden op bepaalde locaties. Hierbij maken we onderscheid tussen contacten met moslims die men niet persoonlijk kent (moslims die men tegenkomt op straat, op school uit andere klassen, bij het uitgaan etc.), en contacten met moslims die men wel persoonlijk kent. We bekijken in hoeverre contacten met moslims die men wel of niet persoonlijk kent door niet-islamitische jongeren anders worden ervaren, en welke gevolgen dit heeft voor positief of negatief denken over moslims in Nederland.

Contacten met moslims die men niet persoonlijk kent

Om een relatie te kunnen vaststellen tussen (de mate van) contact met moslims die men niet persoonlijk kent, en beeldvorming over moslims, moeten we eerst vaststellen hoe vaak niet-islamitische jongeren contacten hebben met moslims die zij niet persoonlijk kennen. Aan de jongeren is hiertoe allereerst gevraagd om een inschatting te geven van het aandeel moslims in hun buurt, op hun school en op hun stage of werk. Als in een buurt veel moslims wonen, wil dat nog niet altijd zeggen dat jongeren ook daadwerkelijk vaak moslims in de buurt tegenkomen. Dit hangt onder meer af van variabelen zoals vrijetijdsbesteding en gerichtheid op de buurt. Daarom is een tweede vraag in de survey opgenomen om de contactfrequentie van niet-islamitische jongeren met moslims vast te stellen. Deze vraag luidt 'hoe vaak kom je moslims tegen', uitgesplitst naar verschillende locaties (buurt, school, stage/werk, bij het sporten, en bij het uitgaan). De ervaren kwaliteit van het contact met moslims die men niet persoonlijk kent, is vastgesteld door aan de jongeren te vragen hoe ze het contact met moslims op verschillende locaties ervaren, en hoe vaak ze positieve respectievelijk negatieve ervaringen hebben met moslims. Nota bene, bij contacten met 'moslims die men niet persoonlijk kent' is het voor jongeren uiteraard niet mogelijk om altijd vast te stellen of de personen waarvan ze denken dat het moslims zijn, ook daadwerkelijk het islamitische geloof aanhangen. Het gaat hier dus om de percepties van de jongeren zelf.

Aan de jongeren is allereerst gevraagd om in te schatten hoeveel mensen in hun woonbuurt moslim zijn, hoeveel leerlingen op (indien van toepassing) hun school moslim zijn, en hoeveel mensen op (indien van toepassing) hun stage of werk moslim zijn. De resultaten op deze vraag staan in figuur 8 in de bijlage. Het aandeel moslims is volgens jongeren relatief hoog op mbo- en vmbo-scholen. Leerlingen in het vmbo en mbo wonen bovendien relatief vaker in buurten met een hoog aandeel moslims. Dit laatste geldt overigens ook voor studenten in het wetenschappelijk onderwijs. In de tweede plaats is aan de jongeren gevraagd om in te schatten hoe vaak ze moslims tegenkomen in hun buurt, school, stage/werk, bij het sporten, en bij het uitgaan. De resultaten op deze vraag staan in figuren 9 en 10 in de bijlage. Uit figuur 9 is af te leiden dat niet-islamitische jongeren (zowel jongens als meisjes) moslims vooral tegenkomen op school en tijdens het uitgaan, en iets minder vaak in hun buurt, tijdens het sporten en op hun werk of stage. Uit figuur 10 blijkt dat met name mbo- en vmbo-leerlingen vaak moslims op hun school tegenkomen.

We zijn nagegaan of er een verband is tussen de kans op contact met moslims (het aandeel moslims in de buurt, op school of op het werk), en negatief of positief denken over moslims in Nederland. De relatie tussen de kans op contact met moslims en beeldvorming over moslims, komt uit ons onderzoek als niet-eenduidig naar voren. Als de contactkans met moslims hoog is (het aandeel moslims in de buurt, op het werk/stage, of op school is volgens jongeren meer dan de helft), denken jongeren gemiddeld negatiever over moslims dan als het aandeel moslims medium (minder dan de helft) of laag ('weinig/geen') is. Echter, als de contactkans met moslims laag is (aandeel moslims is weinig/geen), denken jongeren gemiddeld positiever over moslims dan als de contactkans met moslims medium (aandeel moslims is minder dan de helft) is (zie figuur 5.12).

Ook is gekeken naar de mogelijke relatie tussen de inschatting van niet-islamitische jongeren van hoe vaak zij moslims tegenkomen (op school, in hun buurt, bij het sporten, op werk/stage en bij het uitgaan) en negatief of positief denken over moslims in Nederland. Hierbij zien we eenzelfde beeld. Naarmate jongeren regelmatig of vaak moslims op deze locaties tegenkomen, denken zij minder positief over moslims dan jongeren die af en toe moslims op deze locaties tegenkomen (zie figuur 5.13). Jongeren die nooit moslims tegenkomen denken echter gemiddeld minder positief over moslims dan jongeren die hen af en toe tegenkomen, maar positiever dan jongeren die hen vaak tegenkomen op school, in de buurt, bij het sporten, op werk/stage en bij het uitgaan.

*Figuur 5.12 Hoeveel moslims zijn er in de buurt, op school en op het werk * Hoe denk je over moslims in Nederland?*[83]

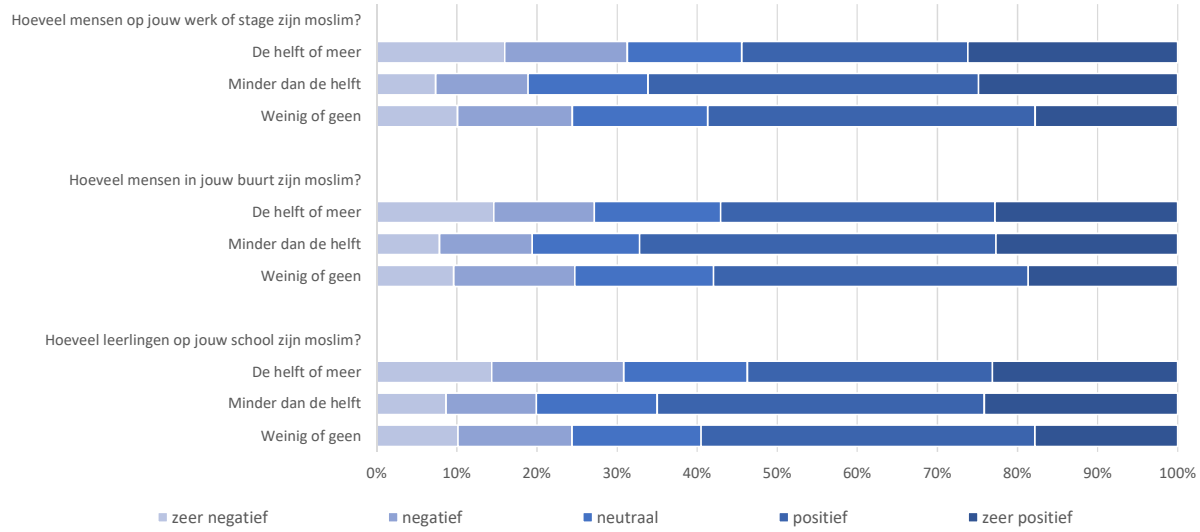

*Figuur 5.13 Positief of negatief denken over moslims * Hoe vaak komen jongeren moslims tegen op school, in de buurt, op werk/stage, tijdens het sporten en bij het uitgaan?*[84]

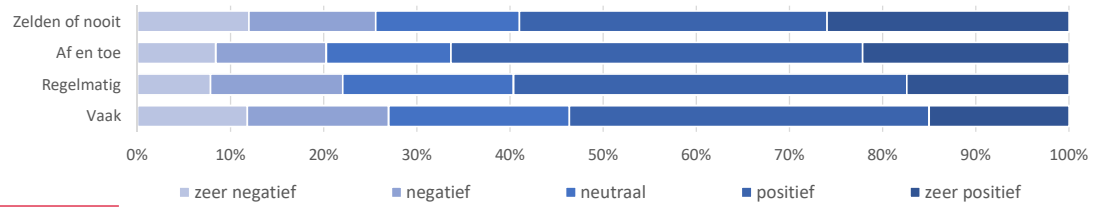

83 Als het aandeel moslims in de buurt, op het werk/stage, of op school volgens jongeren meer dan de helft is, denken zij significant vaker negatief over moslims dan indien het aandeel moslims in de buurt, op het werk/stage, of op school minder dan de helft is (p = .001). Jongeren die aangeven dat er weinig of geen moslims zijn in hun buurt, school of werk, denken significant vaker positief over moslims dan jongeren die aangeven dat het aandeel moslims in hun buurt, school of werk meer dan de helft is. Maar deze jongeren denken significant minder vaak positief over moslims dan jongeren die zeggen dat het aandeel moslims op deze locaties minder dan de helft is (p = .001).

84 Jongeren die zelden of nooit moslims tegenkomen, denken significant negatiever over moslims in Nederland dan jongeren die af en toe (p = .017), regelmatig (p < .001) of vaak (p = .040) moslims tegenkomen.

Uit de bovenstaande resultaten blijkt dat meer contact(mogelijkheden) met moslims niet voldoende is voor een positiever oordeel over moslims. Op het eerste gezicht lijkt deze bevinding verrassend op basis van de contacttheorie, maar komt echter wel degelijk overeen met de theoretische verwachtingen. Zoals in paragraaf 3.3 beschreven, is aannemelijk dat vooral personen die wel de mogelijkheid hebben voor contact maar geen feitelijk contact hebben, negatief zijn over andere groepen. De afwezigheid van contact kan dan immers eerder geweten worden aan een negatieve houding jegens de andere groep. Bovendien laat onderzoek naar de etnische competitie theorie (zie paragraaf 3.2) zien dat een groot aandeel moslims in een bepaald gebied juist een negatieve werking kan hebben, doordat de ervaren dreiging van deze groep dan groter wordt. Verder wijst onderzoek naar de contacttheorie er ook op dat niet alleen de hoeveelheid contact, maar ook de ervaren kwaliteit van het contact van belang is (Pettigrew & Tropp, 2008). Om de resultaten nader te duiden, zoomen we daarom nu in op de ervaren kwaliteit van de contacten met moslims die de jongeren niet persoonlijk kennen. De ervaren kwaliteit van de contacten met moslims is op drie manieren gemeten. Allereerst is aan jongeren gevraagd hoe vaak zij 1) positieve en 2) negatieve ervaringen hebben met moslims die zij niet persoonlijk kennen. Ook is gevraagd hoe jongeren *over het algemeen* contacten met moslims die zij niet persoonlijk kennen beoordelen, uitgesplitst naar verschillende locaties (3). De resultaten staan in figuren 5.14 tot en met 5.18.

Uit de resultaten blijkt allereerst dat meisjes vaker dan jongens positieve ervaringen en minder vaak negatieve ervaringen hebben met moslims die ze niet persoonlijk kennen (figuren 5.14 en 5.15).

Figuur 5.14 Hoe vaak hebben jongeren negatieve ervaringen met moslims Sekse*[85]

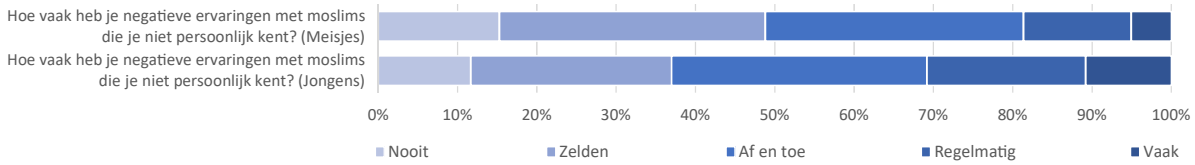

*Figuur 5.15 Hoe vaak hebben jongeren positieve ervaringen met moslims * Sekse*[86]

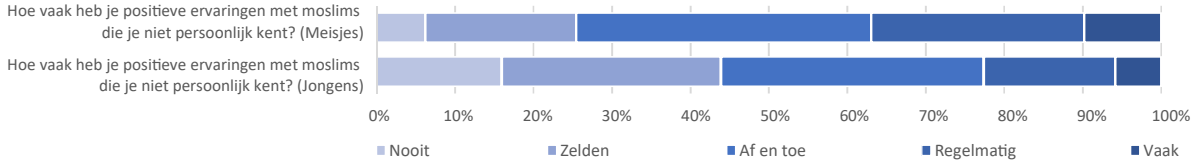

Verder blijkt dat met name tijdens het uitgaan relatief veel jongeren (meisjes, maar met name – bijna de helft- jongens) het contact met moslims als negatief of overwegend negatief ervaren. Op andere locaties (in de buurt, tijdens het sporten, en met name op het werk of op school) zijn de ervaringen met moslims die men niet persoonlijk kent vaker positief dan tijdens het uitgaan (zie figuur 5.16).

In de duidingssessies is de mogelijke reden voor dit verschil aan de orde gesteld. Volgens de experts is bij het uitgaan vaak sprake van een bepaalde groepsdynamiek (tussen groepen jongeren), vooral tussen jongens, en zijn de islamitische jongeren die men tegenkomt tijdens het uitgaan, niet representatief voor álle islamitische jongeren. Het zijn relatief vaker jongeren (voornamelijk jongens) die zich meer 'streetwise' gedragen dan overige islamitische jongeren. Op de andere locaties (school, buurt, stage) vinden daarentegen vaker dan bij uitgaan ontmoetingen plaats met ook andere groepen moslims (zoals islamitische meisjes).

85 Jongens hebben significant vaker negatieve ervaringen met moslims die ze niet persoonlijk kennen dan meisjes ($p < .001$).

86 Meisjes hebben significant vaker positieve ervaringen met moslims die ze niet persoonlijk kennen dan jongens ($p < .001$).

*Figuur 5.16 Hoe ervaren jongeren meestal het contact met moslims * Sekse*[87]

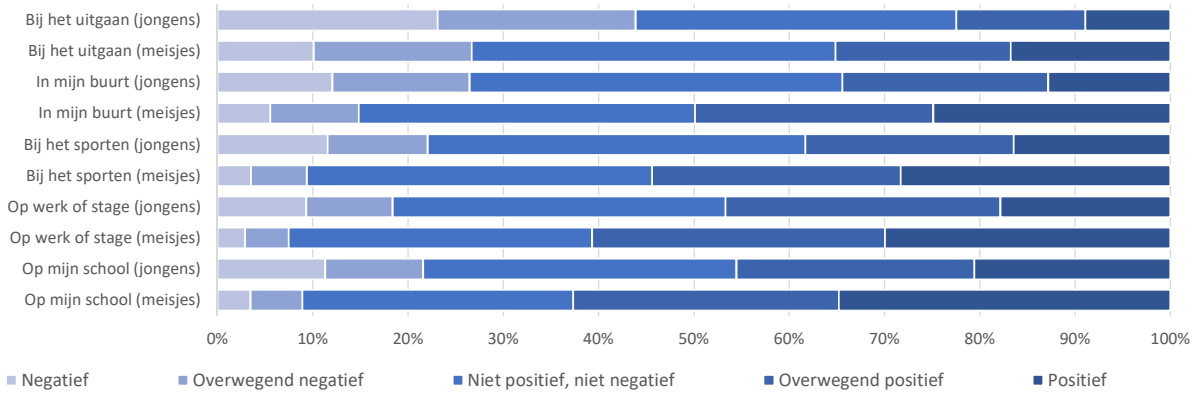

Uitgesplitst naar opleidingsniveau zien we dat jongeren in het mbo relatief het vaakst rapporteren negatieve ervaringen te hebben met moslims tijdens het uitgaan. Jongeren in het vmbo en mbo rapporteren relatief het vaakst negatieve ervaringen te hebben met moslims in zowel hun school, hun woonbuurt, hun stage/werk als bij het sporten (zie figuur 11 in de bijlage).

Contacten met moslims die men persoonlijk kent

Aan de jongeren zijn meerdere vragen gesteld over frequentie en kwaliteit van contacten met moslims die zij persoonlijk kennen. Aan jongeren is allereerst gevraagd hoeveel moslims zij persoonlijk kennen. Een hoger aantal moslims dat jongeren persoonlijk kent, betekent echter niet automatisch dat jongeren ook (frequent) persoonlijke contacten met hen hebben. Daarom is aan de jongeren tevens gevraagd hoe vaak ze contacten hebben met moslims die ze persoonlijk kennen. Wederom is ook naar de ervaren kwaliteit van dit contact gevraagd: in welke mate hebben de jongeren positieve en negatieve ervaringen met moslims die zij persoonlijk kennen, en hoe beoordelen jongeren *in het algemeen* de contacten met moslims die zij persoonlijk kennen?

De resultaten zijn sterk in lijn met de aannames van de contacttheorie (zie paragraaf 3.3). Naarmate jongeren meer moslims persoonlijk kennen, denken zij positiever over moslims (zie figuur 5.17). Dit effect is nog duidelijker als we ook kijken naar de frequentie van het contact met moslims die men persoonlijk kent. Naarmate jongeren vaker contact hebben met moslims die ze persoonlijk kennen, denken de jongeren positiever over moslims (zie figuur 5.18).

*Figuur 5.17 Positief of negatief denken over moslims * Hoeveel moslims ken je persoonlijk?*[88]

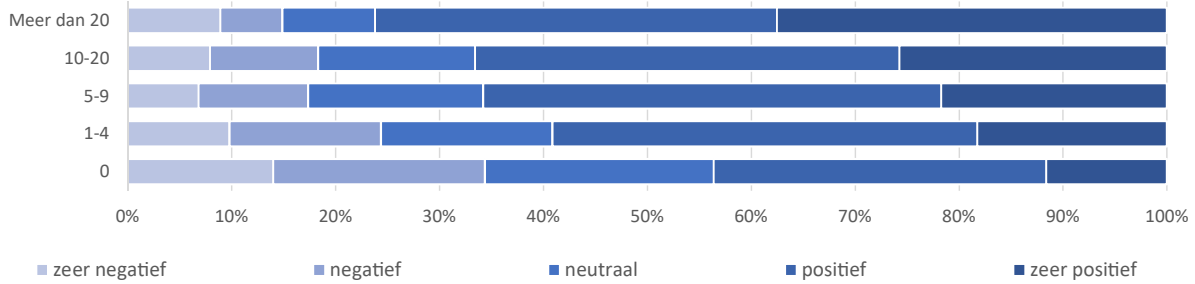

87 Meisjes ervaren contact met moslims in alle contexten gemiddeld significant positiever dan jongens (p<.001). Tijdens het uitgaan zijn de ervaringen met moslims die men niet persoonlijk kent vaker negatief dan ervaringen met moslims op andere locaties (in de buurt, tijdens het sporten, en met name op het werk of op school) (p<.001).

88 De relatie 'Naarmate jongeren meer moslims persoonlijk kennen, denken zij positiever over moslims' is significant (p<.001).

*Figuur 5.18 Positief of negatief denken over moslims * Hoe vaak heb je contact met moslims die je persoonlijk kent*[89]

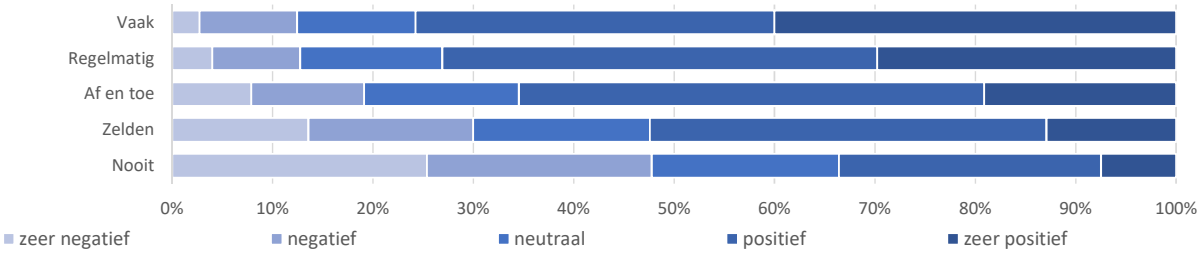

Het contact met moslims die jongeren persoonlijk kennen, wordt meestal als positief ervaren. Door meisjes wordt contact met moslims die ze persoonlijk kennen vaker als positief ervaren dan door jongens (zie figuur 5.19).

*Figuur 5.19 Hoe ervaren jongeren meestal het contact met moslims die ze persoonlijk kennen * Sekse*[90]

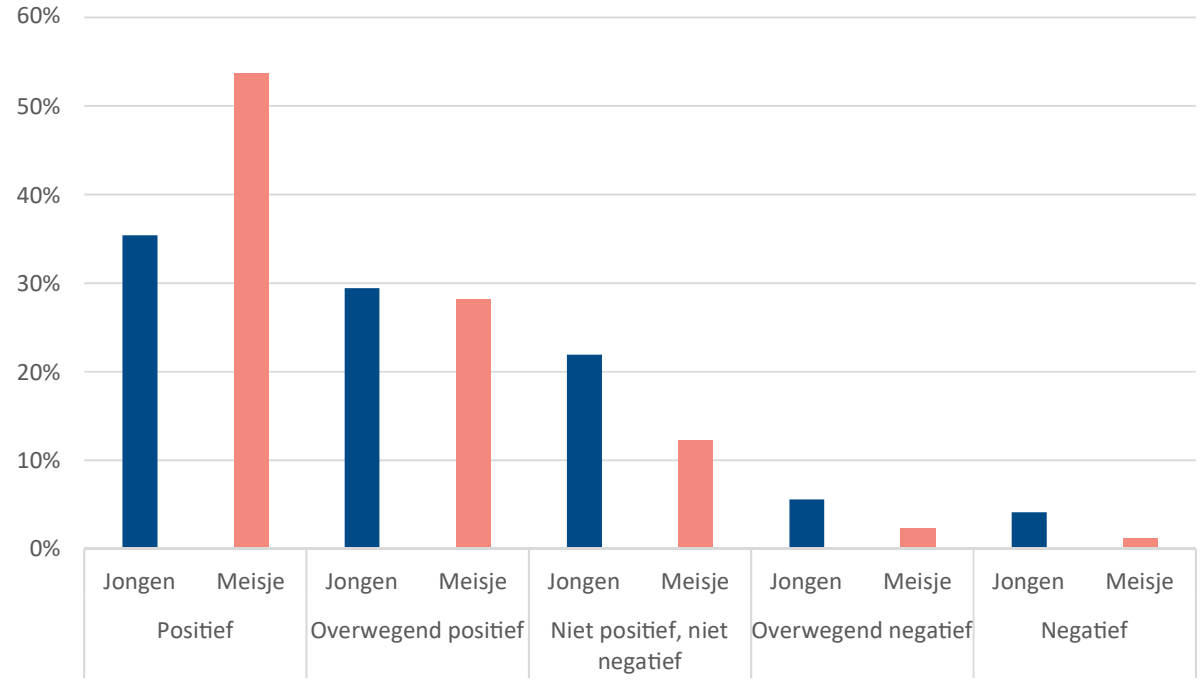

5.5 Hoe komen niet-islamitische jongeren aan hun beelden en ideeën over moslims?

Een factor die van invloed kan zijn op beelden en ideeën van niet-islamitische jongeren over moslims, is de wijze waarop niet-islamitische jongeren aan hun ideeën over moslims komen. In paragraaf 3.4 is onderzoek beschreven waaruit blijkt dat berichtgeving in de media van invloed kan zijn op hoe mensen denken over moslims. Daarnaast is in paragraaf 3.7 kort beschreven dat aannemelijk is dat (gepercipieerde) ideeën van mensen uit de omgeving van jongeren (zoals ouders of vrienden) een rol kunnen spelen in hoe jongeren denken over moslims.

Resultaten vooronderzoek

De beelden en ideeën die niet-islamitische jongeren hebben over moslims, kunnen op verschillende wijzen worden beïnvloed. Zoals door de eigen ervaringen die jongeren hebben met moslims, door de berichtgeving over moslims

89 De relatie 'Naarmate jongeren vaker contact hebben met moslims die ze persoonlijk kennen, denken de jongeren positiever over moslims' is significant (p<.001).

90 Meisjes ervaren het contact met moslims die ze persoonlijk kennen significant positiever dan jongens (p<.001).

in de media en op internet, door lessen op school over de islam, en door wat opinieleiders en politici zeggen over moslims. Hiernaast is er ook de mogelijkheid dat jongeren in hun beeldvorming over moslims worden beïnvloed door de opvattingen en ervaringen van hun ouders en vrienden. In het vooronderzoek zijn we nagegaan welke van deze 'bronnen' volgens niet-islamitische jongeren zelf relevant zijn voor het tot stand komen van hun beelden en ideeën over moslims.

In de diepte-interviews geven niet-islamitische jongeren veelal aan dat vooral hun eigen ervaringen met moslims belangrijk zijn voor hun beelden en ideeën over moslims. Sommige jongeren, vooral jongeren met minder contact-mogelijkheden met moslims, noemen expliciet de berichtgeving in de media of de mening en ervaringen van ouders en vrienden. Onderstaand ter illustratie enkele citaten van jongeren in de diepte-interviews.

'Mijn ideeën baseer ik op wat ik zelf zie en hoor van moslims. Ik ben niet iemand die gelijk erover meepraat als iemand het over moslims heeft. Ik trek meer mijn eigen mening. Ik heb ervaringen met moslims op stage, of vanuit school of in de stad. Het is ook niet zo dat wat ik op tv zie, dat ik daardoor dan ook slecht over moslims ga denken. Ik heb altijd met buitenlanders in de klas gezeten, dan denk je er anders over dan bijvoorbeeld mijn ouders doen.'

'In ieder geval door ervaring zeg maar. En wat ik meemaak, wat ik zie, wat ik hoor. En ik word ook wel beïnvloed door de mening van anderen. Wat voor anderen? Die weer iets hebben meegemaakt, iets goeds of slechts mee hebben gemaakt met een moslim bijvoorbeeld, dat vertellen ze dan. Het is maar een ervaring van iemand, maar dat telt wel mee.'

'Vooral door wat ik zie of meemaak. Of waar ik zelf achter kom als ik met moslims omga. In mijn stad zijn er best veel moslims. Als je meer met ze omgaat dan leer je ze beter kennen. Je leert dan hun geloof kennen en ik denk dat je dan minder negatief over dat geloof gaat denken. Het is voor mij bewustwording over dingen die zij denken en doen. Nogmaals, mijn ideeën over moslims komen door gebeurtenissen die ik zelf meemaak. Via de sociale media hoor je vooral negatieve dingen. Mijn 'kijk' wordt niet anders, maar je krijgt het altijd wel mee via sociale media, de negatieve dingen.'

'Het meeste word ik beïnvloed door mezelf, door mijn ervaringen, denk ik. De mening van mijn ouders is anders. En ik word beïnvloed door de school misschien, en mijn vrienden. We hebben het er best veel over op school. (..) [Beïnvloedt wat je op internet ziet jouw beeld over moslims?] Ja, het maakt het toch wel dat ik hun geloofsovertuiging wat negatiever ben gaan zien.'

'Waar mijn idee over moslims vandaan komt? Uit mijn hoofd. Ik denk gewoon zo. Maar word je beïnvloed? Ja, dat wel. Vooral door media, eigenlijk. Hoe word je beïnvloed? Je ziet al die filmpjes en teksten voorbijkomen. Maar ik blijf vredelievend.'

'Ik denk dat ik redelijk veel word beïnvloed door de media. Eigenlijk alleen via sociale media, je ziet veel dingen daarop. Dat zorgt ervoor dat ik over dingen ga nadenken.'

'Toch wel de media. Je ziet vaak negatieve dingen zoals aanslagen, het wordt op NOS uitgezonden enzo. Maar omdat ik zelf ook persoonlijke ervaringen heb met buitenlanders en vluchtelingen blijft mijn beeld ook voor een groot deel neutraal. [Dus het beeld in de media is negatief, je eigen ervaringen zijn positief?] Ja.

'Allereerst door wat ik zelf heb gezien en meegemaakt met moslims. Maar ook door wat klasgenoten zeggen, en wat staat op internet (vooral over hoe de godsdienst is), Maar mijn beeld over hoe mensen zelf zijn, dat is mijn eigen ervaring, daarvoor heb ik geen andere bronnen nodig.'

'Door ervaringen van mezelf en vrienden. Door wat ik zelf heb meegemaakt met moslims en door wat mensen om mij heen hebben meegemaakt met moslims. Daar is het op gebaseerd. Maar ik word ook beïnvloed. Ik denk door de mensen om me heen, tv, radio, het is natuurlijk veel in het nieuws. Veel op Facebook. Over het algemeen is het beeld niet echt positief. Door de manier waarop ze op het nieuws komen. (…) Maar het komt ook door hoe moslims zichzelf gedragen. Bijvoorbeeld de reacties van moslims op Twitter of PowNews. En door hoe ze over straat gaan, altijd in groepjes.'

'Mijn beeld over moslims komt voornamelijk door nieuwsbronnen. Meer dan door gebeurtenissen die ik zelf meemaak of gebeurtenissen die vrienden of familieleden meemaken of hebben meegemaakt. Mijn beeld komt eigenlijk voort uit interesse, vanuit die interesse volg ik het nieuws. Ik kijk ook kritisch naar het nieuws, ook omdat ik daar op school over leer, hoe soms

iets in heel ander daglicht wordt gezet, dat vind ik ook wel heel interessant. Ik leg in mijn hoofd een link tussen het islamitisch geloof en aanslagen. Komt denk ik door hoe er in de media over gepraat wordt.'

'De ideeën die ik heb over moslims komen voornamelijk uit mijn eigen ervaring. [Beïnvloeden gebeurtenissen die familie/ vrienden meemaken, of plaatsvinden elders in de wereld ook jouw beeld?] Nee, nauwelijks. Bijvoorbeeld over uitreizen naar IS dan denk ik, als iemand zo zijn leven wil verspillen, dat is letterlijk gezegd niet mijn probleem. Maar ik denk dat veel mensen die negatief over moslims denken, nu gewoon bang zijn voor IS, dat zij hier ook een aanslag plegen. Ik denk dat wat zij hierover in de media horen, hun mening over de islam negatief beïnvloedt op dit moment. [Hoe zit dat bij jou?] Ik denk, die mensen die hun leven geven om hun geloof op te dringen, dat vind ik belachelijk dat ze dat doen. Maar het beïnvloedt mijn beeld niet negatief, want ik weet, dat niet iedere moslim zo is. [Voor anderen in jouw omgeving ligt dat anders?] Ja inderdaad. Hoe komt dat? Voornamelijk omdat ze vinden, Nederland is van Nederlanders en buitenlanders moeten oprotten. En omdat ze bang zijn voor aanslagen, of voor dat er geplunderd wordt ofzo.'

'Ik denk dat mijn ideeën over moslims vooral ontstaan door mijn ervaringen in mijn eigen leven. Zoals hoe ik met hun in contact kom. Of hoe ze zich gedragen op school, en in de sportschool. Gewoon hoe je ze ziet en hoort. En vlakbij hebben we een AZC daar zie je ze ook lopen. Wegen al die ervaringen even zwaar? Ik denk dat als iemand in mijn klas zit, dat dit zwaarder zal meewegen dan iemand in de sportschool, bijvoorbeeld, omdat je meer in contact bent met persoon in de klas. Daar praat je mee, met iemand in de sportschool niet per se. [En gebeurtenissen die vrienden of familieleden meemaken of hebben meegemaakt?] Nu niet. Maar misschien als er een keer één van mijn familieleden wordt overvallen of juist heel erg wordt geholpen door een moslim, dat mijn beeld ook een beetje verandert. Het telt dan wel mee. [Beïnvloeden de media jouw beeld van moslims?] Tuurlijk want moslims, en het geloof islam, zijn wel in het nieuws. IS zegt we doen het voor de islam. Dat beïnvloedt je beeld wel. (..) Dus bijvoorbeeld aanslagen, zoals Parijs of Istanbul. Mijn beeld wordt wel beïnvloedt. Dat zijn vaak dingen die in het nieuws komen, dat zijn vaak slechte dingen.

Aan de jongeren is tevens gevraagd toe te lichten waarom hun eigen ervaringen belangrijk zijn voor hun beelden en ideeën over moslims. Sommige jongeren benadrukken daarbij de intensiteit en impact die een negatieve ervaring (zoals nageroepen of nagefloten worden) kan hebben ('*dan komt het heel dichtbij*'). Andere jongeren benadrukken juist dat het van dichtbij meemaken van moslims (zoals in de klas of in vriendschappen) ertoe bijdraagt dat '*je anders, genuanceerder over hen gaat denken*'. Enkele voorbeelden:

'Hoe zijn mijn ervaringen [met moslims]? Gewoon goed. Gewoon gezellige mensen. Ik heb zelf geen slechte ervaringen met ze. (..) In mijn middelbareschooltijd was mijn beste vriendin een Turks meisje. Nu op stage heb ik ook een vriendin die moslim is. Dus wel dichtbij. Niet dat ik er vaak thuiskom, maar gewoon normaal. Dus wel vaak elkaar spreken. Ik denk doordat ik hun ken, ga ik toch anders erover denken. Omdat je er meer informatie over krijgt. En je bent vriendinnen, je gaat het anders zien. Als je alleen van wat je op tv ziet zou denken, ga je anders denken. Omdat ze vaak slecht worden weergegeven.'

'Ik ken een meisje op school, die is moslim maar ze praat gewoon goed Nederlands. Ze vertelt er niet echt over ofzo. Ik weet wel dat ze geloof heeft, en ramadan en alles. Dat hoor je wel in de klas dan ook een beetje.'

'Moslim vrienden vertellen weleens over hun geloof, dan hoor je ook hoe zij dingen zien en leer je dat beter kennen.'

'Als ik bijvoorbeeld bij de moskee loop, wordt er kanker Nederlander naar je geroepen, dan denk ik wel, wat doe je hier ofzo. Of dat er naar me geroepen wordt, of afgelopen week op de kermis dan lopen ze in groepjes over die kermis. Dan lopen ze al van, durf maar iets te zeggen. Geen prettig sfeertje. Ze hebben zo'n houding, heel nonchalant. En altijd als ze roepen, ze lopen nooit in hun eentje, in hun eentje doen ze dat niet dan zijn ze veel rustiger.'

Resultaten surveyonderzoek

In het surveyonderzoek stelden we vast voor een grote groep niet-islamitische jongeren op welke wijze zij aan hun ideeën over moslims zeggen te komen. We stellen nu vast in hoeverre jongeren (naar eigen zeggen) aan hun ideeën over moslims komen: door eigen ervaringen, door wat ze lezen, horen of zien over moslims in de media en op internet, door de ideeën en ervaringen van hun familie en vrienden, door wat politici zeggen over moslims, of door wat in lessen op school over moslims wordt gezegd.

De meerderheid van de jongeren geeft aan dat eigen ervaringen met moslims een belangrijke bron zijn op basis waarvan zij aan hun ideeën over moslims komen. Maar ook de media zijn voor jongeren hiervoor een belangrijke bron ('door wat ik lees of hoor op televisie, in de krant of op internet'). Een kleiner deel van de jongeren geeft aan dat de ideeën en ervaringen van vrienden en familie voor hen een bron zijn op basis waarvan zij aan hun ideeën over moslims komen. Een beperkt aantal jongeren noemt in dit verband nog 'wat wordt gezegd over moslims in lessen op school' en 'door wat sommige politici zeggen over moslims'. In feite geven de meeste jongeren aan dat meerdere bronnen belangrijk zijn voor hun ideeën over moslims. Meestal zijn dit zowel de eigen ervaringen als wat jongeren zien en horen over moslims in de media (zie figuur 5.20).

Figuur 5.20 Op welke wijze komen jongeren aan ideeën over moslims? (meerdere antwoorden waren mogelijk)

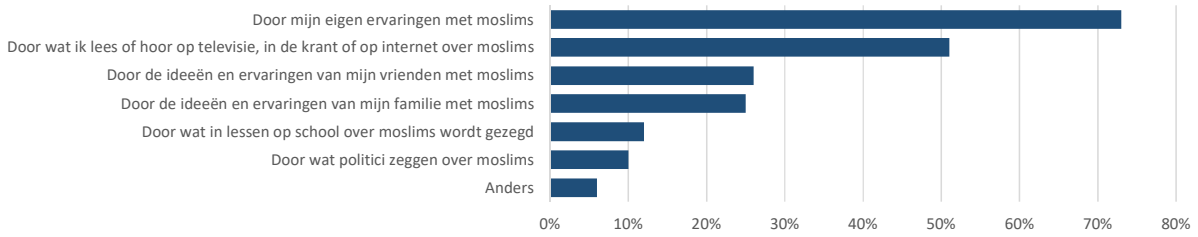

In de analyses hebben we gekeken of er een verband is tussen de bronnen die jongeren noemen voor hun ideeën over moslims, en hun oordeel over moslims in Nederland. Het blijkt dat de kleine groep jongeren die als bron noemen 'wat sommige politici zeggen over moslims', vaker negatief denken over moslims dan jongeren die dit niet als bron noemen. De kleine groep jongeren die zegt dat 'wat in lessen op school wordt gezegd over moslims' voor hen een belangrijke bron is, denken juist vaker positief over moslims. Voor de andere informatiebronnen zijn de onderlinge verschillen tussen jongeren relatief beperkt (zie figuur 5.21).

*Figuur 5.21 Oordeel over moslims in Nederland * Bronnen voor ideeën over moslims (meerdere antwoorden waren mogelijk)*[91]

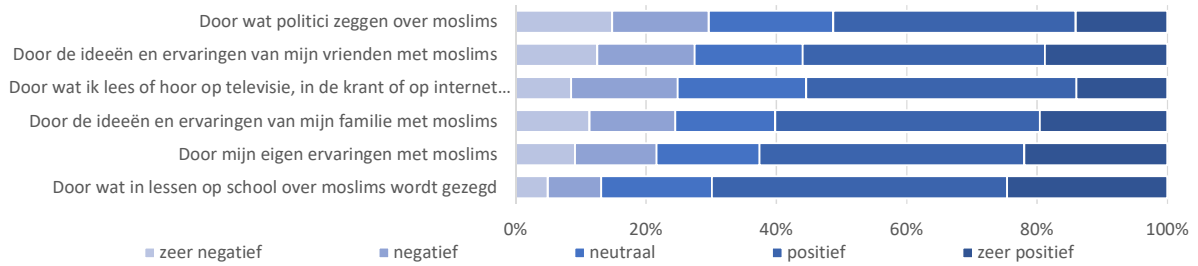

Vervolgens is aan de jongeren gevraagd welke van de verschillende bronnen voor hen de belangrijkste ('primaire') bron is voor hun ideeën over moslims. De meeste jongeren noemen als primaire bron voor hun ideeën persoonlijke ervaringen met moslims. Een kleiner deel van de jongeren noemt de berichtgeving over moslims in de media als primaire bron. Dit zijn voornamelijk jongeren die in hun dagelijks leven weinig of geen moslims tegenkomen (zie figuur 5.22).

Aanvullend is gevraagd aan de jongeren of hun mening over moslims, positiever of negatiever is dan wat zij over het algemeen zien of horen in de media of op internet. Het blijkt dat relatief veel jongeren vinden dat de media negatiever over moslims berichten dan hun eigen mening over moslims is.

91 De (relatief kleine) groep jongeren die 'wat sommige politici zeggen over moslims' als bron noemt voor hun ideeën over moslims, denkt significant vaker negatief over moslims dan jongeren die dit niet als bron noemen (p<.01). De (relatief kleine) groep jongeren die 'wat in lessen op school wordt gezegd over moslims' als bron noemt voor hun ideeën over moslims, denkt juist significant vaker positief over moslims (p<.01).

Figuur 5.22 Belangrijkste bron voor ideeën van niet-islamitische jongeren over moslims

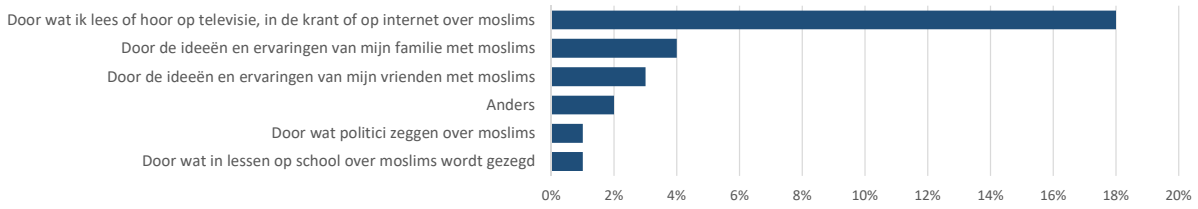

Vervolgens hebben we gekeken naar een mogelijk verband tussen het oordeel over moslims en de primaire bronnen (te weten: 'eigen ervaringen met moslims', 'ervaringen van mijn familie en vrienden met moslims' en 'wat ik lees of zie over moslims op televisie, in de krant of op internet'). Jongeren die zeggen hun mening over moslims vooral te baseren op 'eigen ervaringen met moslims' oordelen gemiddeld positiever over moslims, dan jongeren die zeggen hun mening over moslims vooral te baseren op wat zij 'lezen of zien over moslims op televisie, in de krant of op internet' (zie figuur 5.23).

Figuur 5.23 Positief of negatief denken over moslims in Nederland, uitgesplitst naar de volgens jongeren belangrijkste bron voor hun beelden en ideeën over moslims[92]

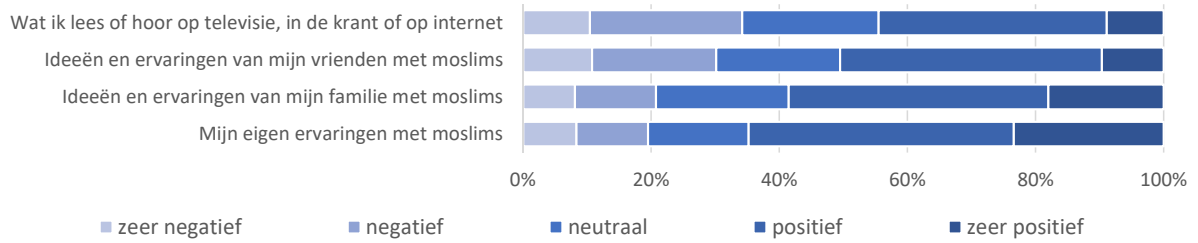

Ook is gekeken naar een mogelijk verband tussen primaire bronnen en de mening over verschillende groepen moslims (te weten: islamitische meisjes, jongens, jongeren, ouderen, mannen, vrouwen, liberale moslims, succesvolle moslims). Het blijkt dat niet-islamitische jongeren die zeggen hun mening over moslims vooral te baseren op 'eigen ervaringen met moslims' gemiddeld positiever oordelen over vooral islamitische jongens, jongeren en mannen, dan jongeren die zeggen hun mening over moslims vooral te baseren op wat zij 'lezen of zien over moslims op televisie, in de krant of op internet'. Voor islamitische meisjes, vrouwen, ouderen, liberale moslims en succesvolle moslims zien we ook een samenhang tussen eigen ervaring als primaire bron en een positiever oordeel, maar deze samenhang is minder sterk.

De bevinding dat jongeren die hun mening vooral baseren op 'eigen ervaringen met moslims' gemiddeld positiever oordelen over moslims, dan jongeren die hun mening over moslims vooral baseren op wat zij 'lezen of zien over moslims in de media, is in lijn met de contacttheorie. Ook is deze uitkomst in lijn met de bevinding dat jongeren van oordeel zijn dat de media negatiever berichten over moslims dan wat hun eigen ervaringen zijn met moslims, en in lijn met wat bekend is uit literatuur over de invloed van media (zie paragraaf 3.4).

Mediagebruik door jongeren

De voorafgaande resultaten tonen hoe niet-islamitische jongeren aan hun ideeën over moslims zeggen te komen (door eigen ervaringen, door wat ze lezen, horen of zien over moslims in de media en op internet, door de ideeën

92 Jongeren die zeggen hun mening over moslims vooral te baseren op 'eigen ervaringen met moslims' oordelen significant positiever over moslims, dan jongeren die zeggen hun mening over moslims vooral te baseren op wat zij 'lezen of zien over moslims op televisie, in de krant of op internet' ($p<.001$).

en ervaringen van hun familie en vrienden, door wat politici zeggen over moslims, of door wat in lessen op school over moslims wordt gezegd). Deze zelfrapportage door jongeren geeft interessante informatie over de herkomst van de ideeën en beelden van jongeren over moslims. Maar niet kan worden uitgesloten dat jongeren zich niet volledig bewust zijn van de (indirecte) invloed van mediagebruik op hun beeldvorming. Om nog iets meer te kunnen zeggen over de invloed van media op beeldvorming over moslims, analyseren we het mediagebruik door jongeren. Dit doen we op twee manieren. Aan de jongeren is allereerst gevraagd om aan te geven welke media ze gebruiken en hoe vaak ze deze media gebruiken. Ten tweede is aan de jongeren gevraagd welke bronnen ze raadplegen om informatie over moslims te verkrijgen. Ook hebben we een multivariate analyse op mediagebruik uitgevoerd, waarbij mediagebruik is gecontroleerd voor de achtergrondfactoren leeftijd, geslacht en leeftijd.

Uit de resultaten komt naar voren dat niet-islamitische jongeren het vaakst Facebook en Instagram gebruiken, gevolgd door Nederlandse televisie en Nederlandse nieuwssites. Een kleinere groep jongeren gebruikt 'andere sociale media', kranten en westerse tv-stations (zoals CNN). Media die door jongeren het minst vaak worden gebruikt zijn twitter, discussiefora op internet en buitenlandse nieuwssites (zie figuur 13 in de bijlage). Figuur 5.24 laat zien wat de relatie is tussen mediagebruik van niet-islamitische jongeren en hun oordeel over moslims. Het blijkt dat jongeren die vaak de volgende media gebruiken, vaker (zeer) negatief denken over moslims in Nederland: discussiefora op internet, kranten, westerse tv-stations, buitenlandse nieuwswebsites. Dit geeft aanwijzingen dat het gebruik van deze media de beeldvorming over moslims in Nederland mogelijk negatief beïnvloed. De richting (causaliteit) van de relatie tussen het gebruik van deze media en beeldvorming over moslims is niet zeker, immers kan niet worden uitgesloten dat jongeren die al negatief denken over moslims hiertoe bevestiging zoeken op discussiefora en buitenlandse nieuws-websites. Bovendien hebben we een multivariate analyse uitgevoerd op mediagebruik, waaruit blijkt dat het gebruik van bepaalde media sekse-gerelateerd is. Jongens gebruiken minder vaak Facebook en Instagram dan meisjes, maar vaker discussiefora op internet en buitenlandse nieuwswebsites. De relatie tussen negatiever denken over moslims en het gebruik van specifieke media zoals discussiefora op internet en buitenlandse nieuwswebsites kan dus ook worden verklaard uit sekse. Voor de invloed van de media in brede zin op negatieve beeldvorming zijn meer aanwijzingen, aangezien we in deze survey hebben geconstateerd dat jongeren de berichtgeving in de media over moslims gemiddeld als negatiever beschouwen dan de eigen ervaringen, en we hebben geconstateerd dat jongeren die aangeven dat media voor hun de primaire bron zijn voor hun beelden en ideeën over moslims, gemiddeld negatiever denken over moslims dan jongeren die persoonlijke ervaringen met moslims als primaire bron benoemen.

*Figuur 5.24 Oordeel over moslims in Nederland * Mediagebruik door jongeren*[93]

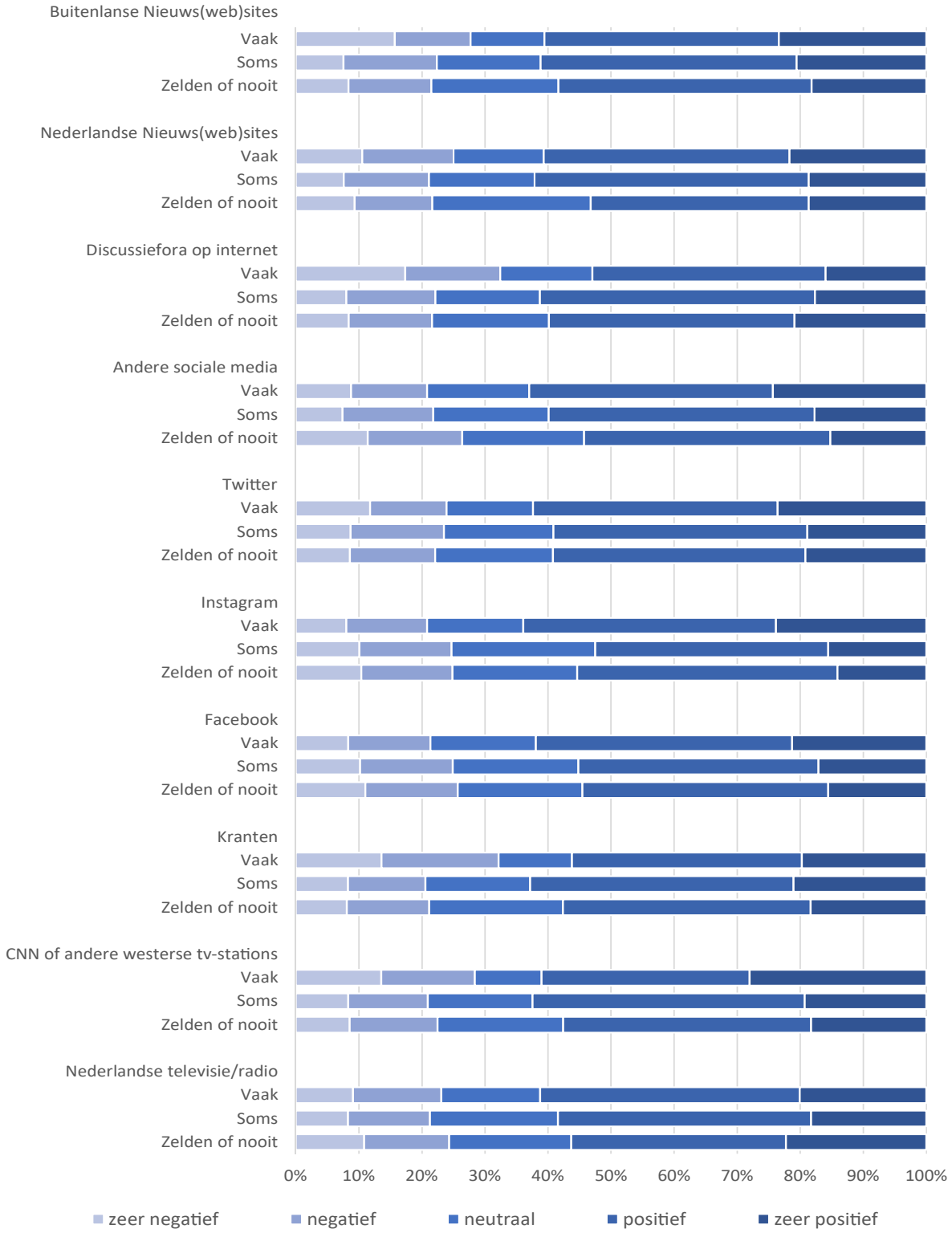

Ook is aan niet-islamitische jongeren gevraagd welke bronnen ze raadplegen om *informatie over de moslims* te verkrijgen. Informatie over moslims zeggen jongeren vooral te verkrijgen via de Nederlandse televisie (meest

93 Jongeren die vaak de volgende media gebruiken, denken vaker (zeer) negatief over moslims in Nederland: discussiefora op internet, kranten, westerse tv-stations, buitenlandse nieuwswebsites (p<.01).

genoemd) maar ook via moslims die ze kennen, Facebook of andere sociale media, familie en kennissen (niet-islamitisch). Ook nieuwswebsites en lessen op school worden redelijk vaak genoemd door de jongeren. Minder vaak worden genoemd als informatiebron over moslims: kranten, boeken en buitenlandse televisie. Jongens zeggen vaker dan meisjes informatie over moslims te verkrijgen via nieuws(web)sites en buitenlandse televisie (figuur 5.25).

Figuur 5.25 Op welke wijze komen jongeren aan informatie over moslims, uitgesplitst naar sekse[94]

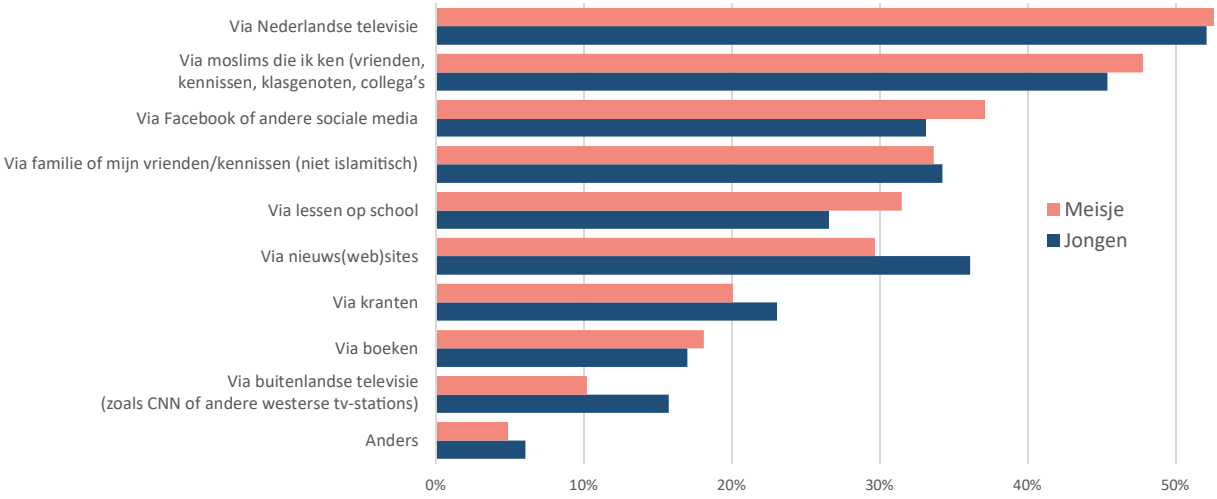

Figuur 5.26 laat de relatie zien tussen gebruikte informatiebron(nen) en het oordeel van niet-islamitische jongeren over moslims. Het blijkt dat jongeren die buitenlandse televisie en nieuws(web)sites gebruiken, relatief vaker negatief denken over moslims in Nederland. Jongeren die informatie over moslims verkrijgen via moslims die ze persoonlijk kennen en lessen op school, denken relatief vaker positief over moslims in Nederland. De verschillen tussen het gebruik van verschillende informatiebronnen en de beeldvorming over moslims in Nederland zijn niet heel groot (wel significant), maar de richting van de (beperkte) verschillen is wel in lijn met de eerder gerapporteerde survey-bevindingen dat persoonlijke contacten met moslims gerelateerd zijn aan positievere beeldvorming en mediagebruik aan minder positieve beeldvorming.

*Figuur 5.26 Oordeel over moslims in Nederland * Op welke wijze komen jongeren aan informatie over moslims*[95]

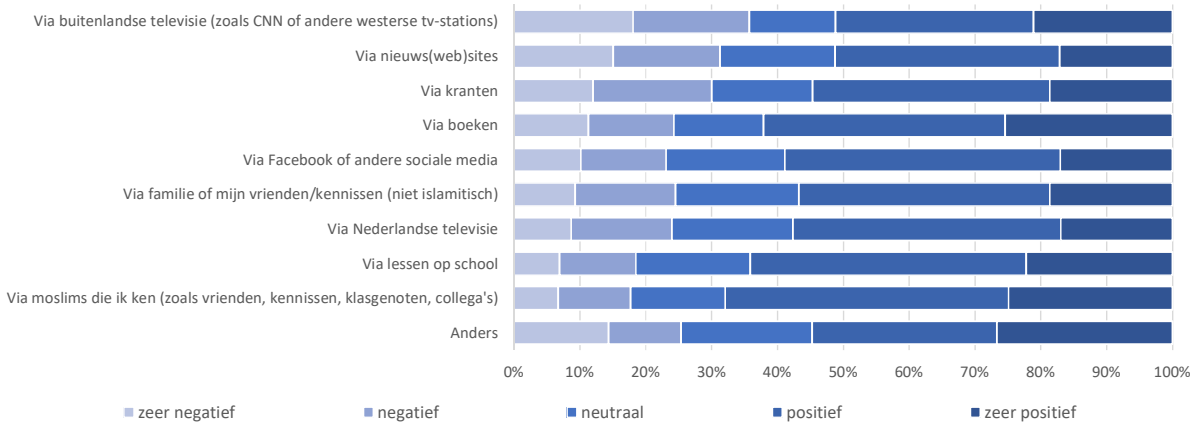

94 Jongens zeggen significant vaker dan meisjes informatie over moslims te verkrijgen via nieuws(web)sites en buitenlandse televisie (p<.01).

95 Jongeren die informatie over moslims verkrijgen via buitenlandse televisie en nieuws(web)sites, denken significant vaker negatief over moslims in Nederland dan gemiddeld (p<.01). Jongeren die informatie over moslims verkrijgen via moslims die ze kennen en lessen op school, denken significant vaker positief over moslims in Nederland dan gemiddeld (p<.01).

Kennis over de islam

Zoals toegelicht in paragraaf 3.7 kan ook de mate van kennis die niet-islamitische jongeren hebben over de islam beeldvorming over moslims mogelijk beïnvloeden. In de surveyvragenlijst was geen ruimte om kennis over de islam te toetsen door middel van kennisvragen. Wel is een zelfrapportage vraag in de vragenlijst opgenomen, waarmee jongeren konden aangeven over hoeveel kennis over de islam zij menen te beschikken (zeer veel, veel, enige, nauwelijks of geen kennis). De helft van de jongeren zegt over 'enige kennis' te beschikken, bijna een derde van de jongeren zegt nauwelijks of geen kennis te hebben over de islam. Tot slot zegt een op de zes jongeren over veel kennis over de islam te beschikken. Vrijwel geen van de jongeren geeft aan zeer veel kennis te hebben over de islam. In de onderstaande figuur 5.27 wordt de relatie getoond tussen de mate die jongeren zeggen te hebben over de islam, en hun oordeel over moslims in Nederland. In de resultaten wordt bevestigd dat jongeren die geen kennis hebben over de islam, vaker negatief denken over moslims in Nederland. Jongeren die enige kennis hebben over de islam, denken vaker positief over moslims. De relatie tussen kennis over de islam en het oordeel over moslims is echter niet geheel eenduidig, aangezien jongeren die zeggen veel kennis te hebben over de islam, juist weer iets vaker negatief denken over moslims.

*Figuur 5.27 Oordeel over moslims in Nederland * Zelfrapportage kennis over de islam*[96]

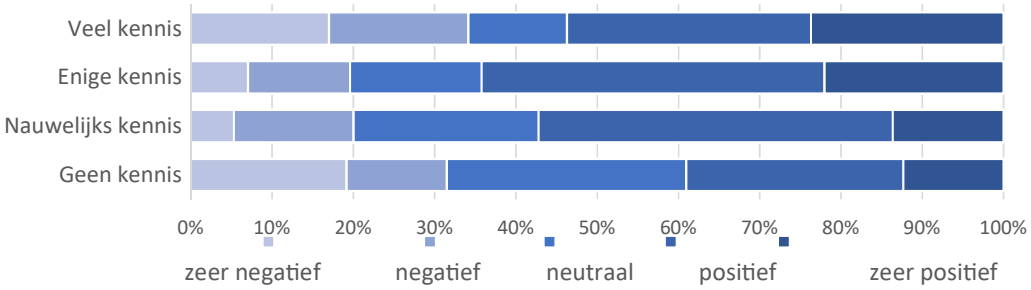

5.6 Overdracht van waarden via ouders en vrienden

Uit de hiervoor beschreven resultaten blijkt dat niet-islamitische jongeren vaker aangeven dat persoonlijke ervaring belangrijk is voor hun ideeën en beelden over moslims, dan de ideeën/ervaringen van familie en vrienden met moslims. Toch zou ook sprake kunnen zijn van een meer impliciete overdracht van ideeën en beelden over moslims door familie en vrienden; een proces waarvan jongeren zich minder bewust zijn dan van de invloed van hun eigen ervaringen. Om meer inzicht te krijgen in mogelijke overdracht door familie en vrienden van ideeën en beelden over moslims, is aan de jongeren in het vooronderzoek en in de survey enkele meer indirecte vragen hieromtrent gesteld.

Resultaten vooronderzoek

Aan de jongeren is in de diepte-interviews gevraagd hoe hun ouders denken over moslims, of volgens hen de mening van ouders en vrienden over moslims gelijk, positiever of negatiever is dan de eigen mening, en waarom. Jongeren denken hier verschillend over. Meerdere jongeren zeggen dat hun ouders negatiever denken over moslims dan zijzelf. De reden hiervoor zou volgens jongeren zijn dat hun ouders minder vaak en minder intensief contact hebben met moslims (zoals in de klas) en daardoor vooroordelen hebben. Ook negatieve berichtgeving over moslims in de media wordt door de jongeren genoemd; omdat ouders zelf minder vaak persoonlijke ervaringen hebben met moslims is wat zij zien of horen in de media meer van invloed. Onderstaand ter illustratie enkele citaten.

96 Jongeren die veel kennis respectievelijk geen kennis zeggen te hebben over de islam, denken vaker (zeer) negatief over moslims dan jongeren die zeggen nauwelijks/enige kennis te hebben ($p<.01$). Jongeren die veel/enige/nauwelijks kennis zeggen te hebben over de islam, denken vaker (zeer) positief over moslims dan jongeren die zeggen geen kennis te hebben ($p<.01$).

'Ik zit zelf op school in Zeeland. Daar zitten veel mensen uit kleine dorpjes, die zelf geen persoonlijk contact met moslims hebben. Die denken dat moslims allemaal slecht zijn, allemaal voor ISIS zijn, onrespectvol zijn, grote mond hebben. [Wat vind je daarvan?] Ik kan er niet boos om worden. Maar ik denk wel, je kent ze niet. Niet iedereen is hetzelfde. [Wat zeggen je vrienden, ouders, broers/zussen, klasgenoten over moslims?] Gewoon, mijn ouders bijvoorbeeld zien het alleen maar vanuit tv. Dus die denken, ja niet dat ze allemaal slecht zijn maar de meerderheid misschien.'

'Mijn ouders en familie thuis denken wel goed over moslims, maar hebben ook mindere momenten. Precies wat ik heb zeg maar. En mijn vrienden, het verschilt heel erg, van positief tot racistische gedachtes. Die vrienden met racistische gedachtes, die hebben negatieve ervaringen zeg maar. Ze denken dan, we hebben ze niet nodig, laat ze teruggaan naar hun eigen land.'

'Ik denk dat mijn ouders iets meer racistisch zijn. Dat zeggen ze zelf niet, maar dat ze meer over één kam scheren. Ik denk dat ze het gewoon, echt ingehamerd is, dat hun ouders dat ook zo vinden. Van huis uit meegekregen. [Hoe komt het dan dat jij wel anders dan je ouders denkt?] Ik denk omdat we het er best veel over hebben met school. Ik heb les, maatschappijwetenschappen, daar hebben we het over etniciteit gehad. En daar hebben we best veel geleerd.] [Wat zeggen je vrienden, ouders, broers/zussen, klasgenoten over moslims?] Mijn vriendinnen staan er wel positief tegenover. Die zijn ook tegen racisme. Enkele niet, maar de meeste wel. Alleen de ouderen die zijn wat meer, tegen moslims. Maar ik denk dat de nieuwe generatie wat meer positief over moslims is. [Hoe komt dat?] Ik denk omdat ze betere informatie hebben over de hoeveelheid moslims, en dat het maar een kleine groep moslims is die dingen verkeerd doet.'

'Mijn ouders en mijn familie denken allemaal wel hetzelfde over als ik geloof ik. En als ik heel eerlijk ben, mensen die heel anders over denken dan ik zullen ook niet mijn vrienden zijn denk ik, kan er niet tegen als mensen kortzichtig denken. Ik ken er genoeg maar daar zal ik niet mee omgaan. Ik denk dat jongeren positiever over moslims denken dan de oudere generaties, waarschijnlijk omdat toen zij mijn leeftijd hadden de eerste generatie kwam en die spraken geen Nederlands, dan maak je ook minder makkelijk contact. Terwijl nu de 2e en 3e generatie, die leren gewoon Nederlands van hun ouders. Terwijl de 1e generatie, moest nog inburgeren. Het is nu makkelijker contact te maken met moslims dan het voor opa en oma was.'

Resultaten survey

In welke mate bestaat er een verband tussen de opvattingen van familie en vrienden over moslims, en het wel of niet positief denken over moslims in Nederland? Eerder hebben geconstateerd dat blijkens de resultaten van de survey, een beperkte groep jongeren ouders en vrienden noemt als belangrijke bron voor hun ideeën en beelden over moslims (eigen ervaringen en beeldvorming in de media zijn volgens jongeren belangrijker). Hiernaast zeggen weinig jongeren dat 'vanwege mijn opvoeding/wat ik heb geleerd van mijn ouders over moslims' een reden is om negatief te denken over moslims. In de survey hebben we ook op een andere wijze gekeken naar de relatie tussen de ideeën en beelden over moslims van jongeren, en de ideeën en beelden over moslims van ouders en vrienden.

In de survey zijn hiertoe aan de jongeren de volgende vragen voorgelegd:

- Hoe denkt je vader over moslims in Nederland?
- Hoe denkt je moeder over moslims in Nederland?
- Hoe belangrijk vind je de mening van je ouders over moslims in Nederland?
- In hoeverre denk jij hetzelfde of verschillend over moslims als je ouders?
- Hoe denken je (meeste) vrienden over moslims in Nederland?
- Hoe belangrijk vind je de mening van je vrienden over moslims in Nederland?
- In hoeverre denk jij hetzelfde of verschillend over moslims als je vrienden?

Er is sprake van een statistisch verband tussen positief of negatief denken door jongeren over moslims in Nederland, en positief of negatief denken van ouders en vrienden over moslims in Nederland (volgens de inschatting door de jongeren zelf). Naarmate jongeren denken dat hun ouders en vrienden en ouders positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland, denken ook de jongeren vaker positief respectievelijk negatief over moslims in

Nederland[97]. Hiernaast geeft ongeveer de helft van de jongeren aan dat de mening van de ouders en vrienden niet verschilt van de eigen mening. Verder zegt een klein deel van de jongeren dat de mening van ouders en vrienden over moslims positiever is; een ongeveer even klein deel van de jongeren zegt dat de mening van ouders en vrienden over moslims negatiever is. De overige jongeren weten het niet. In een verdiepende analyse op een beperkte groep respondenten (jongeren en volwassenen die expliciet toestemming hadden gegeven om hun ouders respectievelijk kinderen voor deelname aan het onderzoek uit te nodigen) blijkt een sterke correlatie tussen het oordeel van jongeren en hun ouders over moslims in Nederland.[98]

Een kwart van de jongeren zegt de mening van ouders en vrienden over moslims belangrijk te vinden, een derde vindt deze onbelangrijk. De overige jongeren (ruim een derde) vindt de mening van de ouders en vrienden een beetje belangrijk.

De mening van ouders en vrienden over moslims in Nederland lijkt kortom invloed te hebben op de eigen mening van jongeren over moslims in Nederland. Er zijn hierbij geen opmerkelijke verschillen naar sekse en opleidingsniveau. Nadere analyse wijst uit dat jongeren die negatief denken over moslims, de mening van ouders en vrienden over moslims vaker belangrijk vinden dan jongeren die positief denken over moslims in Nederland.

5.7 Persoonlijke- en gezins/opvoedingsproblematiek, belang Nederlandse identiteit, gevoelens van onrechtvaardigheid

Tot slot hebben we de samenhang onderzocht tussen achtergrondfactoren van de niet-islamitische jongeren met beeldvorming over moslims. Hangt positief of negatief denken over moslims in Nederland samen met persoonlijke- en gezins/opvoedingsproblematiek, ervaren belang van de Nederlandse identiteit, gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie?

Gepercipieerde achterstelling en gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie

In welke mate bestaat er een verband tussen gepercipieerde achterstelling en gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie, en niet positief denken over moslims in Nederland? Op basis van de etnische competitie theorie (beschreven in paragraaf 3.2) is deze relatie te verwachten. Ervaren dreiging door een 'outgroup', vooral ervaren culturele dreiging, voorspelt negatieve vooroordelen over die groep. Aan de jongeren zijn hiertoe in de survey verschillende vraagstellingen voorgelegd.

- Ik denk dat ik net zoveel kansen krijg als anderen in Nederland.
- Ik voel me gefrustreerd omdat ik minder kansen krijg dan anderen.
- Moslims worden in Nederland voorgetrokken.
- Veel bedrijven zullen eerder moslims aannemen, ook al is een autochtone Nederlander geschikter voor deze baan.

De resultaten laten zien dat gepercipieerde achterstelling en gevoelens van onrechtvaardigheid en frustratie een significante correlatie hebben met negatief denken over moslims in Nederland.[99] Deze samenhang verdwijnt grotendeels als we controleren voor opleidingsniveau en de kwaliteit van de ervaren contacten met moslims (positief of negatief ervaren contact); voor een toelichting hierop zie paragraaf 5.8 'profielen'.

97 Naarmate jongeren denken dat hun ouders en vrienden en ouders positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland, denken ook de jongeren vaker positief respectievelijk negatief over moslims in Nederland. Deze samenhang is statistisch significant (p<.001).

98 De samenhang is sterk significant (p<.001), maar dient voorzichtig te worden geïnterpreteerd vanwege mogelijke selectiebias en het beperkte aantal respondenten (N=86).

99 Deze samenhang is statistisch significant (p<.001).

Persoonlijke- en gezins/opvoedingsproblematiek

In welke mate bestaat er een verband tussen persoonlijke- en gezins/opvoedingsproblematiek, en niet positief denken over moslims in Nederland? Aan de jongeren zijn hiertoe in de survey verschillende typen vraagstellingen voorgelegd. Het eerste type vragen betreft de band tussen de jongere en zijn of haar ouders. Het tweede type vragen betreft sociale problematiek in het gezin. Het derde type vragen betreft zelfredzaamheid en problemen van jongeren zelf.

Relatie met ouders

- Kun je het goed met je ouders vinden?
- Vertel je je ouders wat jou bezighoudt?
- Als je iets goed doet, zeggen je ouders dat dan ook?
- Als je een persoonlijk probleem hebt, kun je dan bij je moeder of vader terecht?

Sociale problematiek in het gezin

- Binnen ons gezin gaan we niet plezierig met elkaar om.
- Binnen ons gezin zijn financiële problemen.
- Binnen ons gezin zijn veel andere problemen.
- Binnen ons gezin wordt veel ruzie gemaakt en/of gescholden.

Zelfredzaamheid en problemen van jongeren zelf

- Ik kan me goed redden in het leven.
- Ik heb problemen thuis.
- Ik heb het financieel moeilijk.
- Ik heb problemen op school of op mijn werk.

Zowel de thuissituatie (band met ouders en problemen in het gezin) als persoonlijke problemen laten geen statistisch verband zien met positief of negatief denken over moslims in Nederland.

Belang Nederlandse identiteit

In welke mate bestaat er een verband tussen het belang dat jongeren hechten aan de Nederlandse identiteit, en niet positief denken over moslims in Nederland? Zoals in paragraaf 3.1 beschreven, valt vanuit de sociale identiteitstheorie te verwachten dat jongeren die zich sterk identificeren met de Nederlandse identiteit, negatiever kunnen denken over moslims. Aan de jongeren zijn in de survey de volgende vraagstellingen voorgelegd.

- Ik ben trots om Nederlander te zijn.
- Moslims moeten zich aanpassen aan de Nederlandse normen en waarden.
- Als iemand iets slechts over Nederland zegt, voel ik mij gekwetst.

Uit de resultaten van de survey blijkt dat alle drie items significant samenhangen met positief of negatiever denken over moslims. Naarmate jongeren het meer eens zijn met de bovenstaande stellingen, denken ze negatiever over moslims in Nederland. Veruit de sterkste samenhang met negatief denken over moslims zien we daarbij op de vraagstelling '*Moslims moeten zich aanpassen aan de Nederlandse normen en waarden*'[100]. De mate waarin jongeren zeggen

100 Deze samenhang is statistisch significant (p<.001).

trots te zijn om Nederlander te zijn, en zich gekwetst voelen als iemand iets slechts over Nederland zegt, hangen eveneens significant samen met het oordeel over moslims in Nederland, maar deze samenhang is minder sterk.

5.8 Profielbeschrijving jongeren die positief of negatief denken over moslims

Introductie

We sluiten het hoofdstuk over (trigger)factoren voor beeldvorming over moslims in Nederland af met een profielbeschrijving van jongeren die positief of negatief denken over moslims. Tot dusverre hebben we telkens aangegeven in welke mate positief en negatief denken over moslims samenhangt met (trigger)factoren. Bijvoorbeeld: jongeren die vaak persoonlijk contact hebben met moslims, denken positiever over moslims in Nederland. In de profielen zullen we deze samenhang 'andersom' presenteren. Namelijk: in hoeverre zijn bij jongeren die positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland bepaalde karakteristieken of (trigger)factoren aanwezig? Enkele voorbeelden ter verduidelijking: van alle jongeren die zeer negatief denken over moslims is driekwart een jongen (en een kwart is een meisje); van alle jongeren die zeer negatief denken over moslims heeft ruim de helft zelden of nooit contact met moslims die hij/zij persoonlijk kent (van alle jongeren die zeer positief denken over moslims heeft slechts een op de zeven zelden of nooit contact met moslims die hij/zij persoonlijk kent).

In de beschrijving van de profielen komen de achtergrondkenmerken en (trigger)factoren aan de orde die we reeds hebben beschreven in de hoofdstukken 4 en 5: de achtergrondkenmerken en persoonlijke factoren van jongeren; de beelden van jongeren over moslims in Nederland; persoonlijke en onpersoonlijke contacten van jongeren met moslims; informatiebronnen en mediagebruik door jongeren.

Achtergrondkenmerken en persoonlijke factoren

Jongeren die (zeer) negatief denken over moslims in Nederland zijn aanzienlijk vaker jongens en mbo- en vmbo-leerlingen (figuren 5.28 en 5.29). Leesvoorbeeld figuur 5.28: van de jongeren die zeer negatief denken over moslims in Nederland is driekwart een jongen, een kwart is een meisje; van de jongeren die zeer positief denken over moslims in Nederland is bijna vier op de tien een jongen, ruim zes op de tien is een meisje.

Jongeren die (zeer) negatief denken over moslims in Nederland zijn (iets) vaker jongeren die zich achtergesteld voelen (denken dat ze minder kansen krijgen als anderen in Nederland, zich hierom gefrustreerd voelen en het idee hebben dat moslims worden voorgetrokken (figuren 5.30 en 5.31)).

Jongeren die positief denken over moslims in Nederland zijn vaker: meisjes, vwo-leerlingen en in mindere mate ook hbo- en wo-leerlingen (figuren 5.28 en 5.29). Jongeren die positief denken over moslims in Nederland zijn bovendien (iets) vaker jongeren die zich *niet* achtergesteld voelen (figuren 5.30 en 5.31)).

Een kanttekening die moet worden geplaatst bij de samenhang tussen ervaren achterstelling en positief/negatief denken over moslims in Nederland is de volgende. Jongeren die negatief denken over moslims voelen zich vaker achtergesteld, maar deze samenhang verdwijnt grotendeels als we controleren voor opleidingsniveau en de kwaliteit van de ervaren contacten met moslims (positief of negatief ervaren contact). Toelichting: opleidingsniveau en ervaren achterstelling hangen sterk samen. Op het vmbo en mbo zeggen jongeren relatief vaker dat ze zich achtergesteld voelen. Op deze opleidingsniveaus ervaren jongeren echter ook relatief vaak negatieve contacten met moslims. Het aantal jongeren dat zich achtergesteld voelt is relatief laag (<10% van alle jongeren) waardoor de verklaarde variantie van wel of niet achtergesteld voelen op de variabele 'hoe denk je over moslims' beperkt is, althans aanzienlijk lager dan de verklaarde variantie als gevolg van de contacten (frequentie en ervaren kwaliteit) van jongeren met moslims.

*Figuur 5.28 Hoe denk je over moslims in Nederland * Sekse*[101]

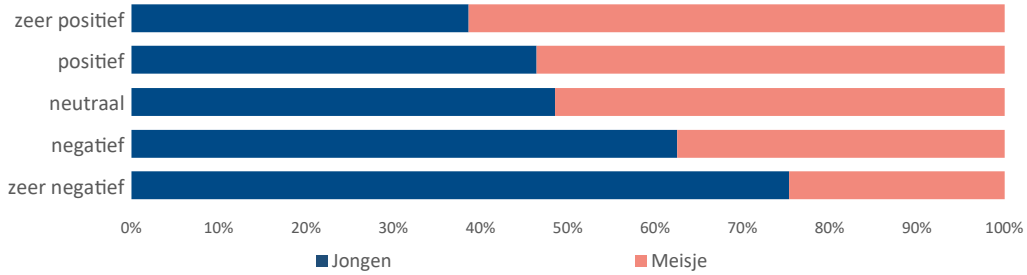

*Figuur 5.29 Hoe denk je over moslims in Nederland * Opleidingsniveau*[102]

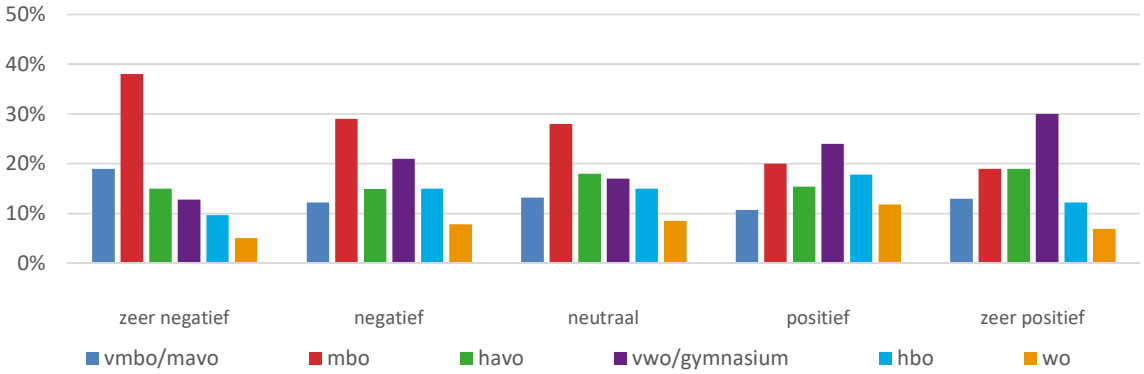

*Figuur 5.30 Hoe denk je over moslims in Nederland * Ik denk dat ik net zoveel kansen krijg als anderen in Nederland*[103]

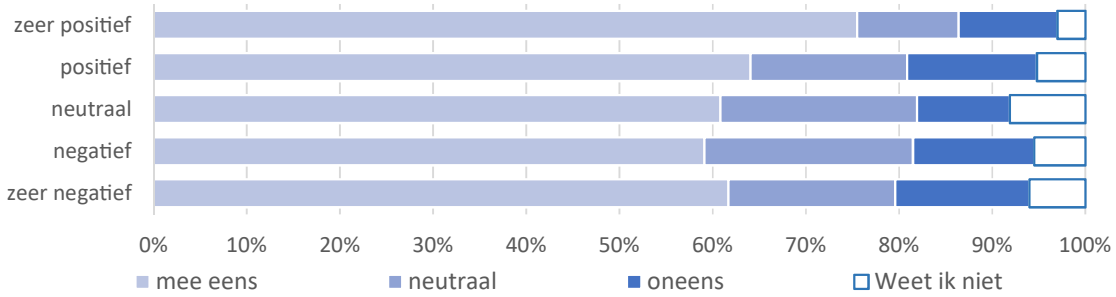

*Figuur 5.31 Hoe denk je over moslims in Nederland * Ik voel me gefrustreerd omdat ik minder kansen krijg dan anderen*[104]

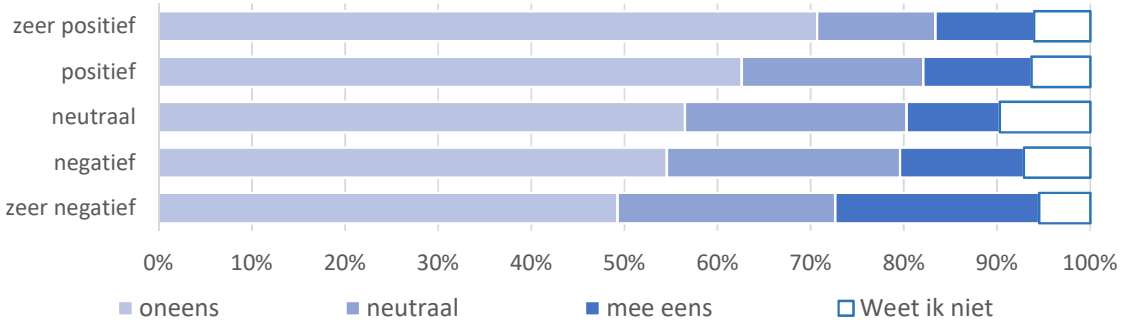

101 Het verband tussen oordeel over moslims en sekse is significant. Meisjes denken positiever over moslims in Nederland dan jongens (p<.001).

102 Het verband tussen oordeel over moslims en opleidingsniveau is significant. Jongeren die positief denken over moslims hebben relatief vaker een hoger opleidingsniveau, en jongeren die negatief denken over moslims hebben relatief vaker een lager opleidingsniveau (p<.001).

103 Alleen jongeren die 'zeer positief' denken over moslims zijn het significant vaker eens met de stelling dat zij evenveel kansen als anderen in Nederland krijgen (p<.01).

104 Het verband tussen oordeel over moslims en "gefrustreerd voelen" is significant. Jongeren die gefrustreerd zijn omdat ze minder kansen krijg dan anderen, denken gemiddeld minder positief over moslims in Nederland (p<.001).

Beelden over moslims in Nederland

Jongeren die positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland verschillen voor wat betreft de 'beelden' die ze associëren met 'moslims in Nederland'. Jongeren die positief denken over moslims in Nederland associëren moslims relatief vaak met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' en (in mindere mate) met 'mensen die bepaalde islamitische gebruiken hebben' en 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn'. Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland denken vaker aan 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken', 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen' en 'Turken en Marokkanen' (figuur 5.32).

*Figuur 5.32 Hoe denk je over moslims in Nederland * Welke typering associeer je het sterkst met moslims in Nederland?*[105]

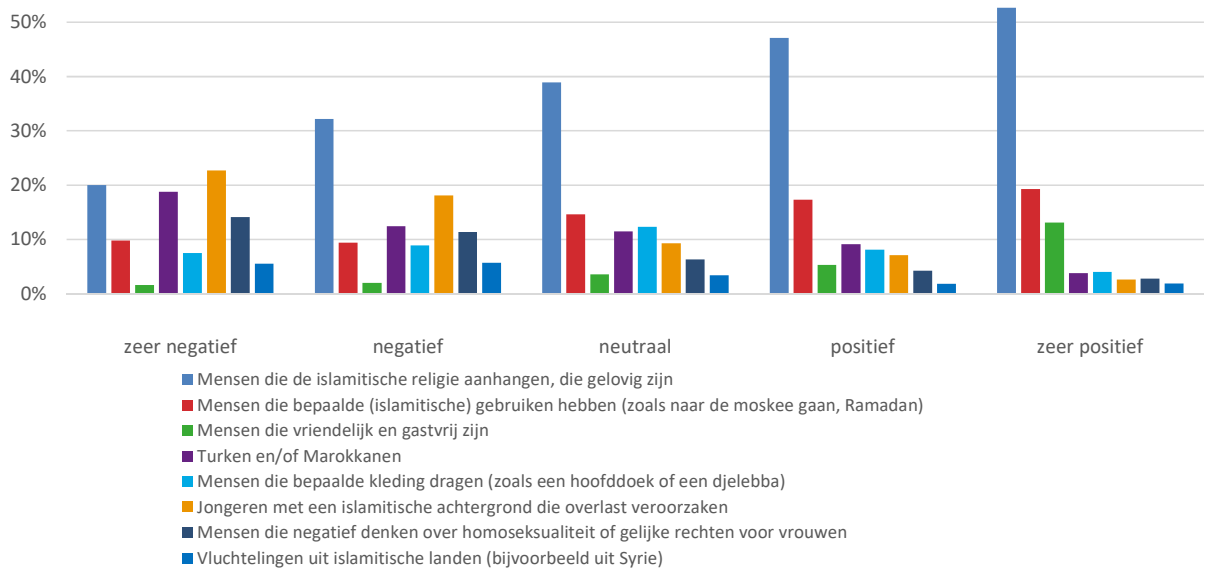

Hoe komen jongeren aan hun ideeën over moslims in Nederland?

Jongeren die positief denken over moslims in Nederland zeggen in overgrote meerderheid dat hun eigen ervaringen met moslims de belangrijkste bron zijn voor hun ideeën over moslims in Nederland. Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland zeggen minder vaak (hoewel nog steeds de meerderheid) dat hun eigen ervaringen met moslims de belangrijkste bron zijn voor hun ideeën over moslims in Nederland. Echter, we zien dat jongeren die negatief denken aanzienlijk vaker dan jongeren die positief denken over moslims in Nederland, zeggen dat zij primair aan hun ideeën over moslims komen via 'wat ik lees, hoor of zie over moslims op televisie, krant of internet' (figuur 5.33). Resumerend: jongeren die positief denken over moslims in Nederland baseren dit vaker op (positieve) ervaringen met moslims. Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland baseren dit ofwel op (negatieve) ervaringen met moslims, ofwel op wat ze lezen, horen of zien in de media over moslims.

105 Jongeren die positief denken over moslims in Nederland associëren moslims significant vaker met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' en (in mindere mate) met 'mensen die bepaalde islamitische gebruiken hebben' en 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn' ($p<.001$). Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland denken significant vaker aan 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken', 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen' en 'Turken en Marokkanen' ($p<.001$).

*Figuur 5.33 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe komen jongeren aan hun ideeën over moslims in Nederland (wat is volgens jongeren de belangrijkste bron voor deze ideeën)?*[106]

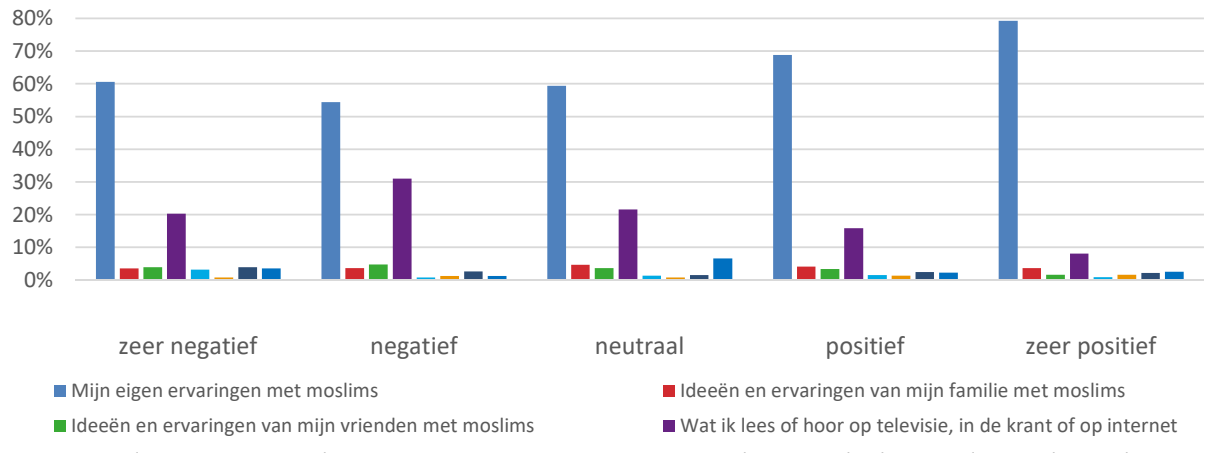

Contacten met moslims die jongeren persoonlijk kennen

Jongeren die positief denken over moslims in Nederland, kennen vaker moslims persoonlijk dan jongeren die negatief denken over moslims in Nederland. Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland kennen vaker geen of weinig moslims persoonlijk, dan jongeren die positief denken over moslims in Nederland (figuur 5.34). Jongeren die positief denken over moslims in Nederland hebben aanzienlijk vaker contact met moslims die ze persoonlijk kennen, dan jongeren die negatief denken over moslims in Nederland. Van alle jongeren die zeer negatief denken over moslims heeft ruim de helft zelden of nooit contact met moslims die hij/zij persoonlijk kent; van alle jongeren die zeer positief denken over moslims heeft slechts een op de zeven zelden of nooit contact met moslims die hij/zij persoonlijk kent (figuur 5.35).

*Figuur 5.34 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoeveel moslims ken je persoonlijk?*[107]

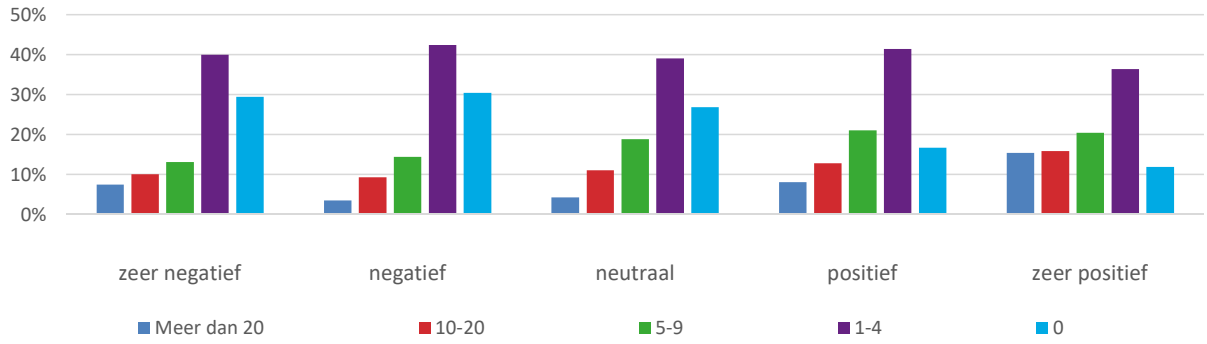

106 Jongeren die positief over moslims, zeggen significant vaker dan jongeren die negatief denken over moslims, dat zij primair aan hun ideeën over moslims komen via 'eigen ervaringen met moslims'. Jongeren die negatief over moslims, zeggen significant vaker dan jongeren die positief denken over moslims, dat zij primair aan hun ideeën over moslims komen via 'wat ik lees, hoor of zie over moslims op televisie, krant of internet'.

107 Jongeren die positief denken over moslims in Nederland, kennen significant vaker moslims persoonlijk dan jongeren die negatief denken over moslims in Nederland. Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland kennen significant vaker geen of weinig moslims persoonlijk, dan jongeren die positief denken over moslims in Nederland ($p<.001$).

*Figuur 5.35 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe vaak heb je contact met moslims die je persoonlijk kent?*[108]

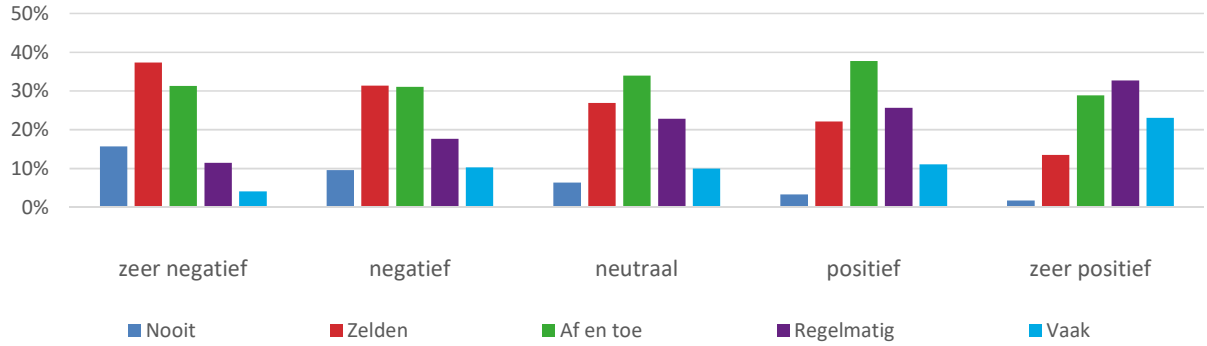

Belangrijker nog dan het aantal contacten met moslims die niet-islamitische jongeren persoonlijk kennen, is de ervaren kwaliteit van deze contacten. De overgrote meerderheid van de jongeren die positief denkt over moslims in Nederland, zegt regelmatig/vaak positieve ervaringen te hebben moslims. Jongeren die (zeer) negatief denken over moslims in Nederland hebben veel minder vaak positieve ervaringen (en vaker negatieve ervaringen) met moslims die ze persoonlijk kennen (figuren 5.36 en 5.37).

*Figuur 5.36 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe vaak heb je positieve ervaringen met moslims die je persoonlijk kent?*[109]

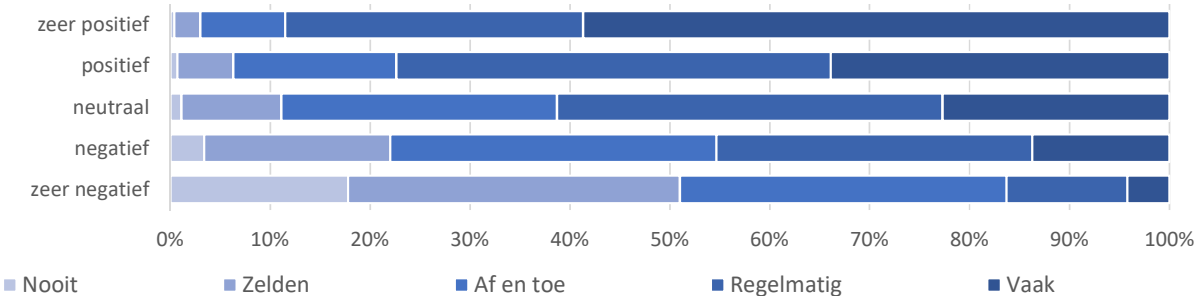

*Figuur 5.37 Hoe denk je over moslims in Nederland * 'Hoe vaak heb je negatieve ervaringen met moslims die je persoonlijk kent?'*[110]

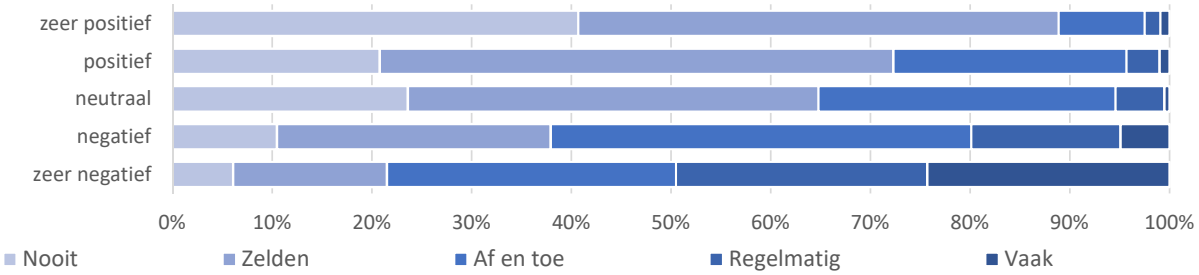

Contacten met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen

Figuren 5.38 tot en met 5.40 laten zien of er tussen jongeren die positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland, verschillen zijn voor wat betreft het aantal 'contactmogelijkheden' met moslims die zij niet persoon-

108 Jongeren die positief denken over moslims in Nederland hebben aanzienlijk vaker contact met moslims die ze persoonlijk kennen, dan jongeren die negatief denken over moslims in Nederland (p<.001).

109 Jongeren die (zeer) negatief denken over moslims in Nederland hebben significant minder vaak positieve ervaringen met moslims die ze persoonlijk kennen (p<.001).

110 Jongeren die (zeer) negatief denken over moslims in Nederland hebben significant vaker negatieve ervaringen met moslims die ze persoonlijk kennen (p<.001)

lijk kennen, in hun woonbuurt, school of stage/werk. Uit de resultaten blijkt geen duidelijke relatie tussen positief/ negatief denken over moslims in Nederland, en de mate van 'contactmogelijkheden' met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen.

*Figuur 5.38 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoeveel leerlingen op jouw school zijn moslim?*

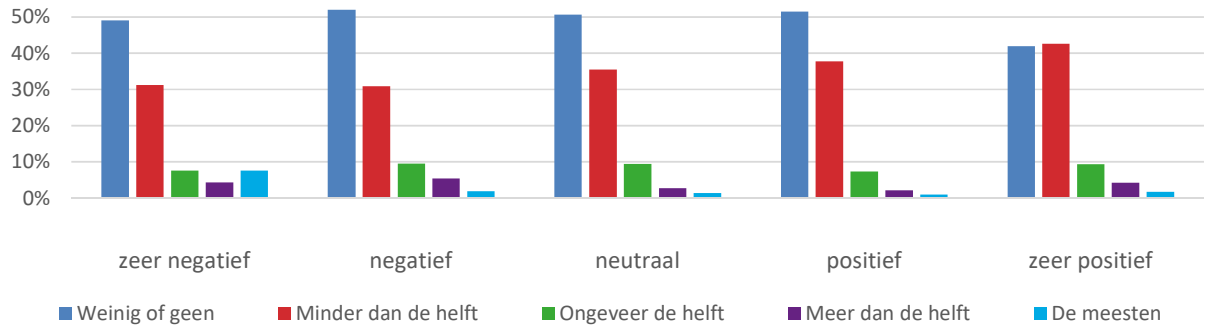

*Figuur 5.39 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoeveel mensen in jouw buurt zijn moslim?*

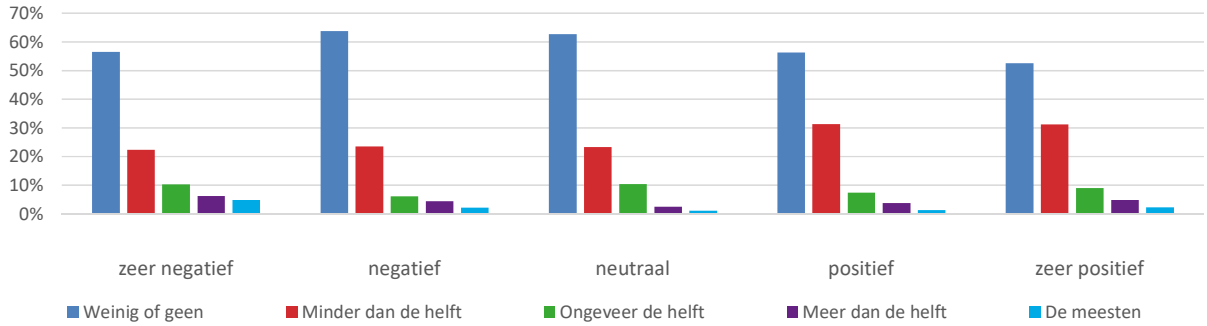

*Figuur 5.40 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoeveel mensen op jouw werk of stage zijn moslim?*

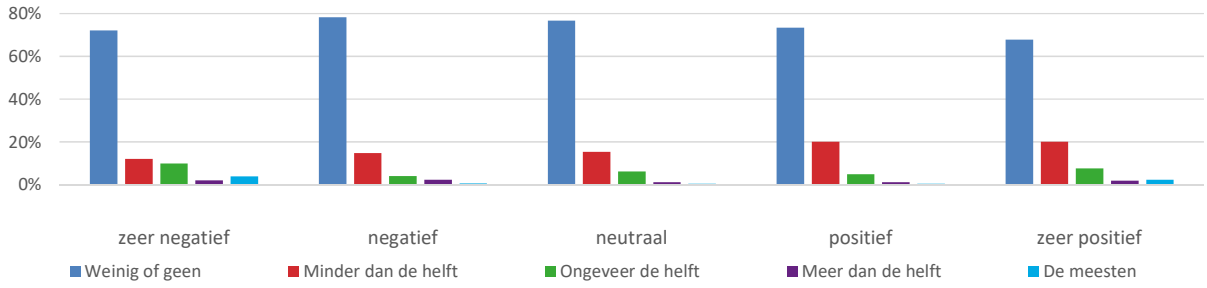

Ook is er geen eenduidige relatie tussen positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland, en hoe vaak jongeren moslims die zij niet persoonlijk kennen, tegenkomen op school, in hun buurt, op het werk, stage en bij het sporten. Zowel jongeren die (zeer) positief als (zeer) negatief zijn over moslims in Nederland, komen iets vaker moslims tegen op school, in hun buurt, op het werk, stage en bij het sporten (zie figuur 5.41). Bij het uitgaan zien we een enigszins afwijkend beeld. Jongeren die zeer negatief zijn over moslims in Nederland zeggen iets vaker dat ze 'regelmatig' of 'vaak' moslims tegenkomen tijdens het uitgaan (figuur 5.42).

*Figuur 5.41 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe vaak kom je moslims tegen op jouw school?*[111]

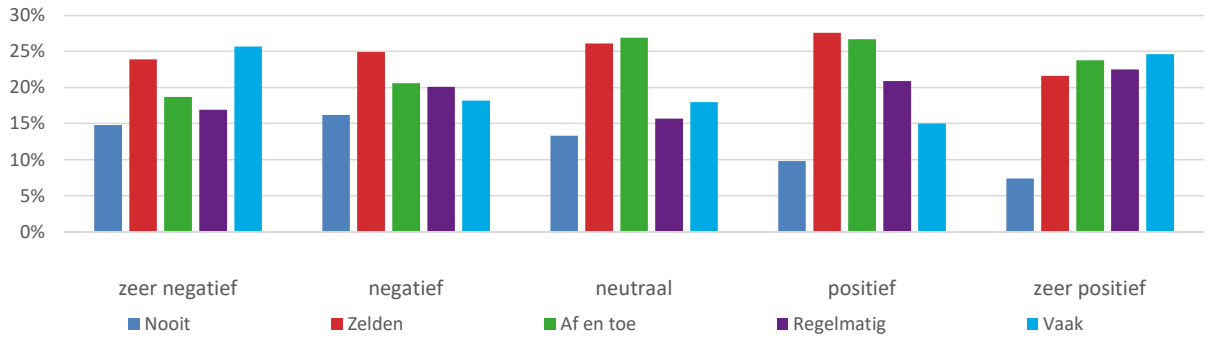

*Figuur 5.42 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe vaak kom je moslims tegen bij het uitgaan?*[112]

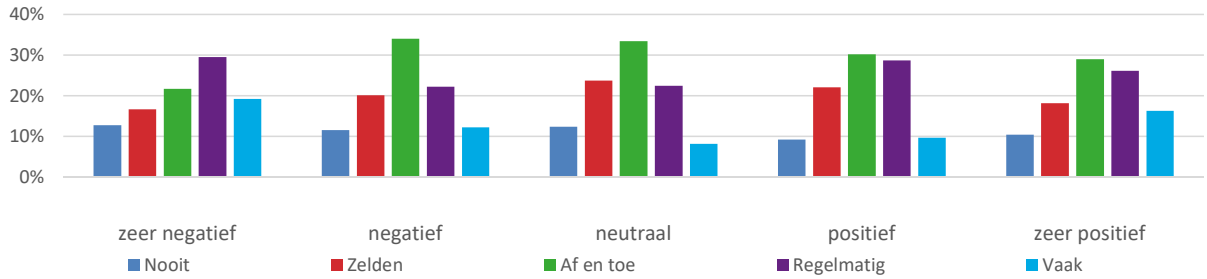

Scherper dan de relatie tussen wel of niet positief denken over moslims en de frequentie van contacten met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen, is de ervaren kwaliteit van die contacten. Figuren 5.43 tot en met 5.45 geven de resultaten weer van wel of niet positief denken over moslims met de ervaren kwaliteit van het contact met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen in hun woonbuurt, school en bij het uitgaan. Het blijkt dat jongeren die (zeer) negatief denken over moslims, vaker het contact met moslims op school, in de buurt en tijdens het uitgaan als negatief ervaren; en omgekeerd ervaren jongeren die (zeer) positief denken over moslims, vaker het contact met moslims op school, in de buurt en tijdens het uitgaan als positief.

*Figuur 5.43 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe ervaar je meestal het contact met moslims die je persoonlijk kent: op school?*[113]

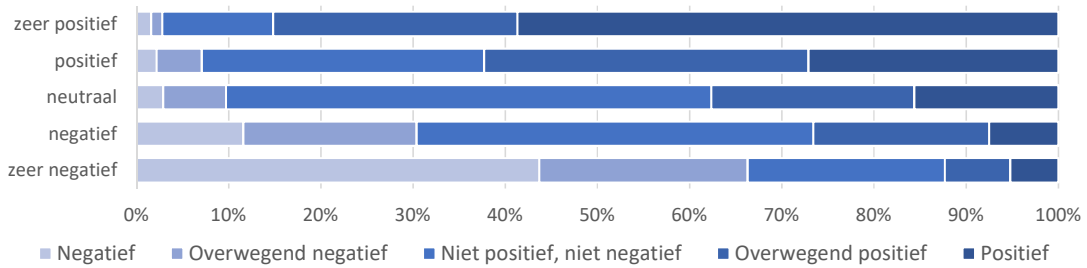

111 Zowel jongeren die (zeer) positief als (zeer) negatief zijn over moslims in Nederland, komen significant vaker moslims tegen op school, in hun buurt, op het werk, stage en bij het sporten (p<.01). Weergegeven in figuur 5.41 zijn de resultaten voor de locatie 'school', maar hetzelfde beeld is van toepassing op de locaties buurt, werk/stage en sporten. Deze figuren zijn hierom niet apart weergegeven.

112 Jongeren die zeer negatief zijn over moslims in Nederland zeggen significant vaker dat ze 'regelmatig' of 'vaak' moslims tegenkomen tijdens het uitgaan (p<.01).

113 De relatie tussen positiever ervaren contact met moslims op school, en een positiever oordeel over moslims in Nederland is statistisch significant (p<.001).

*Figuur 5.44 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe ervaar je meestal het contact met moslims die je persoonlijk kent: in je buurt?*[114]

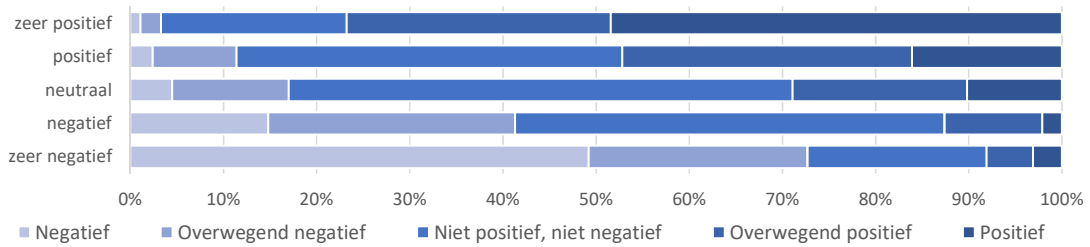

*Figuur 5.45 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe ervaar je meestal het contact met moslims die je persoonlijk kent: tijdens het uitgaan?*[115]

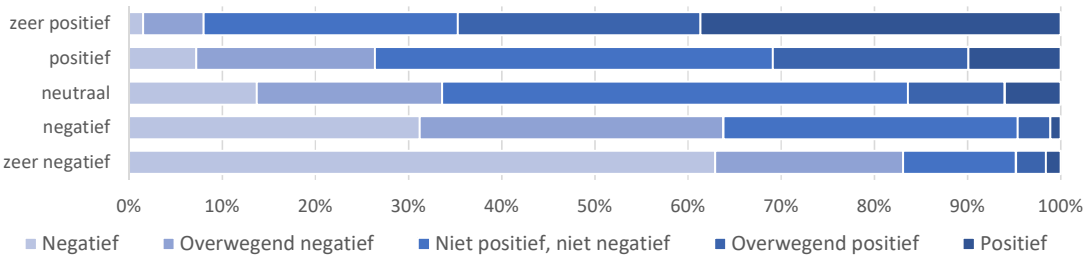

Resumé: op basis van de hierboven gepresenteerde resultaten, zijn we de volgende relaties vast te stellen tussen positief respectievelijk negatief denken over moslims in Nederland, en de frequentie/ervaren kwaliteit van contacten met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen. Positief of negatief denken over moslims in Nederland kent een duidelijke samenhang met zowel:

1. Het aantal moslims dat jongeren persoonlijk kennen;
2. Het aantal contacten van jongeren met moslims die ze persoonlijk kennen;
3. De ervaren kwaliteit van contacten met moslims die ze persoonlijk kennen.
4. De ervaren kwaliteit van contacten met moslims die jongeren *niet* persoonlijk kennen.

Redenen om niet positief te denken over moslims volgens jongeren zelf

Zowel jongeren die positief denken over moslims in Nederland als jongeren die negatief denken over moslims in Nederland[116], noemen zélf als redenen om niet positief te denken over moslims het vaakst 'het gedrag van hangjongeren met een islamitische achtergrond', 'opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over vrouwen of homoseksualiteit)' en 'terroristische aanslagen'. Grote verschillen tussen jongeren die positief denken over moslims in Nederland als jongeren die negatief denken over moslims in Nederland zien we echter voor de meeste andere antwoordcategorieën, deze worden aanzienlijk vaker genoemd door jongeren die negatief denken over moslims dan door jongeren die positief denken over moslims. Zoals: 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur', 'slechte ervaringen die ik heb gehad met moslims', 'dragen van religieuze symbolen', en 'ik denk dat moslims Nederland willen overheersen'. In mindere mate noemen jongeren die negatief zijn over moslims ook andere 'ervaren dreigingen in relatie tot moslims'. Deze redenen 'ervaren dreigingen' worden niet of nauwelijks genoemd door jongeren die 'positief denken' over moslims in Nederland. Zie figuur 5.7 in het rapport voor de desbetreffende grafiek met resultaten.

114 De relatie tussen positiever ervaren contact met moslims in de buurt, en een positiever oordeel over moslims in Nederland is statistisch significant (p<.001).

115 De relatie tussen positiever ervaren contact met moslims tijdens het uitgaan, en een positiever oordeel over moslims in Nederland is statistisch significant (p<.001).

116 Aan niet-islamitische jongeren die aangaven neutraal of positief te denken over 'moslims in Nederland', is gevraagd of er ook zaken omtrent moslims zijn waarover ze minder positief denken.

6 (Trigger)factoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland

6.1 Triggerfactoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland

Introductie

Uit het vooronderzoek blijkt dat niet-islamitische jongeren regelmatig getuige zijn van negatief gedrag tegen moslims, waaronder discriminatie, schelden, ruzie. Deze incidenten vinden veelal plaats op school en tijdens het uitgaan. Voor negatief gedrag tegen moslims zijn door jongeren diverse aanleidingen genoemd, waarvan 'ruzie' tussen een moslim en een niet-moslim het meest werd genoemd. Religie of afkomst is volgens jongeren zelf meestal niet de aanleiding voor deze ruzies. Maar als er wordt gescholden dan wordt religie of afkomst er vaak wel bijgehaald, zoals dit citaat illustreert: "*De ruzie kan gaan om een meisje. Maar als er wordt gescholden dan is het ineens 'rot moslim' of 'kut Marokkaan'. Dat komt dan hard aan bij zo'n jongen*". In het surveyonderzoek hebben we de bevindingen uit het vooronderzoek getoetst. Aan niet-islamitische jongeren zijn verschillende expliciete vragen gesteld over 'triggerfactoren voor negatief gedrag tegen moslims'. Allereerst is aan de jongeren gevraagd of zij weleens getuige zijn geweest van diverse vormen van negatief gedrag tegen moslims. Aan de jongeren die weleens getuige zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims is gevraagd wat hiervoor meestal de aanleiding ('trigger') is. Tevens is aan de niet-islamitische jongeren gevraagd of zij *zelf* zich weleens negatief hebben gedragen tegen moslims, en wat hiervoor de aanleiding was. Hiernaast is niet-islamitische jongeren een casus voorgelegd: 'stel je voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam'. We hebben deze casus aan de jongeren voorgelegd om meer zicht te krijgen op de mogelijke invloed van een (hypothetisch) incident als 'trigger' voor (negatief) gedrag. Gevraagd is aan de niet-islamitische jongeren hoe ze denken dat andere jongeren zich in deze situatie zullen gaan gedragen tegen moslims, en of ze dit gedrag goed- of afkeuren. Ook is gevraagd wie of wat jongeren volgens hen tot dergelijk gedrag kan aanzetten. Tot slot is aan de niet-islamitische jongeren de vraag voorgelegd tot welke acties ze *zelf* bereid zijn in geval van een aanslag uit naam van de islam.

Getuige zijn van negatief gedrag tegen moslims

Veel niet-islamitische jongeren in de steekproef geven aan weleens (een enkele keer, af en toe) getuige te zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims, zoals negatief praten over moslims via sociale media, schelden of ruzie met islamitische jongeren, vermijden van contact met moslims of discriminatie.[117] Een kleiner deel van de jongeren is weleens getuige geweest van agressie (slaan, schoppen) of het beschadigen van eigendommen van moslims (zie figuur 15 in de bijlage). Aan de jongeren die weleens getuige zijn geweest van schelden tegen islamitische jongeren is gevraagd wat hiervoor volgens hen meestal de aanleiding ('trigger') is. Volgens veel jongeren is schelden een gevolg van of een reactie op gedrag van moslims, of vanwege ruzie of een conflict met een moslim. Afkomst en cultuur, internationale gebeurtenissen (zoals terroristische aanslagen) en religie zijn volgens de jongeren minder vaak de reden waarom jongeren schelden naar moslims (zie figuur 6.1).

117 Hier wordt expliciet vermeld "in de steekproef". Zoals eerder toegelicht is het doel van dit onderzoek niet gericht op de prevalentie van vooroordelen en moslimdiscriminatie, maar is het doel zicht te krijgen op oorzaken van negatieve beeldvorming en (trigger)factoren die bijdragen aan moslimdiscriminatie. In de opzet van het onderzoek is niet uitgegaan van een steekproefopbouw die de exacte verdeling van niet-islamitische jongeren in Nederland op achtergrondkenmerken representeert. Vermelde percentages of aantallen in dit onderzoek hebben dus betrekking op de jongeren in de getrokken steekproef en niet op de totale populatie niet-islamitische jongeren in Nederland.

Figuur 6.1 Je geeft aan dat je er weleens getuige van bent geweest dat islamitische jongeren worden uitgescholden door Nederlandse

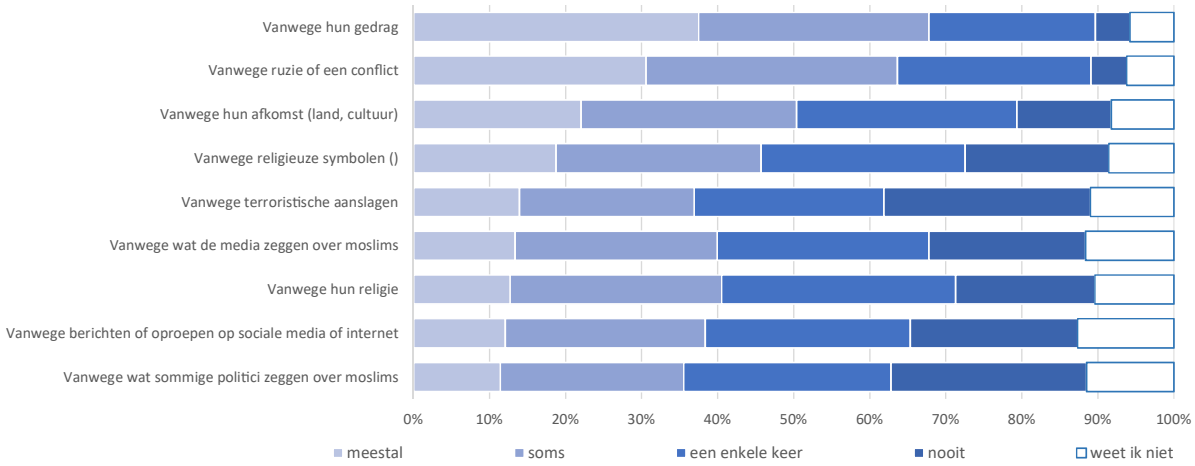

(autochtone) jongeren. Wat is hiervan volgens jou meestal de aanleiding? Vraag is beantwoord door niet-islamitische jongeren.

Negatief gedrag tegen moslims door jongeren zelf

Aan niet-islamitische jongeren is gevraagd of ze zichzelf weleens negatief gedragen tegen moslims: schelden naar moslims, contact met moslims ontwijken en negatief praten over moslims op sociale media of op websites.[118] Iets meer jongens dan meisjes geven aan moslims weleens te hebben uitgescholden. Meisjes ontwijken naar eigen zeggen vaker contact met moslims. Aan de jongeren die weleens hebben gescholden naar moslims is gevraagd wat hiervoor volgens hun meestal de aanleiding is. Volgens deze jongeren is schelden tegen moslims meestal het gevolg van of een reactie op het gedrag door islamitische jongeren zelf, of vanwege ruzie of een conflict tussen een moslim en een niet-moslim. Afkomst en cultuur, internationale gebeurtenissen (zoals terroristische aanslagen) en religie zijn volgens de jongeren minder vaak de reden dat autochtone jongeren schelden naar moslims (zie figuur 6.2).

Figuur 6.2 Wat is volgens niet-islamitische jongeren die weleens moslims hebben uitgescholden, hiervoor meestal de aanleiding?

Triggerfactoren voor negatief gedrag tegen moslims, volgens islamitische jongeren

Ook aan islamitische jongeren is gevraagd of ze weleens getuige zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims en wat hiervoor meestal de aanleiding is. Islamitische jongeren geven aanzienlijk vaker dan niet-islamitische jongeren aan dat ze weleens getuige zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims (zie figuur 12 in de bijlage). De aanleiding voor schelden tegen moslims is volgens islamitische jongeren vaak 'religieuze symbolen', 'wat de media zeggen over moslims', 'berichten of oproepen op sociale media en internet', 'afkomst', 'religie', 'wat sommige politici zeggen over

118 Ongeveer een op de vijf jongeren in de steekproef bevestigt dat ze weleens contact met moslims hebben ontweken. Een op de dertig jongeren in de steekproef bevestigt weleens een moslim te hebben uitgescholden; en een op de twintig jongeren in de steekproef heeft weleens negatief gesproken over moslims op sociale media of op een website.

moslims' en 'terroristische aanslagen'. In vergelijking met de antwoorden van niet-islamitische jongeren (zie figuur 6.2) valt op dat islamitische jongeren met name religieuze symbolen, religie, oproepen van politici en berichtgeving in de media vaker noemen als aanleiding voor schelden, dan niet-islamitische jongeren. Islamitische jongeren noemen daarentegen gedrag van moslims en ruzies relatief minder vaak als aanleiding voor schelden (zie figuur 6.3).

Figuur 6.3 Je geeft aan dat je er weleens getuige van bent geweest dat islamitische jongeren worden uitgescholden door Nederlandse (autochtone) jongeren. Wat is hiervan volgens jou meestal de aanleiding? Vraag is beantwoord door islamitische jongeren.

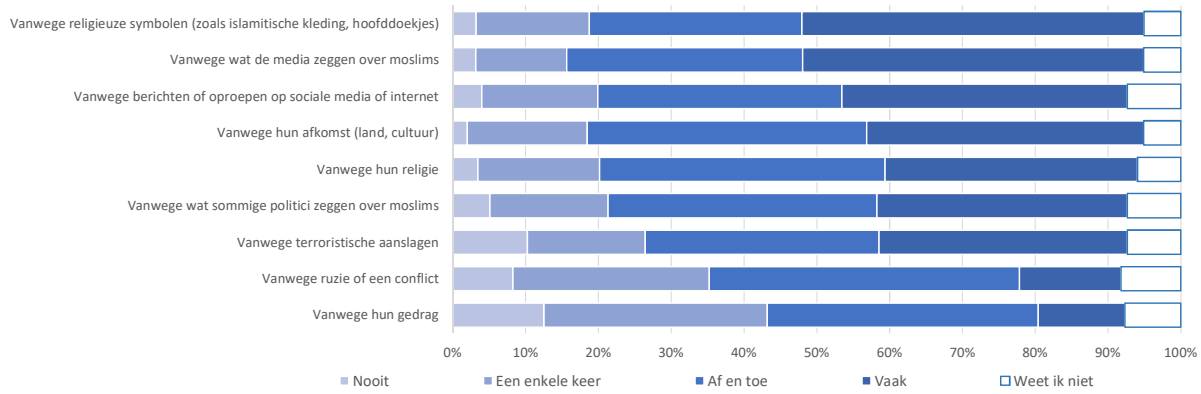

Bereidheid tot acties tegen moslims

Aan niet-islamitische jongeren is de casus voorgelegd 'stel je voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam'. We hebben deze casus aan de jongeren voorgelegd om meer zicht te krijgen op de mogelijke invloed van een (hypothetisch) incident als 'trigger' voor (negatief) gedrag. Allereerst is aan de jongeren gevraagd tot welke actie ze (hypothetisch) zelf bereid zijn in deze situatie. Veel jongeren in de steekproef blijken bereid te zijn tot discussies met familie of vrienden of om een petitie te ondertekenen.[119] Sommige jongeren in de steekproef zijn (ook) bereid om actief deel te nemen aan discussies op internet of mee te lopen in een demonstratie, geld te geven voor acties en anderen te overtuigen om actie te ondernemen.[120] Ook zeggen sommige jongeren in de steekproef bereid te zijn het contact met moslims te vermijden of negatief te 'praten' over moslims op sociale media of internet. Een kleine minderheid van de jongeren in de steekproef zegt bereid te zijn tot verdergaande acties zoals bekladdingen, schelden of bedreigingen (zie figuur 6.4).

Figuur 6.4 Stel je voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam. Kun je aangeven tot welke acties je bereid bent?

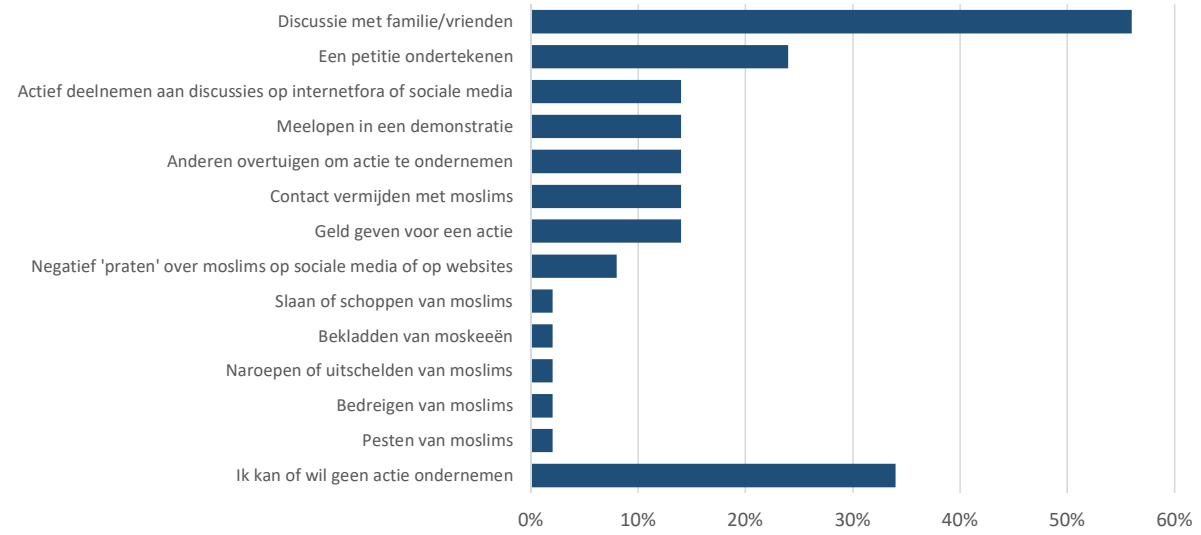

119 Hier wordt expliciet vermeld "in de steekproef" (zie voetnoot 117 voor toelichting).

120 Zoals acties voor hulp aan slachtoffers.

Ook is aan de jongeren gevraagd wat ze ervan vinden als naar aanleiding van een terroristische aanslag in Nederland uit naam van de islam, jongeren acties ondernemen tegen moslims. Uit de resultaten blijkt dat de overgrote meerderheid van de niet-islamitische jongeren acties tegen moslims afwijzen; meisjes vaker dan jongens. Desalniettemin zegt een op de tien jongens in de steekproef dat ze in dit geval negatief praten over moslims op internet goed of heel goed vinden.[121] Het vermijden van contact met moslims wordt door een op de twaalf jongens in de steekproef als goed of heel goed beoordeeld. Verdergaande acties tegen moslims zoals bekladdingen, pesten, bedreigingen en het gebruik van geweld worden door vrijwel alle jongeren in de steekproef afgewezen (zie figuur 6.5).

Vervolgens is aan jongeren gevraagd wat volgens hun andere jongeren tot zulke acties kan aanzetten. Jongeren noemen hier met name 'oproepen op sociale media, internetfora en websites'. Ook 'oproepen van politici of andere gezaghebbende personen' en 'discussies met vrienden' worden relatief veel genoemd (zie figuur 6.6). In tegenstelling tot wat we bij de resultaten tot dusverre hebben gezien, blijkt in de context van incidenten (zoals een hypothetische aanslag uit naam van de islam) oproepen op sociale media en door politici of andere gezaghebbende personen, volgens jongeren een potentieel belangrijke triggerfactor te zijn voor mogelijke negatieve acties tegen moslims.

Figuur 6.5 Stel je voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam. Wat vindt je ervan als jongeren onderstaande acties ondernemen?[122]

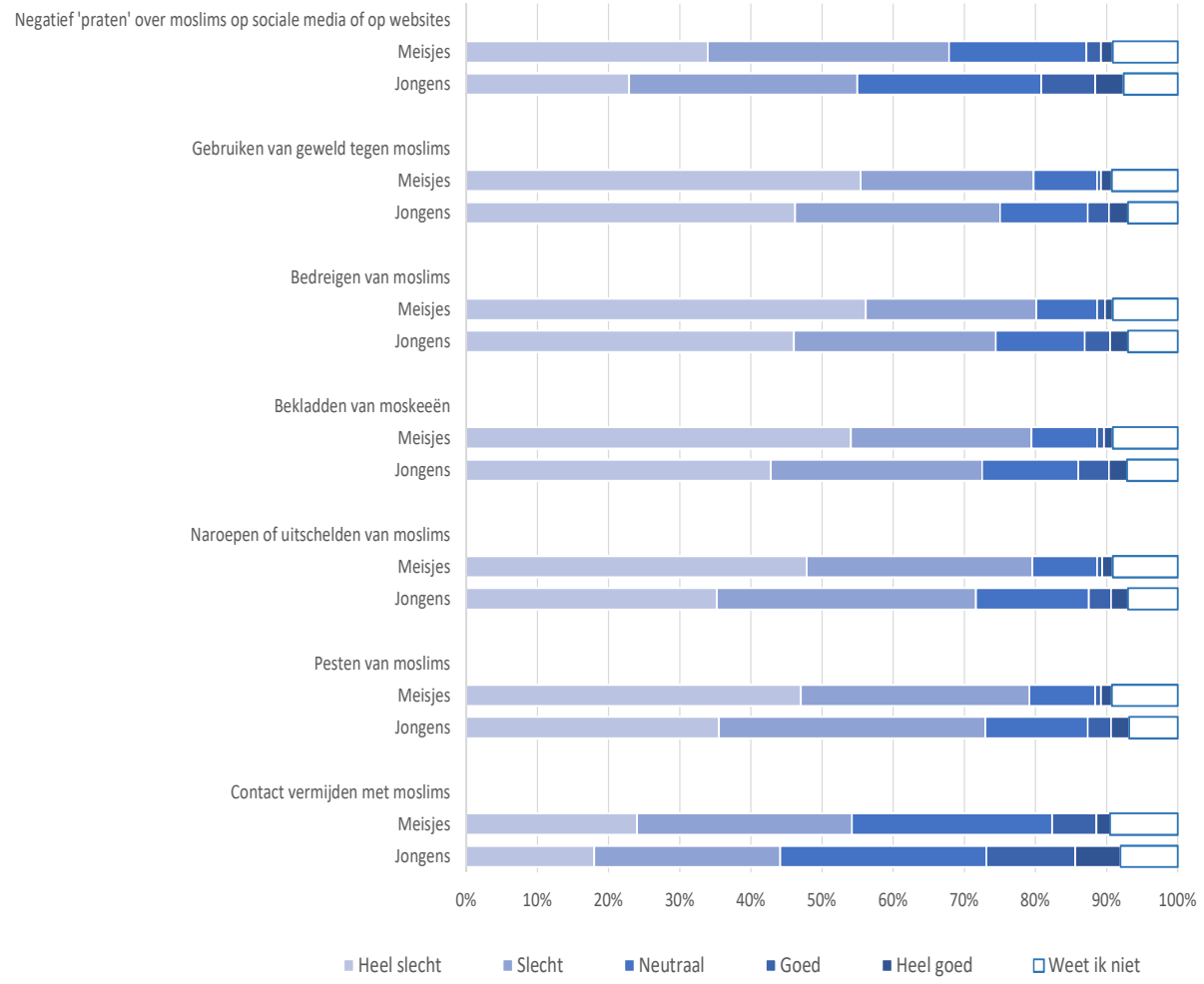

121 Hier wordt expliciet vermeld "in de steekproef" (zie voetnoot 117 voor toelichting).

122 Meisjes wijzen acties tegen moslims vaker af dan jongens (p<.001).

Figuur 6.6 Wat kan volgens jou jongeren tot zulke acties aanzetten?

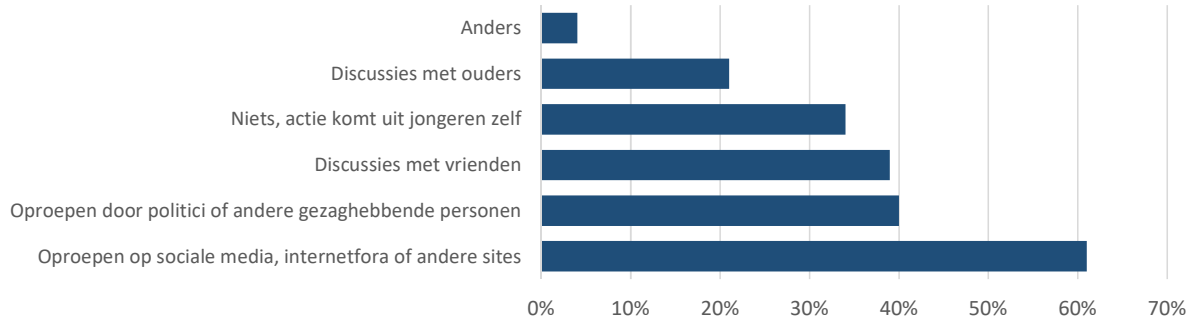

6.2 Profielbeschrijvingen jongeren met negatief gedrag naar moslims

Introductie

Zoals blijkt uit paragraaf 6.1, geeft een kleine groep jongeren in de steekproef aan zichzelf weleens negatief te gedragen tegen moslims (uitschelden van moslims) en/of bereid te zijn tot acties tegen moslims in Nederland indien in Nederland uit naam van de islam een aanslag wordt gepleegd (zoals bedreiging, geweld of 'negatief praten op sociale media of websites'), en/of acties van andere jongeren tegen moslims niet af te wijzen (namelijk dit 'goed' of 'heel goed' te vinden). Ook van de jongeren die negatief of zeer negatief denken over 'moslims in Nederland' denkt slechts een kleine minderheid positief over dergelijke negatieve acties. Deze paragraaf geeft een profielbeschrijving van deze jongeren: wat de kenmerken van deze jongeren? De profielen van jongeren die zich weleens negatief gedragen tegen moslims komen voor een belangrijk deel overeen met het profiel van jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen als deze worden uitgevoerd door andere jongeren. Er zijn echter ook enkele verschillen. We bespreken daarom allereerst het profiel van jongeren die bereid zijn tot negatieve acties, en/of negatieve acties niet afwijzen. Vervolgens bespreken we het profiel van jongeren die zichzelf weleens negatief hebben gedragen tegen moslims. Indien er sprake is van afwijkingen tussen profielen, worden deze expliciet benoemd.

Profielbeschrijving jongeren die bereid zijn tot negatieve acties, of deze niet afwijzen

- Jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen, zijn veel vaker (2x zo vaak) jongens dan meisjes; en veel vaker jongeren uit het vmbo en mbo dan uit overige opleidingstypen. Leeftijd doet er weinig toe. Geen duidelijke verschillen tussen 12-15, 16-18 en 19-23-jarigen.
- Jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen, denken bij 'moslims in Nederland' relatief vaak aan 'islamitische jongeren die overlast veroorzaken' en 'Turken en Marokkanen'. Jongeren die negatieve acties tegen moslims afwijzen denken bij 'moslims in Nederland' voornamelijk aan 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn'.
- Jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen, ervaren (naast negatieve ervaringen) relatief vaak 'dreiging' door moslims (zoals 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse cultuur', 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse economie', 'moslims willen Nederland overheersen'). Opvallend minder vaak dan jongeren die negatieve acties wel afwijzen, noemen deze jongeren 'vanwege de opvattingen van moslims over onze samenleving' als reden om negatief over moslims te denken.
- Jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen, kennen relatief vaak ofwel helemaal geen moslims persoonlijk, ofwel ze kennen juist veel moslims persoonlijk (20 of meer). Scherper is de relatie met contactfrequentie: jongeren die negatieve acties tegen moslims niet afwijzen hebben

veel minder vaak contacten met moslims die ze persoonlijk kennen, dan jongeren die dergelijke acties afwijzen. Enerzijds kan dit worden verklaard uit het feit dat deze jongeren vaker geen moslims persoonlijk kennen, en anderzijds blijkt dat de jongeren die wel moslims persoonlijk kennen, met hen het contact vermijden.

- Zowel jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen, als jongeren die deze acties juist wel afwijzen, zitten meestal op een school, of wonen in een buurt, waar minder dan de helft van de leerlingen of buurtbewoners moslim is. Echter, relatief gezien valt op dat jongeren die bereid zijn tot negatieve acties of deze niet afwijzen vaker dan jongeren die deze acties afwijzen, op een school zitten en/of wonen in een buurt waar meer dan de helft van de leerlingen respectievelijk buurtbewoners moslim is.
- Jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims, en/of negatieve acties niet afwijzen, zeggen veel vaker dan jongeren die deze acties afwijzen, negatieve ervaringen te hebben, en veel minder vaak positieve ervaringen met moslims die ze persoonlijk kennen. Ook zeggen deze jongeren veel vaker negatieve ervaringen te hebben met moslims die ze *niet* persoonlijk kennen. Dit geldt voor zowel de school en de woonbuurt van jongeren, als tijdens het uitgaan en op de werk/stageplek.
- Zowel jongeren die bereid zijn tot negatieve acties/deze niet afwijzen, als jongeren die deze acties wél afwijzen zeggen in meerderheid dat persoonlijke ervaringen met moslims de belangrijkste bron is voor hun ideeën over moslims in Nederland. In relatieve zin blijkt echter dat berichtgeving in de media ('wat ik lees, hoor en zie op tv, kranten, internet over moslims') vaker wordt genoemd door jongeren die positief denken over negatieve acties tegen moslims. Daarnaast worden 'ervaringen met moslims door familie' en 'wat sommige politici zeggen over moslims' iets vaker genoemd door jongeren die positief denken over negatieve acties tegen moslims, dan door jongeren die deze acties afwijzen.
- Zowel jongeren die bereid zijn tot negatieve acties/deze niet afwijzen, als jongeren die deze acties wél afwijzen, maken vaak gebruik van Nederlandse televisie/radio, Facebook, Instagram en Nederlandse nieuws websites. Echter, relatief gezien valt op dat in vergelijking met jongeren die acties tegen moslims afwijzen, de jongeren die deze acties niet afwijzen relatief vaak gebruik maken van:
  - Buitenlandse (westerse) tv-stations
  - Buitenlandse nieuws websites
  - Nederlandse kranten
  - Twitter
  - Discussiefora op internet
- Op grond van de bovenstaande resultaten kunnen twee *subprofielen* worden onderscheiden van jongeren die bereid zijn tot negatieve acties/deze niet afwijzen (bedreiging, geweld of 'negatief praten op sociale media of websites'). Het eerste subprofiel betreft jongeren (vaker jongens en laagopgeleiden) die vaak moslims tegenkomen (op school, in de buurt, tijdens het uitgaan) en regelmatig ook moslims persoonlijk kennen, maar met hen negatieve ervaringen hebben. Veel van deze jongeren ontlopen persoonlijke contacten met moslims. Het tweede subprofiel betreft jongeren (vaker jongens en laagopgeleiden) die zelden (of nooit) moslims tegenkomen (vaker jongeren uit plattelandsgebieden) en hun beeldvorming over moslims baseren op primair de berichtgeving in de media (sommigen via buitenlandse media) en op internet. Jongeren in beide profielen ervaren van moslims relatief vaak 'dreiging' door moslims (zoals 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse cultuur', 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse economie' en 'moslims willen Nederland overheersen').

Profielbeschrijving jongeren die zelf zich weleens negatief gedragen tegen moslims

In vergelijking met de hierboven besproken groep jongeren die bereid is tot negatieve acties tegen moslims in geval van een aanslag/of deze acties niet afkeurt (bedreiging, geweld of 'negatief praten op sociale media of websites'), heeft de groep jongeren die moslims weleens uitscheldt een ander profiel. Jongeren die moslims weleens uitschelden kennen relatief veel moslims persoonlijk, hebben relatief vaak ook vrienden met een islamitische achtergrond, en hebben zowel positieve ervaringen als negatieve ervaringen met moslims (bij jongeren die bereid zijn tot negatieve acties tegen moslims/negatieve acties niet afwijzen is dat niet voor alle jongeren het geval, en is de invloed van berichtgeving in de media als bron van ideeën over moslims relatief groter). In tegenstelling tot de jongeren die bereid zijn tot acties/deze niet afkeuren in geval van een aanslag, denkt de groep jongeren die moslims weleens uitscheldt gemiddeld niet veel negatiever over moslims dan gemiddeld over alle jongeren. Ook wijken deze jongeren niet sterk af als het gaat om de beelden die zij over moslims hebben evenals de redenen om negatief te denken over moslims.

6.3 (Trigger)factoren moslimdiscriminatie vergeleken met ander racisme

In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van moslimdiscriminatie uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur? We constateren dat bij moslimdiscriminatie vaak dezelfde processen spelen als bij discriminatie op basis van huidskleur, afkomst en andere geloofsovertuigingen. Zo blijkt de belangrijke rol van overbruggend contact om negatieve beeldvorming van moslims tegen te gaan in lijn te zijn met meer generieke bevindingen vanuit de contacttheorie. Ook zien we bij moslimdiscriminatie overeenkomsten met algemene processen van vooroordelen en discriminatie. Sociaaleconomische motieven zijn voor een beperkte groep jongeren en volwassenen een belangrijke factor om negatief te denken over moslims. Maar dit bij negatief denken over andere bevolkingsgroepen niet anders[123]. (Voor)oordelen over andere groepen loopt steeds meer via sociaal-culturele scheidslijnen in plaats van sociaaleconomische scheidslijnen (zie hiervoor onder meer de WRR/SCP publicatie Gescheiden werelden (2014). Deze sociaal-culturele scheidslijn zien we heel duidelijk in de bevinding van de survey dat een van de belangrijkste redenen die jongeren en volwassenen aangeven om niet positief te denken over moslims in Nederland, hun (vermeende) opvattingen zijn over maatschappelijke thema's, zoals de positie van de vrouw en homoseksualiteit. Ook mensen die zeggen positief te denken over moslims geven zich zorgen te maken over maatschappelijke opvattingen van moslims.[124]

Tegelijkertijd onderscheidt moslimdiscriminatie zich door een aantal specifieke (trigger)factoren. Negatieve berichtgeving over moslims in de media en als negatief ervaren 'oppervlakkige' contacten lijken bij moslimdiscriminatie (nog) belangrijkere factoren te zijn dan wat uit de literatuur bekend is omtrent vooroordelen en discriminatie op basis van huidskleur, afkomst en andere geloofsovertuigingen. Daarnaast zijn de aanslagen die uit naam van de islam worden gepleegd een unieke (trigger)factor. Deze triggerfactor speelt niet bij andere vormen van discriminatie in Nederland, met als uitzondering het conflict tussen Israël en Palestijnen (bombardementen door Israël met Palestijnse slachtoffers als trigger voor antisemitische incidenten)[125]. Verder blijkt dat sommige jongeren en volwassenen dreiging ervaren door de aanwezigheid van moslims in Nederland. Personen in het onderzoek die dreiging door moslims ervaren, denken gemiddeld aanzienlijk negatiever over moslims dan personen die geen dreiging ervaren.

123 Dit ligt deels anders voor de komst van islamitische vluchtelingen. Deze groep wordt volgens onderzoek vaker geassocieerd met verdringing op werk en woningen.

124 Deze bevinding wordt ook gerapporteerd in een nog te publiceren studie van Van Wonderen en Van Kapel, waarin zeventig burgers uitvoerig zijn geïnterviewd over hun opvattingen over de multiculturele samenleving.

125 Van Wonderen en Wagenaar, 2015.

Voor een deel gaat het hierbij om samenzweringsdenken (zoals 'moslims verbergen hun ware bedoelingen' of 'willen Nederland overheersen'. Dergelijke 'ervaren dreigingen' vinden we ook in antisemitisch denken.

We hebben tevens vastgesteld dat jongeren gedifferentieerd denken over subgroepen van moslims. Over bepaalde subgroepen wordt positiever of juist minder positief gedacht dan over andere groepen moslims. Hoewel het onderzoek laat zien dat 'negatieve ervaringen' voor jongeren een aanleiding zijn om minder positief te denken over 'moslims' als brede categorie, blijkt bij een preciezere blik dat deze negatieve ervaringen veelal zijn gerelateerd aan specifieke subgroepen ('jongens', 'jongeren'). Het feit dat jongeren binnen een 'outgroup' onderscheid maken tussen subgroepen is op zichzelf niet uniek voor alleen moslims. Maar de wijze waarop dat gebeurt is dat wel, aangezien het verschil in de beoordelingen van de diverse subgroepen relatief groot is.

7 Beelden en ideeën over moslims in Nederland (volwassenen)

7.1 Positief en negatief denken over moslims in Nederland

Naast de survey onder jongeren is ook een survey uitgevoerd onder ruim 2.000 volwassenen als referentiegroep. Het onderzoek onder volwassenen had als doel om vast te stellen of de gevonden oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie onder de leeftijdscategorie 12 tot en met 23 jaar ook gelden voor andere leeftijdscategorieën. Het surveyonderzoek onder volwassenen laat zien dat in vergelijking met jongeren, volwassenen iets minder positief denken over moslims in Nederland; dit geldt zowel voor mannen als vrouwen (figuur 7.1 en ter referentie figuur 4.1 voor de jongeren). Net zoals bij jongeren zien we een sekseverschil: mannen denken vaker negatief en minder vaak positief over moslims in Nederland dan vrouwen. Hiernaast is net zoals bij de jongeren het opleidingsniveau een factor. Lager opgeleiden (vmbo/mavo en vergelijkbaar)[126] denken vaker negatief en minder vaak positief over moslims in Nederland dan hoger opgeleiden (hbo, wo) (figuur 7.2). Uitgesplitst naar leeftijdsgroep blijkt dat ouderen (61 jaar en ouder) gemiddeld het minst positief en 25-40 jarigen het gemiddeld meest positief zijn over moslims in Nederland (figuur 7.3). Bij jongeren hebben we geen verschil tussen leeftijdsgroepen gevonden. Uitgesplitst naar geloof vinden we tussen volwassenen die gelovig (christelijk) en niet gelovig zijn, geen significante verschillen. Maar als we ook rekening houden met het belang dat mensen aan hun geloof hechten, dan blijkt dat christenen die hun geloof niet belangrijk vinden, minder vaak positief over moslims denken (figuur 7.4). Bij jongeren vonden we dit verschil niet.

*Figuur 7.1 Hoe denkt u over moslims in Nederland * Sekse*[127]

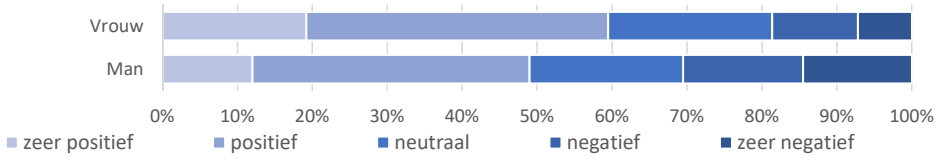

*Figuur 7.2 Hoe denkt u over moslims in Nederland * Opleidingsniveau*[128]

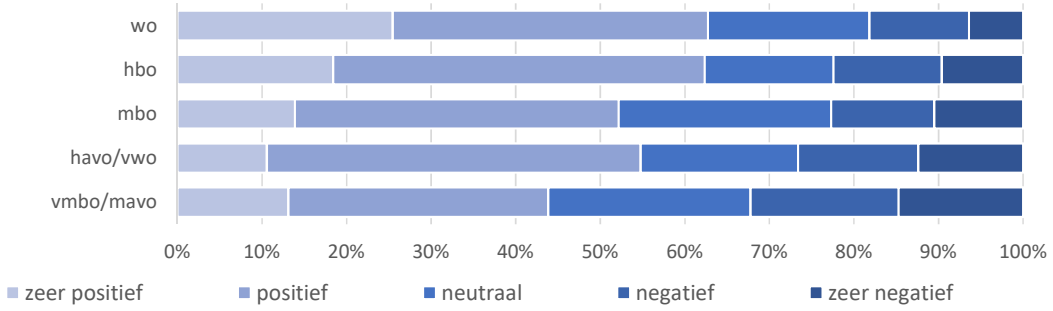

126 Zoals LTS, huishoudschool

127 Vrouwen denken gemiddeld significant positiever dan mannen over moslims in Nederland ($p < .001$). De onderverdeling in de vijf schaalpunten zeer positief tot zeer negatief is, net zoals in de jongerensurvey, gebaseerd op de scores in de gevoelsthermometer (welke loopt van 0 <zeer negatief over moslims in Nederland> tot 10 <zeer positief over moslims in Nederland >. In de 5-puntsschaal representeert de score 'zeer negatief' schaalscores 0,1 en 2, 'negatief' schaalscores 3 en 4, 'neutraal' schaalscore 5, 'positief' schaalscores 6 en 7, 'zeer positief' schaalscores 8, 9 en 10.

128 Lager opgeleiden (vmbo/mavo en vergelijkbaar) denken significant vaker negatief en significant minder vaak positief over moslims in Nederland dan hoger opgeleiden (hbo, wo) ($p<.001$).

*Figuur 7.3 Hoe denkt u over moslims in Nederland * Leeftijdsgroep*[129]

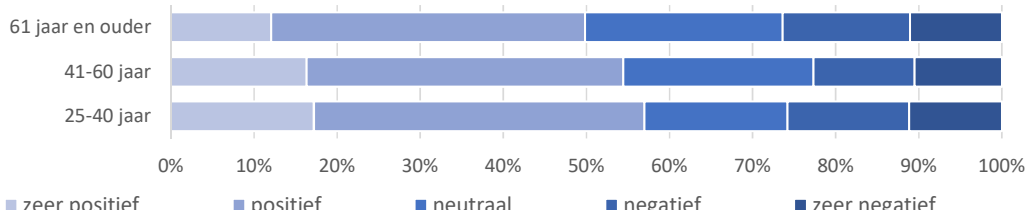

*Figuur 7.4 Hoe denkt u over moslims in Nederland * Religie*[130]

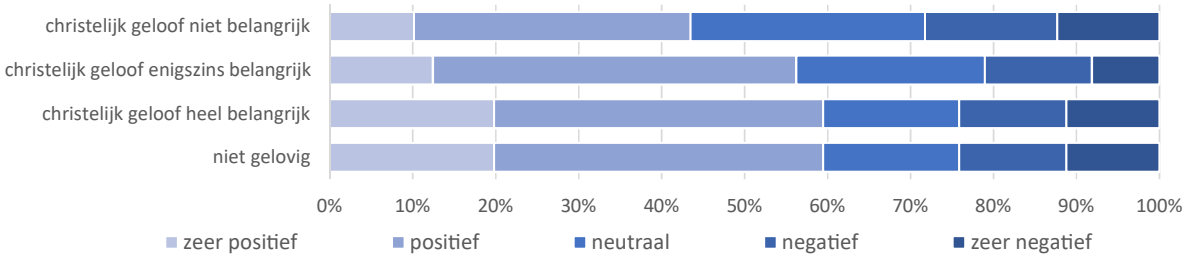

7.2 Oordeel over verschillende groepen moslims in Nederland

Net zoals voor niet-islamitische jongeren geldt ook voor niet-islamitische volwassenen dat men anders oordeelt over verschillende groepen moslims. Volwassenen denken positiever over meisjes, vrouwen en ouderen, dan over jongeren, jongens en mannen. Ook denkt men relatief positief over liberale moslims en maatschappelijk succesvolle moslims (figuren 7.5 en 7.6). We zien hierbij nagenoeg hetzelfde patroon als bij de jongeren (zie ter referentie figuren 4.7 en 4.8).

*Figuur 7.5 Hoe denkt u over verschillende groepen moslims in Nederland (gemiddelden op schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief) * Sekse*[131]

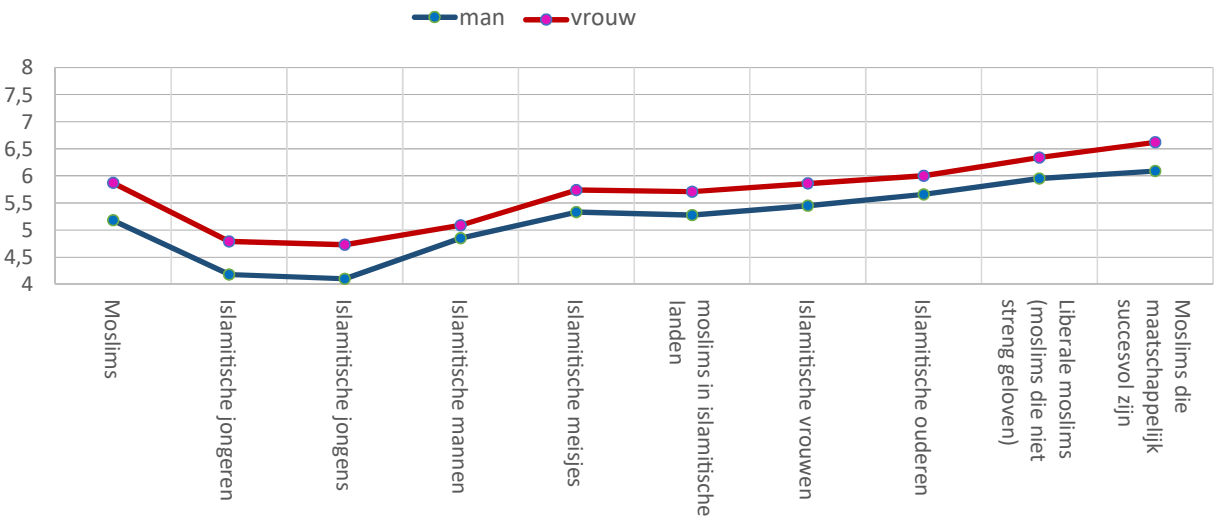

129 Ouderen (61 jaar en ouder) denken significant het minst positief en 25-40 jarigen het meest positief over moslims in Nederland (p<.01).

130 Christenen die hun geloof niet belangrijk vinden, denken significant minder positief over moslims dan niet gelovigen en christenen niet hun geloof enigszins/heel belangrijk vinden (p<.01).

131 Vrouwen oordelen significant positiever dan mannen over alle genoemde groepen moslims (p < .001). Islamitische jongens, jongeren en mannen worden door zowel vrouwen als door mannen significant minder positief beoordeeld dan de andere genoemde groepen moslims (p < .001).

*Figuur 7.6 Hoe denkt u over verschillende groepen moslims in Nederland * Sekse*[132]

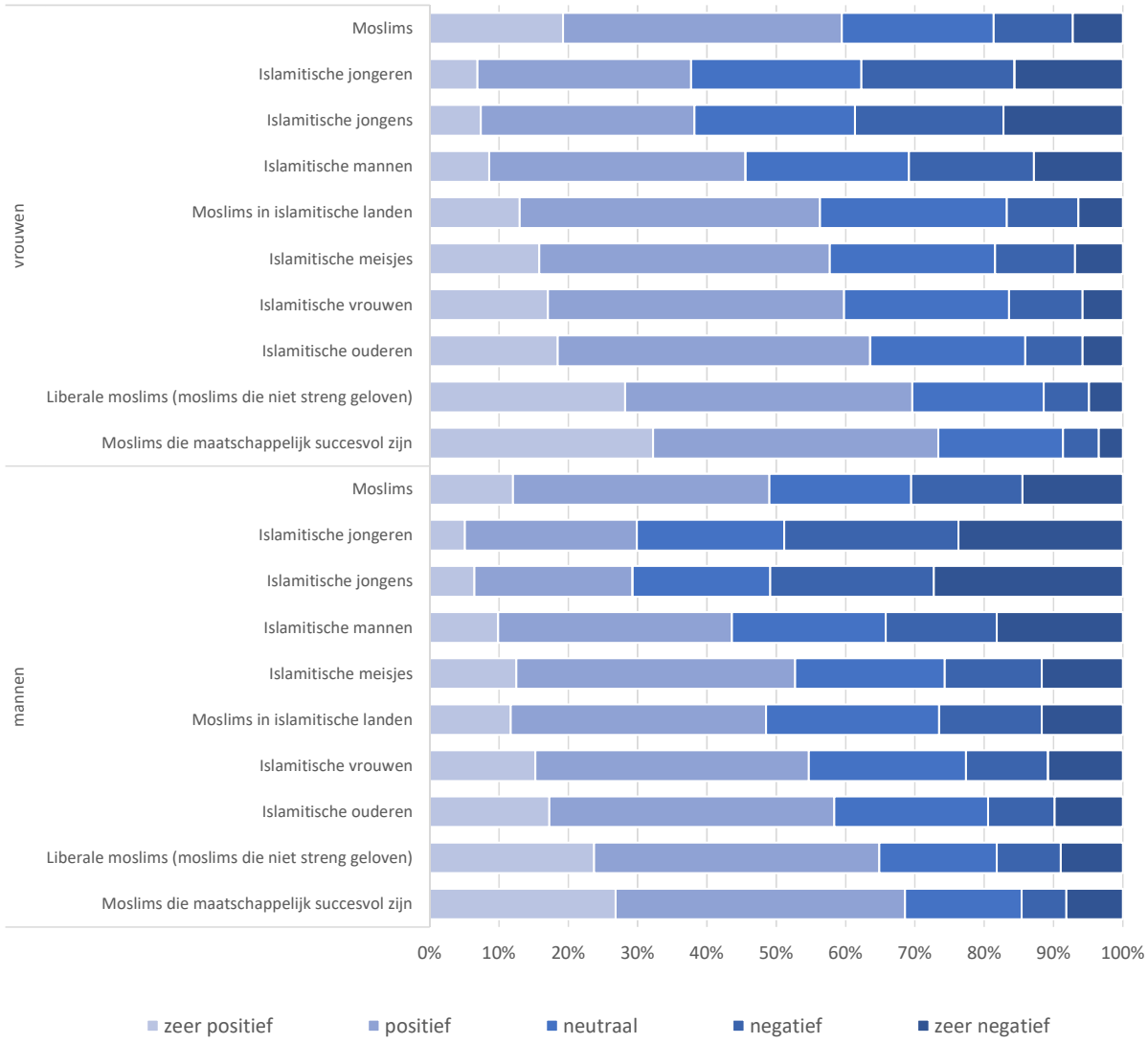

7.3 Oordeel over moslims vergeleken met andere bevolkingsgroepen

Net zoals niet-islamitische jongeren denken ook niet-islamitische volwassenen gemiddeld het minst positief over Marokkaanse Nederlanders, islamitische vluchtelingen en Turkse Nederlanders. Echter voor wat betreft Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders valt op dat, in tegenstelling tot jongeren, volwassenen over deze groepen niet positiever denken (Antillianen) of beperkt positiever (Surinamers) dan over overwegend islamitische bevolkingsgroepen (figuur 7.7; zie ter referentie ook figuur 4.9). Mogelijk is hier sprake van een generatie effect. De oudere generaties hebben de grote immigratiegolven van Surinamers en Antillianen meegemaakt. De jongste generaties zien Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders niet (meer) als immigranten. Als we een uitsplitsing maken naar leeftijdsgroep dan zien we dit effect nog sterker: de oudste generaties denken gemiddeld het minst positief over Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders (figuur 7.8). Uitgesplitst naar opleidingsniveau blijkt dat mensen met een lagere opleiding (vmbo en vergelijkbaar) gemiddeld niet alleen minder positief dan hoger opgeleiden denken over bevolkingsgroepen met een immigratieachtergrond, maar ook over autochtone Nederlanders (figuur 7.9).

132 Idem als voetnoot 131.

*Figuur 7.7 Hoe denkt u over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland * Sekse*[133]

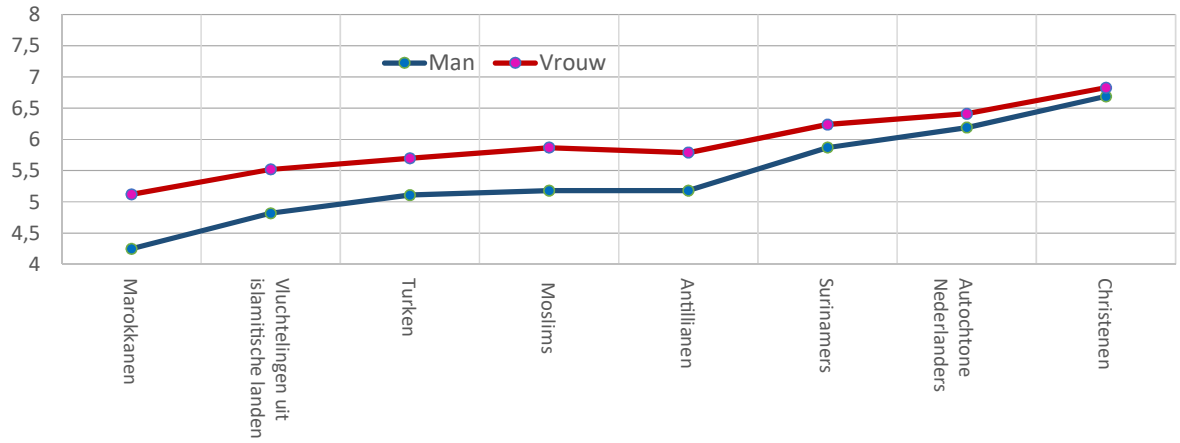

*Figuur 7.8 Hoe denkt u over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland * Leeftijdgroep*

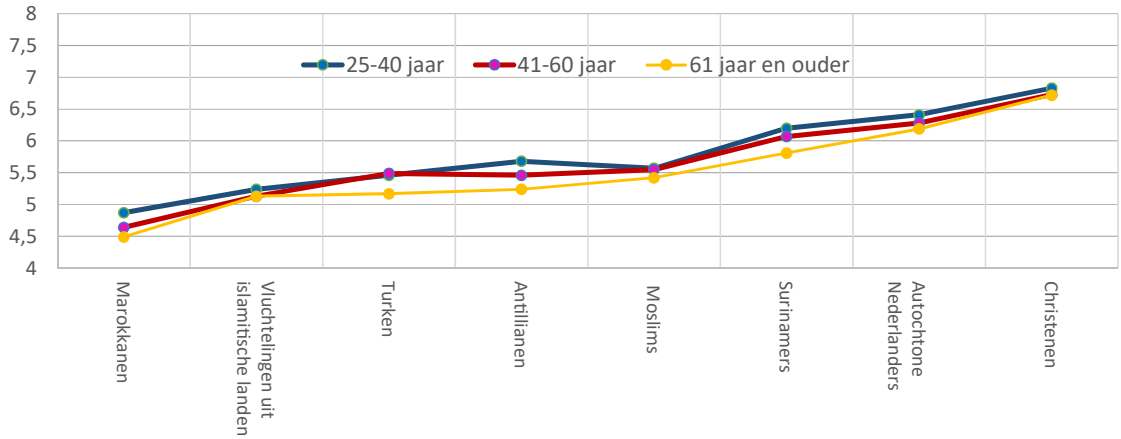

*Figuur 7.9 Hoe denkt u over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland * Opleidingsniveau*[134]

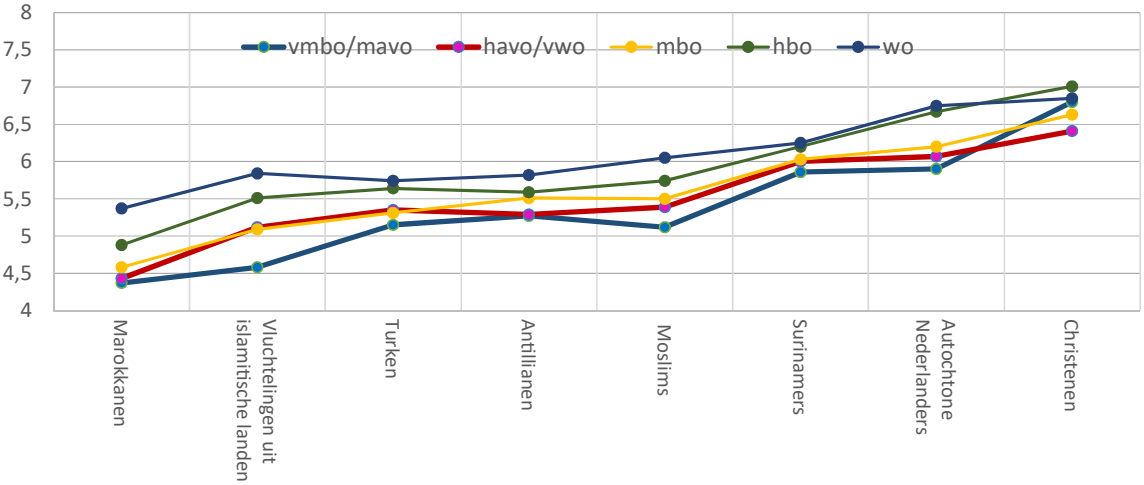

133 Vrouwen oordelen significant positiever ten aanzien van alle bevolkingsgroepen dan mannen ($p < .001$). Over Marokkanen, Turken, vluchtelingen uit islamitische landen, en 'moslims' wordt significant minder positief geoordeeld dan over Surinamers, autochtonen en christenen ($p < .001$).

134 Mensen met een lagere opleiding (vmbo en vergelijkbaar) denken significant minder positief dan hoger opgeleiden (hbo/wo) over zowel bevolkingsgroepen met een immigratieachtergrond, als over autochtone Nederlanders ($p<.001$).

7.4 Beelden en ideeën over moslims in Nederland

De beelden en ideeën die mensen hebben bij 'moslims in Nederland' kunnen in sterke mate hun oordeel kleuren. Om te begrijpen of en in welke mate dit het geval is, is ook in de volwassenen survey gevraagd naar beelden en ideeën over moslims in Nederland. In de analyses zijn we nagegaan in hoeverre deze beelden en ideeën een relatie hebben met positieve en negatieve oordelen over 'moslims in Nederland'. Als we de resultaten van de volwassenensurvey vergelijken met de resultaten van de jongerensurvey, dan zien we een zeer vergelijkbaar beeld. Net zoals jongeren denken de meeste niet-islamitische volwassenen, zowel mannen als vrouwen, bij 'moslims in Nederland' aan 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn'; 'mensen die bepaalde (islamitische) gebruiken hebben'; of aan 'mensen die bepaalde kleding dragen'. Ook 'Turken en Marokkanen' wordt relatief veel genoemd als beeld dat volwassenen associëren met moslims in Nederland. Een minderheid van de volwassenen denkt bij 'moslims in Nederland' daarentegen (ook) aan 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten van mannen en vrouwen afwijzen'; 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken'; 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn'; en 'vluchtelingen uit islamitische landen'. Zie voor de volledige resultaten figuur 14 in de bijlage, en ter referentie figuur 4.12 in het rapport.

Een verschil tussen jongeren en volwassenen komt naar voren we als we uitsplitsen naar leeftijdsgroep. Bij jongeren zijn geen opvallende verschillen tussen leeftijdsgroepen (zie figuur 5 in de bijlage). Bij volwassenen zien we wel verschillen tussen leeftijdsgroepen. Ouderen (61 jaar en ouder) associëren moslims in Nederland vaker dan de jongere leeftijdsgroepen met 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten voor vrouwen' en 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken' (figuur 7.10).[135] Overigens valt dit verschil tussen leeftijdsgroepen deels weg als we controleren voor hoe volwassenen aan hun ideeën en informatie over moslims komen. Ouderen hebben minder vaak persoonlijke ervaringen met moslims als informatiebron en vaker berichten over moslims in de media. Dit geeft een aanwijzing dat negatieve beelden over moslims in Nederland versterkt worden indien media een belangrijke informatiebron zijn voor beelden en ideeën over moslims.

135 Ouderen (61 jaar en ouder) associëren moslims in Nederland significant vaker dan de jongere leeftijdsgroepen met 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten voor vrouwen' en 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken' ($p<.005$).

*Figuur 7.10 Typeringen van 'moslims in Nederland' * Leeftijdsgroep*

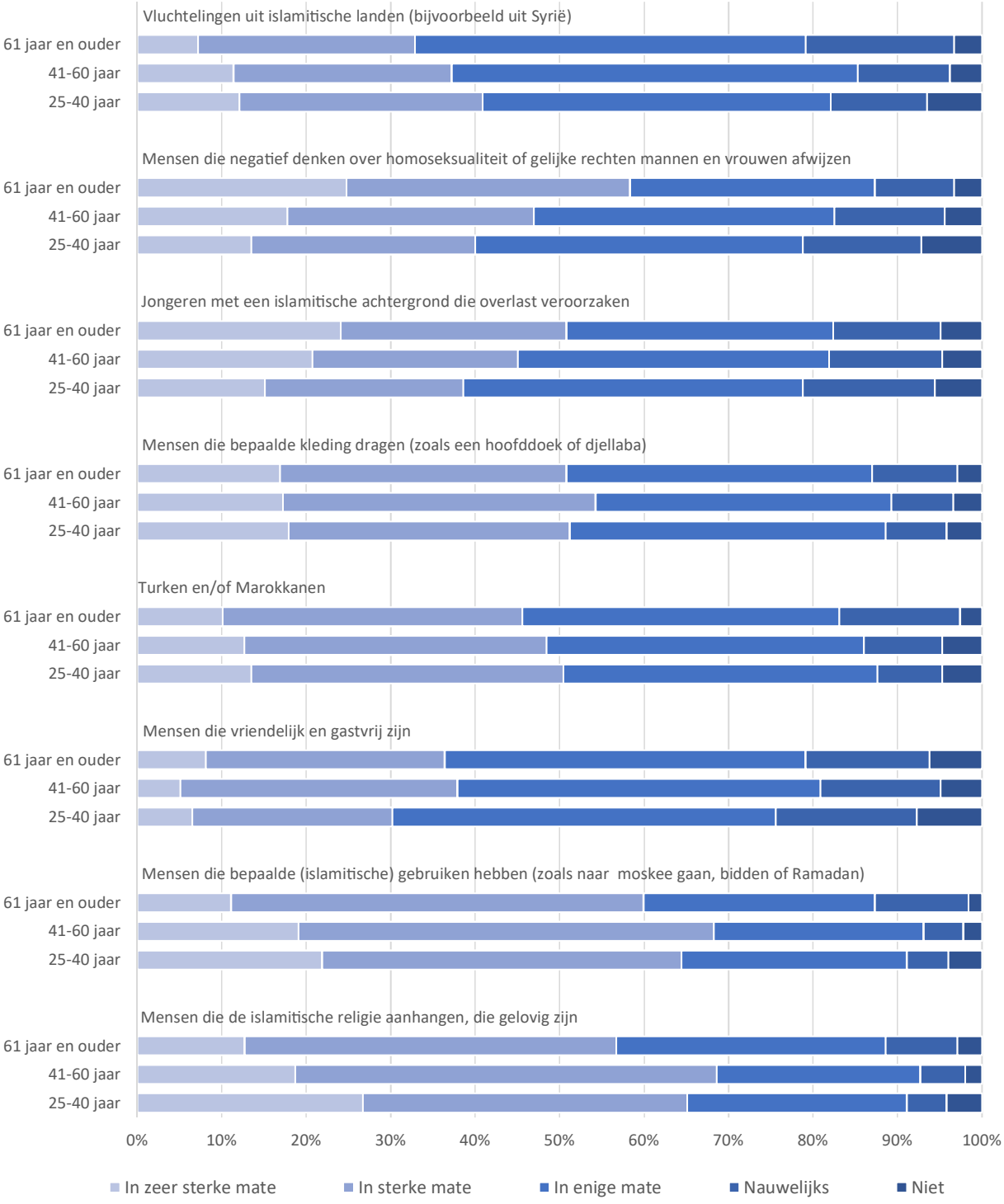

Welk beeld associëren volwassenen het sterkst met moslims in Nederland?

De resultaten in de vorige alinea beschrijven in hoeverre niet-islamitische volwassenen bij 'moslims in Nederland' denken aan verschillende typeringen. Hiernaast is in de survey de vraag aan volwassenen gesteld om aan te geven welk beeld zij het sterkst associëren met moslims in Nederland. De resultaten laten weinig verschillen zien met de uitkomsten van de jongerensurvey. Net zoals bij jongeren wordt ook door volwassenen 'moslims in Nederland' het vaakst geassocieerd met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn'. Voor de overige typeringen

zien we net zoals bij jongeren een grote spreiding, alle typeringen worden door een beperkt aantal personen het sterkst geassocieerd met 'moslims in Nederland' (figuur 7.11 en ter referentie figuur 4.13).

*Figuur 7.11 Welk beeld associëren niet-islamitische volwassenen het sterkst met moslims in Nederland * Sekse*[136]

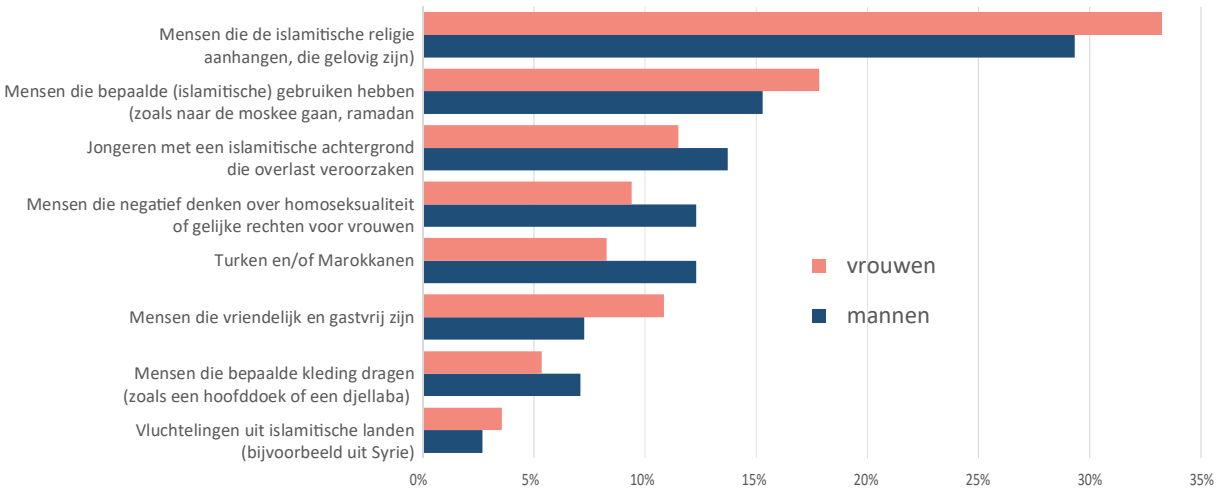

Samenhang tussen beelden over moslims en het oordeel over moslims in Nederland

De hiervoor beschreven resultaten laten zien dat niet-islamitische volwassenen net zoals jongeren verschillende beelden hebben bij 'moslims in Nederland'. De onderstaande figuur 7.12 laat zien dat de beelden die niet-islamitische volwassenen het sterkst associëren met moslims, samenhangen met het oordeel (positief of negatief denken) over moslims in Nederland. In vergelijking met de uitkomsten van de jongerensurvey (zie figuur 4.15) zijn de verschillen beperkt. Net zoals jongeren associëren volwassenen die (zeer) positief denken over moslims in Nederland hen relatief vaak met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn', 'mensen die bepaalde (islamitische) gebruiken hebben (zoals naar de moskee gaan of Ramadan)' of met 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn'.[137] Net zoals jongeren associëren volwassenen die (zeer) negatief denken over moslims in Nederland hen relatief vaak met typeringen zoals 'islamitische volwassenen die overlast veroorzaken' en 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten voor vrouwen'.[138] Klein verschil tussen jongeren en volwassenen is dat volwassenen die negatief denken over moslims in Nederland, hen iets vaker dan jongeren die negatief denken, associëren met 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten voor vrouwen'.

136 Vrouwen associëren 'moslims in Nederland' gemiddeld significant vaker dan mannen het sterkst met ''mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn' ($p < .005$). Mannen associëren gemiddeld significant vaker dan vrouwen het sterkst met 'Turken en/of Marokkanen' ($p = .001$) en 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken' ($p < .01$).

137 Voor alle drie genoemde typeringen geldt dat volwassenen die positief denken deze significant vaker associëren met moslims dan volwassenen die negatief denken ($p < .001$).

138 Voor beide genoemde typeringen geldt dat volwassenen die negatief denken deze significant vaker associëren met moslims dan volwassenen die positief denken ($p < .001$).

*Figuur 7.12 Welk beeld associëren niet-islamitische volwassenen het sterkst met moslims in Nederland? * Positief of negatief denken over moslims in Nederland*

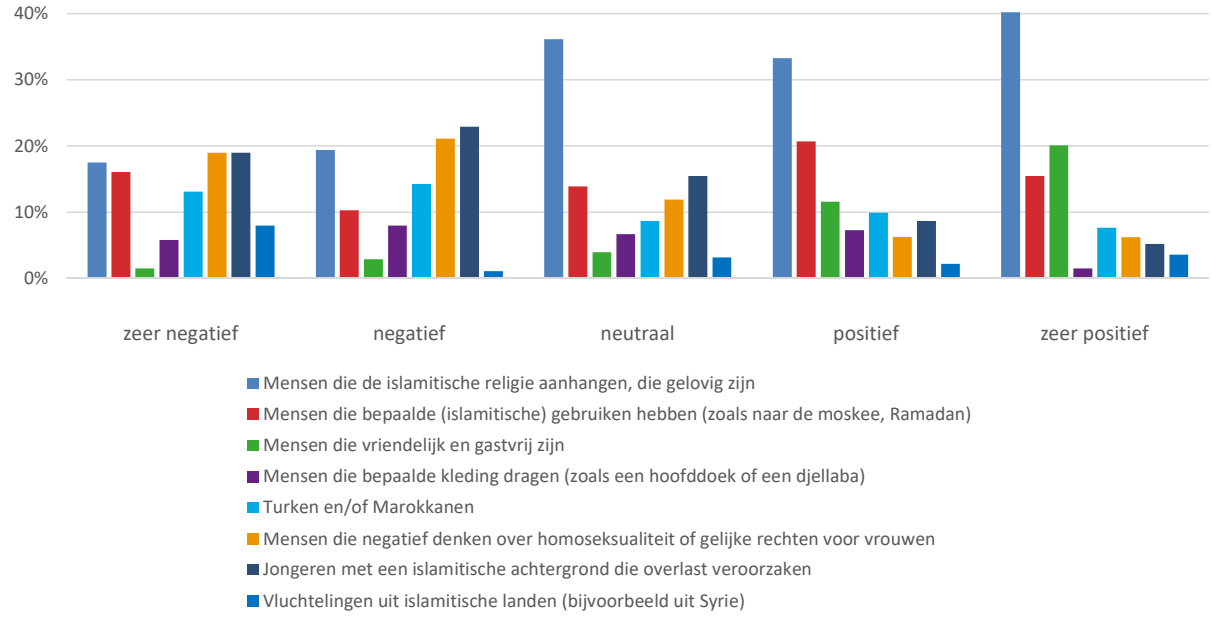

7.5 Attributie van positieve en negatieve eigenschappen

In het volwassenen surveyonderzoek is net zoals in de jongerensurvey voor verschillende positieve en negatieve 'eigenschappen' vastgesteld in hoeverre niet-islamitische volwassenen deze eigenschappen van toepassing vinden op 'moslims in Nederland'. Figuur 7.13 toont de resultaten, welke in belangrijke mate overeenkomen met de resultaten in de jongerensurvey (zie figuur 4.16). Net zoals bij de jongeren, vinden ook relatief veel volwassenen moslims in Nederland 'gastvrij' en 'vriendelijk'. Daarentegen worden, net zoals door jongeren, 'tolerant' en 'houding rekening met anderen' relatief weinig geassocieerd met moslims in Nederland.

*Figuur 7.13 Welke positieve eigenschappen associëren niet-islamitische volwassenen met moslims in Nederland * Sekse*

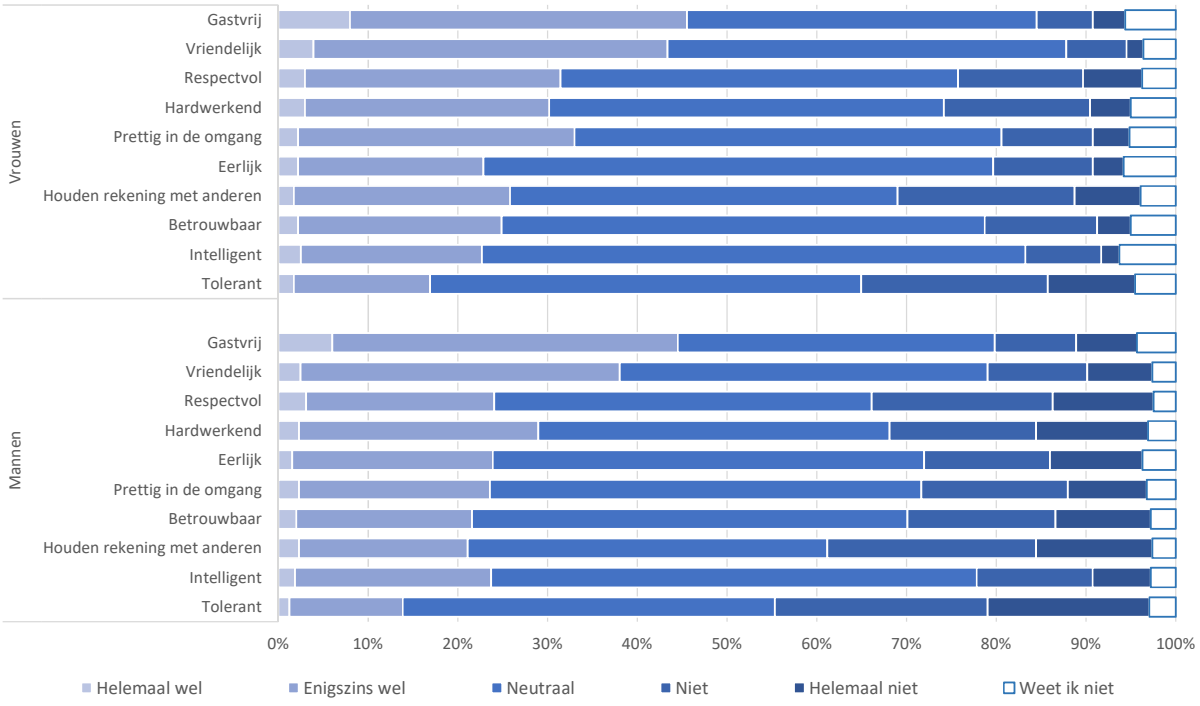

Figuur 7.14 toont de mate waarin niet-islamitische volwassenen negatieve eigenschappen associëren met moslims in Nederland. De meest genoemde negatieve eigenschappen die volwassenen associëren met moslims in Nederland, komen grotendeels overeen met de resultaten in de jongerensurvey. Net zoals bij de jongeren (zie figuur 4.17) associëren ook relatief veel volwassen de volgende negatieve eigenschappen met moslims in Nederland: die 'maken snel ruzie, korte lontjes' en 'willen hun normen en waarden opdringen'. In vergelijking met de jongeren noemen volwassenen echter iets minder vaak 'maken snel ruzie, korte lontjes', en iets vaker 'willen hun normen en waarden opdringen'. Bovendien vinden volwassenen (met name mannen) iets vaker dan jongeren dat eigenschappen op moslims in Nederland van toepassing zijn, die we als 'ervaren dreiging' kunnen benoemen. Zoals: 'verbergen hun ware bedoelingen' en 'willen Nederland overheersen'.

*Figuur 7.14 Welke negatieve eigenschappen associëren niet-islamitische volwassenen met moslims in Nederland * Sekse*

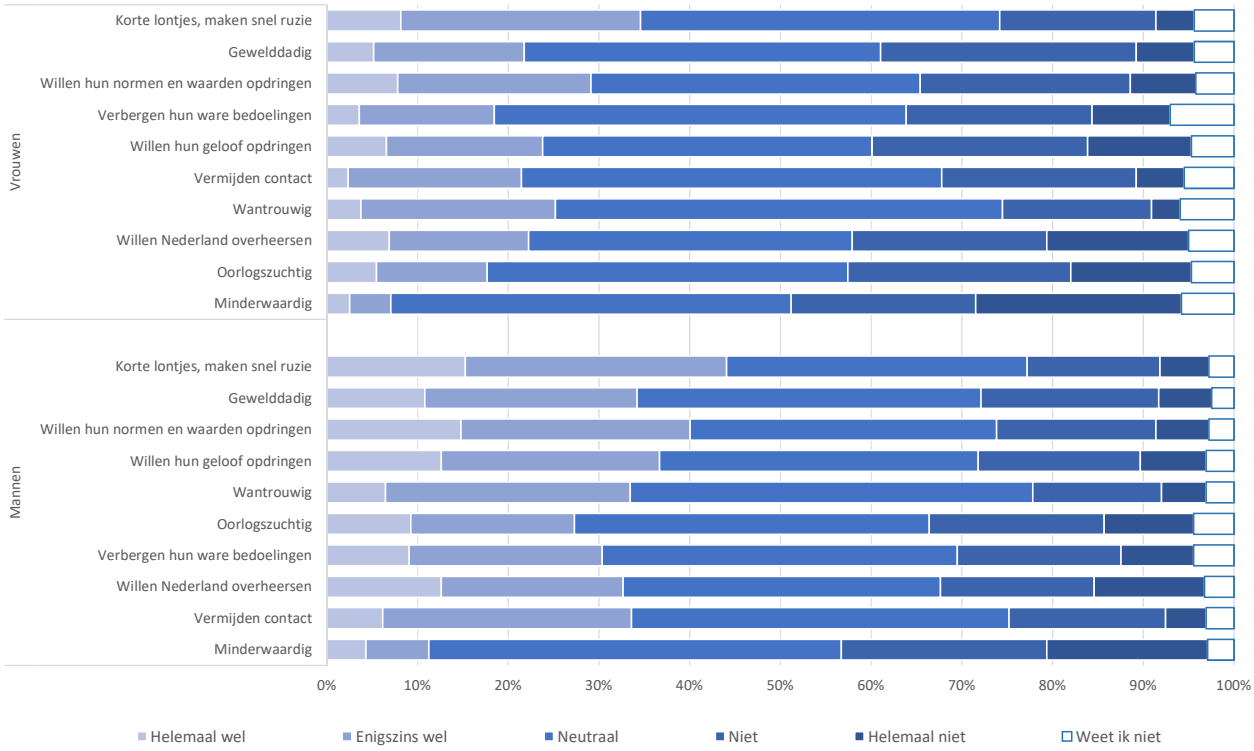

8 (Trigger)factoren voor beeldvorming over moslims in Nederland (volwassenen)

8.1 Redenen voor positief of negatief denken over moslims

Aan niet-islamitische volwassenen die aangeven positief te denken over 'moslims in Nederland', is gevraagd om toe te lichten waarom zij positief denken over moslims. Aan volwassenen die aangeven negatief te denken over 'moslims in Nederland', is gevraagd om toe te lichten waarom zij negatief denken over moslims. De vraagstelling was dezelfde als in de jongerensurvey. De resultaten voor volwassenen komen globaal overeen met de resultaten voor de jongeren. We kunnen enkele beperkte verschillen constateren; jongeren noemen iets vaker dan volwassenen 'omdat ik vind dat moslims een verrijking zijn voor de Nederlandse cultuur' als reden om positief te denken over moslims in Nederland (figuur 8.1; zie ter referentie figuur 5.1).

*Figuur 8.1 Redenen om positief te denken over moslims in Nederland * Sekse*

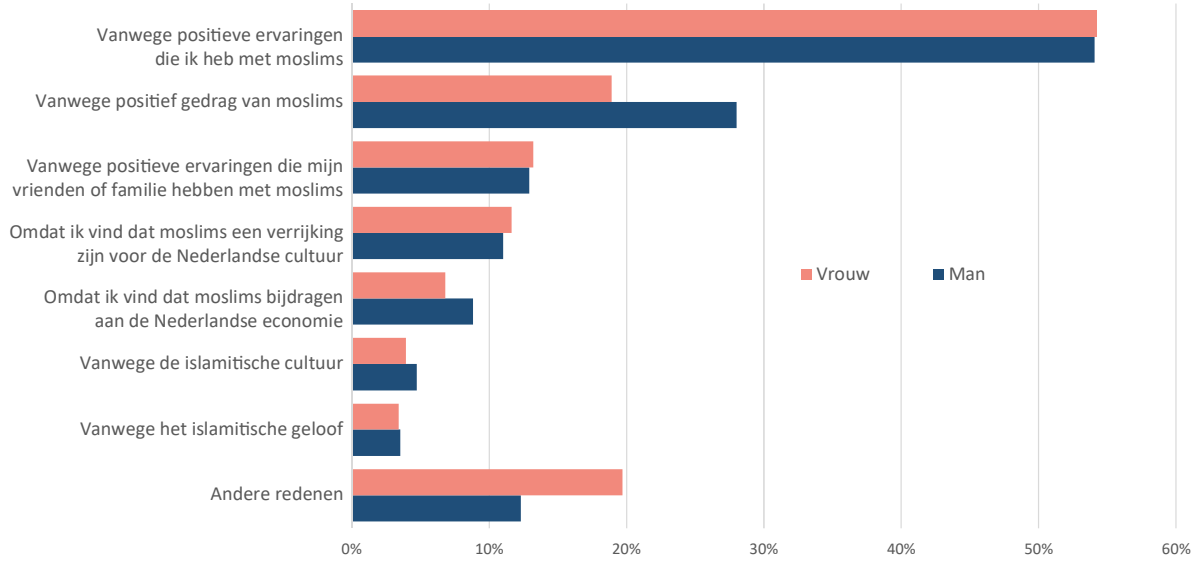

Redenen om negatief te denken over moslims in Nederland

Uit figuur 8.2 (zie ter referentie figuur 5.3) is af te leiden dat niet-islamitische volwassenen (met name vrouwen) 'opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen)' het meest noemen als redenen om negatief te denken over moslims in Nederland. Ook door jongeren was dit een veel genoemde redenen, maar voor volwassenen is deze reden nog iets belangrijker. Net zoals positief contact met moslims (positieve ervaringen) en positief gedrag belangrijke redenen zijn voor niet-islamitische volwassenen om positief te denken over moslims in Nederland, zijn negatief gedrag en negatieve ervaringen met moslims voor volwassenen belangrijke redenen om negatief te denken over moslims. Een veel genoemde reden om negatief te denken over moslims in Nederland is het gedrag van hangjongeren met een islamitische achtergrond. Hierin komen de volwassenen overeen met de jongeren in de survey. Negatieve ervaringen met moslims worden door jongeren vaker genoemd dan door volwassenen. Andere door volwassenen veel genoemde redenen om negatief te denken over moslims in Nederland zijn gepercipieerde dreigingen: 'terroristische aanslagen', 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur', 'terroristische aanslagen' en 'ik denk dat moslims Nederland willen overheersen'. Volwassenen noemen 'dreigingen' nog iets vaker dan jongeren. Relatief weinig wordt door volwassenen (net zoals

door jongeren) als reden om negatief te denken over moslims in Nederland genoemd: 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse economie', 'vanwege mijn opvoeding/wat ik heb geleerd van mijn ouders over moslims' en 'het negatieve beeld dat de media/sommige politici geven van moslims'.

*Figuur 8.2 Redenen om negatief te denken over moslims in Nederland * Sekse*

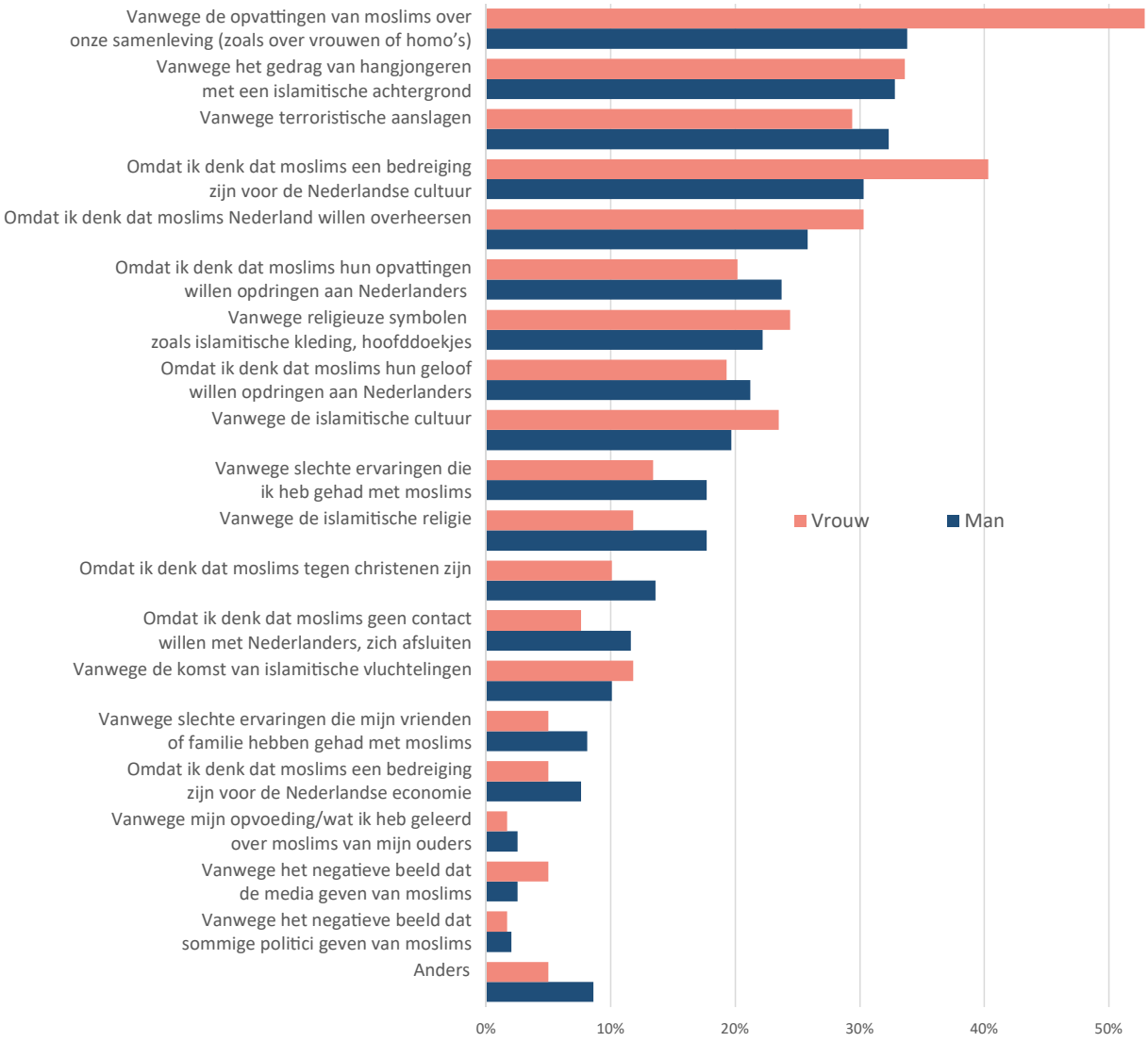

Zijn er voor volwassenen die neutraal of positief denken over moslims in Nederland, desalniettemin zaken waar ze minder positief overdenken?

Aan niet-islamitische volwassenen die aangaven neutraal of positief te denken over 'moslims in Nederland', is (net zoals bij jongeren) gevraagd of er ook zaken omtrent moslims zijn waarover ze minder positief denken. Dit wordt bevestigd door twee derde van deze volwassenen. Aan hen is vervolgens de volgende vraag voorgelegd: *"U heeft aangegeven dat u neutraal of positief denkt over moslims in Nederland, maar dat er ook zaken omtrent moslims zijn waar u minder positief over denkt. Kunt u toelichten waarom? Kies maximaal vier antwoorden."* De onderstaande figuur 8.3 (zie ook ter referentie figuur 5.8) toont waarover volwassenen die aangaven neutraal of positief te denken over 'moslims in Nederland' desalniettemin minder positief denken. Het vaakst noemen zij 'het gedrag van hangjongeren met een islamitische achtergrond', 'opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over homoseksualiteit en de positie van vrouwen)', en 'terroristische aanslagen'. In vergelijking met de jongerensurvey zijn de uitkomsten grotendeels

vergelijkbaar. Een verschil is dat volwassenen nog vaker dan jongeren 'opvattingen van moslims over onze samenleving' noemen als issue waar men omtrent moslims in Nederland minder positief denkt.

Figuur 8.3 Zijn er voor volwassenen die neutraal of positief denken over moslims in Nederland, desalniettemin zaken waar ze minder positief overdenken?

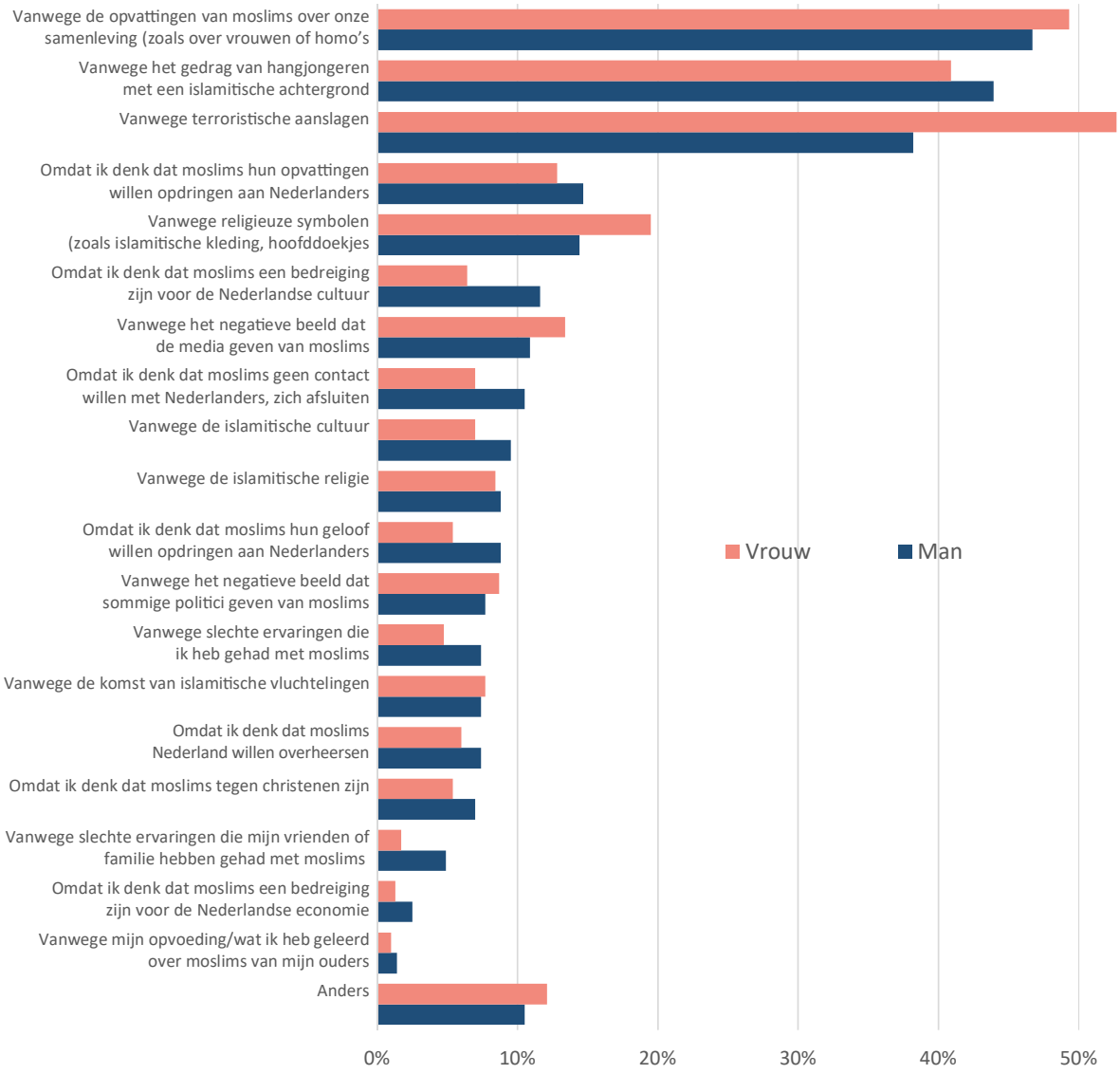

8.2 Redenen voor positiever of negatiever denken over moslims in Nederland

In paragraaf 8.2 bespreken we de redenen die volwassenen zelf noemen als hen wordt gevraagd om toe te lichten of ze in de afgelopen twee jaar negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland. Net zoals niet-islamitische jongeren geven ook de meeste niet-islamitische volwassenen aan dat zij in de afgelopen twee jaar niet positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland. Per saldo zijn niet-islamitische volwassenen wel negatiever gaan denken over moslims; het aantal volwassenen dat negatiever is gaan denken is groter dan het aantal volwassenen dat positiever is gaan denken over moslims in de afgelopen twee jaar. Dit is met name bij mannen het geval. Het valt op dat het aantal volwassenen dat in de afgelopen twee jaar positiever is geworden over moslims in Nederland, zeer gering is, ook in vergelijking met het aantal jongeren dat in de afgelopen twee jaar positiever is geworden over moslims (zie figuur 8.4; en ter referentie figuur 5.10).

*Figuur 8.4 Zijn volwassenen in de afgelopen twee jaar positiever of negatiever gaan denken over moslims in Nederland * Sekse*

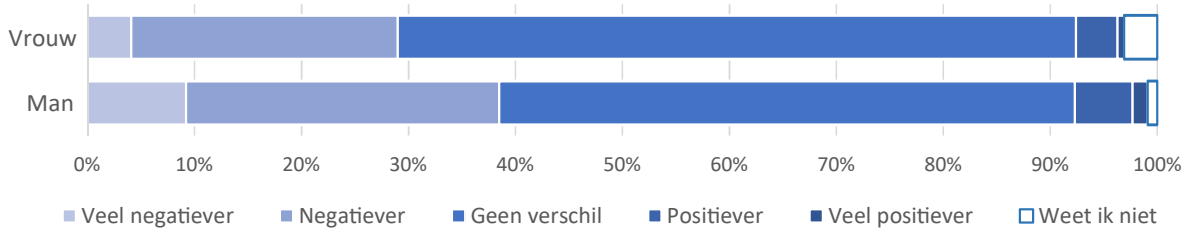

Redenen om negatiever te denken over moslims in Nederland

Aan de niet-islamitische volwassenen die aangaven negatiever te zijn gaan denken over moslims in Nederland, is gevraagd om toe te lichten wat hiervoor volgens hun de redenen zijn. Zowel mannen als vrouwen noemen het vaakst 'vanwege de terroristische aanslagen' als reden waarom ze negatiever over moslims in Nederland zijn gaan denken. Maar ook 'vanwege de manier waarop moslims in het nieuws komen', 'vanwege slechte ervaringen die ik heb gehad met moslims' en 'vanwege de komst van islamitische vluchtelingen' worden door volwassenen relatief veel genoemd (zie figuur 8.5). In vergelijking met de jongerensurvey valt op dat volwassenen aanzienlijk vaker dan jongeren noemen: 'de manier waarop moslims in Nederland in het nieuws komen' én 'de manier waarop moslims in buitenland in het nieuws komen' (zie ter referentie figuur 5.11).

*Figuur 8.5 Redenen waarom volwassenen in de afgelopen twee jaar negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland * Sekse*

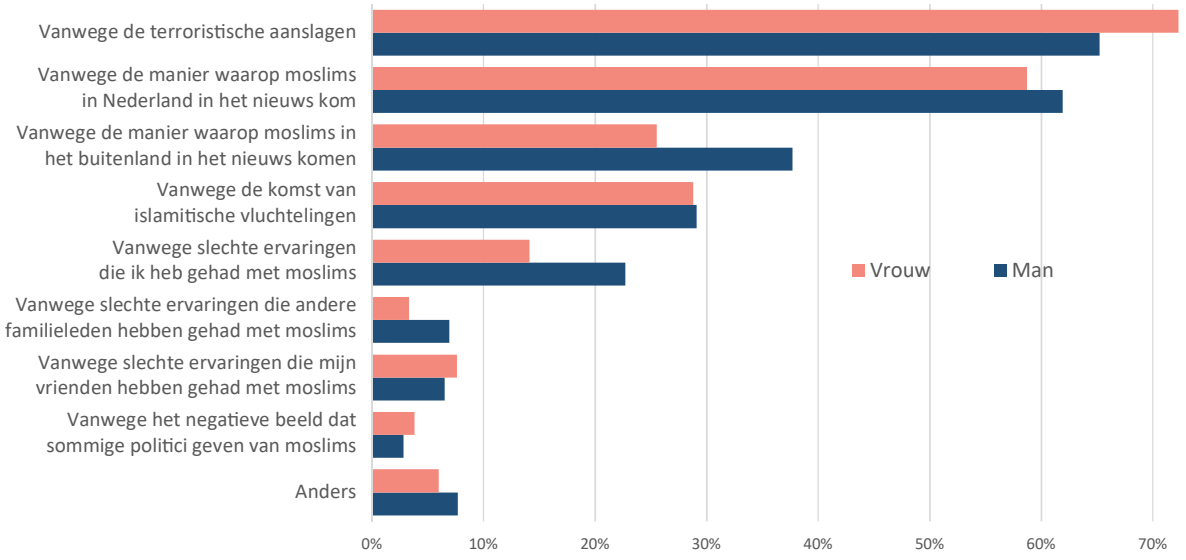

Redenen om niet positief te denken over moslims, volgens islamitische volwassenen

Aan islamitische volwassenen is ter vergelijking gevraagd hoe volgens hun niet-islamitische Nederlanders denken over moslims in Nederland, en wat volgens hun de redenen zijn waarom (sommige) niet-islamitische Nederlanders negatief denken over moslims. Ongeveer drie op de vijf islamitische volwassenen in de steekproef denken dat niet-islamitische Nederlanders negatief denken over moslims in Nederland (tegenover de helft van de islamitische jongeren die dit denkt). Een op de vier islamitische volwassenen denkt dat niet-islamitische Nederlanders positief denken over moslims in Nederland. Als we deze resultaten vergelijken met hoe niet-islamitische volwassenen denken over moslims volgens de survey, dan schatten de islamitische volwassenen niet-islamitische Nederlanders negatiever in over moslims, dan zij volgens de survey blijken te zijn.

In de resultaten vallen verder de volgende zaken op. De islamitische volwassenen denken (net zoals islamitische jongeren) dat niet-islamitische Nederlanders negatief zijn over moslims vooral als gevolg van de media die een negatief beeld geven van moslims, de angst voor terroristische aanslagen, door sommige politici die een negatief beeld geven van moslims, omdat Nederlanders denken dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur, en omdat Nederlanders een vertekend beeld zouden hebben van moslims. Als we de antwoorden van islamitische volwassenen en niet-islamitische volwassenen met elkaar vergelijken, dan blijkt dat (net zoals bij de jongeren) dat islamitische volwassenen veel vaker de volgende redenen noemen waarom autochtone Nederlanders negatief denken over moslims in Nederland: 'negatieve berichtgeving over moslims in de media', en 'sommige politici geven een negatief beeld van moslims'. Daarentegen noemen niet-islamitische volwassenen veel vaker het *gedrag* van sommige moslims (zoals hangvolwassenen) en negatieve persoonlijke ervaringen als reden voor negatief denken over moslims, evenals (afwijkende) opvattingen van moslims over de samenleving (zoals gelijke positie van vrouwen en homoseksualiteit) die moslims naar het idee van niet-islamitische volwassenen hebben.

8.3 Hoe komen volwassenen aan hun ideeën en beelden over moslims?

Net zoals jongeren geven ook volwassenen aan dat positieve respectievelijke negatieve ervaringen met moslims de belangrijkste bron is voor hun ideeën en beelden over moslims in Nederland. Echter, in vergelijking met jongeren hebben volwassenen minder vaak contacten met moslims, met name de oudere generatie. Voor hen is wat ze lezen of horen over moslims in de media een relatief belangrijke bron van informatie. Deze groep volwassenen oordeelt relatief minder positief over moslims in Nederland. Hetzelfde mechanisme als bij de jongeren (naarmate media een belangrijker bron is, is de beeldvorming over moslims minder positief) geldt dus ook voor volwassenen, alleen in nog wat sterkere mate.

8.4 Persoonlijke problematiek, belang Nederlandse identiteit en gevoelens van onrechtvaardigheid

Gevoelens van achterstelling, onrechtvaardigheid en frustratie

Net zoals bij jongeren is ook bij volwassenen sprake van een significante relatie tussen gevoelens van achterstelling, onrechtvaardigheid en frustratie, met negatiever denken over moslims in Nederland. Naarmate volwassenen vinden dat ze minder kansen krijgen dan anderen, hierover meer gefrustreerd zijn, of vinden dat moslims in Nederland worden voorgetrokken, denkt men negatiever over moslims in Nederland. [139] In vergelijking met de frequentie en ervaren kwaliteit van contact met moslims en mediagebruik, is de relatie van gevoelens van achterstelling, onrechtvaardigheid en frustratie met negatief denken over moslims echter minder sterk.

Persoonlijke problematiek

Net zoals bij jongeren laten ook bij volwassenen persoonlijke problemen geen statistisch verband zien met positief of negatief denken over moslims in Nederland.

Belang van Nederlandse identiteit

Net zoals bij jongeren blijkt ook voor volwassenen dat het belang dat respondenten hechten aan de Nederlandse identiteit samenhangt met positief of negatiever denken over moslims. Veruit de sterkste samenhang met negatief denken over moslims zien we daarbij (net zoals bij jongeren) op de vraagstelling '*Moslims moeten zich aanpassen aan*

139 Deze bevinding is statistisch significant (p<.001).

de Nederlandse normen en waarden'[140]. De mate waarin personen zeggen trots te zijn om Nederlander te zijn, en zich gekwetst voelen als iemand iets slechts over Nederland zegt, hangen eveneens significant samen met het oordeel over moslims in Nederland, maar deze samenhang is minder sterk.

8.5 Triggerfactoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland

Ook voor volwassenen zijn triggerfactoren voor negatieve bejegening van moslims in Nederland vastgesteld.

Getuige zijn van negatief gedrag tegen moslims

Een aanzienlijk aantal volwassenen (maar minder vaak dan jongeren) in de steekproef geven aan weleens (een enkele keer, af en toe) getuige te zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims, zoals negatief praten over moslims via sociale media, schelden of ruzie met moslims, vermijden van contact met moslims of discriminatie. Een kleiner deel van de volwassenen is weleens getuige geweest van agressie (slaan, schoppen) of het beschadigen van eigendommen van moslims. Aan de volwassenen die weleens getuige zijn geweest van schelden tegen moslims is gevraagd wat hiervoor volgens hen meestal de aanleiding ('trigger') is. Net zoals de jongeren denken ook veel volwassenen dat schelden een gevolg van of een reactie op gedrag van moslims, of vanwege ruzie of een conflict met een moslim. Echter, vaker dan jongeren denken volwassenen ook dat afkomst en cultuur, internationale gebeurtenissen (zoals terroristische aanslagen), wat sommige politici zeggen over moslims en religie redenen zijn waarom wordt gescholden naar moslims.

Negatief gedrag tegen moslims door volwassenen zelf

Aan volwassenen is gevraagd of ze zichzelf weleens negatief gedragen tegen moslims: schelden naar moslims, contact met moslims ontwijken en negatief praten over moslims op sociale media of op websites. Volwassenen bevestigen minder vaak dan jongeren dat ze zichzelf weleens negatief gedragen tegen moslims. Ongeveer een op de acht volwassenen in de steekproef bevestigt dat ze weleens contact met moslims hebben ontweken.[141] Een op de veertig volwassenen in de steekproef bevestigt weleens een moslim te hebben uitgescholden; en een op de dertig volwassenen in de steekproef heeft weleens negatief gesproken over moslims op sociale media of op een website. Iets meer mannen dan meisjes geven aan moslims weleens te hebben uitgescholden. Vrouwen ontwijken naar eigen zeggen vaker contact met moslims. Aan de volwassenen die weleens hebben gescholden naar moslims is gevraagd wat hiervoor volgens hun meestal de aanleiding is. Net zoals volgens jongeren is ook volgens volwassenen schelden tegen moslims meestal het gevolg van of een reactie op het gedrag door islamitische volwassenen zelf, of vanwege ruzie of een conflict tussen een moslim en een niet-moslim.

Triggerfactoren voor negatief gedrag tegen moslims, volgens islamitische volwassenen

Ook aan islamitische volwassenen is gevraagd of ze weleens getuige zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims en wat hiervoor meestal de aanleiding is. Net zoals we zagen bij jongeren, geven ook islamitische volwassenen aanzienlijk vaker dan niet-islamitische volwassenen aan dat ze weleens getuige zijn geweest van negatief gedrag tegen moslims. De aanleiding voor schelden tegen moslims is volgens islamitische volwassenen (net zoals volgens islamitische jongeren) vaak 'religieuze symbolen', 'wat de media zeggen over moslims', 'berichten of oproepen op sociale media en internet', 'afkomst', 'religie', 'wat sommige politici zeggen over moslims' en 'terroristische aanslagen'. Analoog aan wat we zagen bij jongeren, valt op dat islamitische volwassenen met name religieuze symbolen, religie, oproepen van politici en berichtgeving in de media vaker noemen als aanleiding voor schelden, dan niet-islamitische

140 Deze bevinding is statistisch significant ($p<.001$).

141 Hier wordt expliciet vermeld "in de steekproef" (zie voetnoot 117 voor toelichting).

volwassenen. Islamitische volwassenen noemen daarentegen gedrag van moslims en ruzies minder vaak als aanleiding voor schelden.

Bereidheid tot acties tegen moslims

Net zoals bij de jongeren is ook aan de volwassenen de casus voorgelegd 'stel u voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam'. Allereerst is aan de volwassenen gevraagd tot welke actie ze zelf bereid zijn in deze hypothetische situatie. Uit de resultaten blijkt dat net zoals jongeren ook veel volwassenen in de steekproef bereid zijn tot discussies met familie of vrienden.[142] Sommige volwassenen zijn ook bereid om een petitie te ondertekenen, actief deel te nemen aan discussies op internet, mee te lopen in een demonstratie, geld te geven voor acties en anderen te overtuigen om actie te ondernemen[143]. Een klein aantal volwassenen zegt bereid te zijn het contact met moslims te vermijden of negatief te 'praten' over moslims op sociale media of internet (echter minder vaak dan jongeren). Het aantal volwassenen dat zegt bereid te zijn tot verdergaande acties zoals bedreigingen of het gebruiken van geweld is net zoals bij jongeren relatief zeer klein

Ook is aan de volwassenen gevraagd wat ze ervan vinden als naar aanleiding van een terroristische aanslag in Nederland uit naam van de islam, niet-moslims acties ondernemen tegen moslims. Uit de resultaten blijkt dat de overgrote meerderheid van de niet-islamitische volwassenen acties tegen moslims afwijzen; mannen vaker dan vrouwen. Desalniettemin zegt een op de tien mannen in de steekproef dat ze in dit geval negatief praten over moslims op internet goed of heel goed vinden. Het vermijden van contact met moslims wordt door een op de zes mannen in de steekproef als goed of heel goed beoordeeld (dat is meer dan bij jongeren). Verdergaande acties tegen moslims zoals bekladdingen, pesten, bedreigingen en het gebruik van geweld worden net zoals door vrijwel alle jongeren, ook door vrijwel alle volwassenen afgewezen.

Vervolgens is aan volwassenen gevraagd wat volgens hun niet-moslims tot zulke acties kan aanzetten (triggerfactoren). Net zoals jongeren noemen ook volwassenen hier het vaakst 'oproepen op sociale media, internetfora en websites'. Ook 'acties komen uit mensen zelf', 'oproepen van politici of andere gezaghebbende personen' en 'discussies met vrienden' worden relatief veel genoemd. In vergelijking met jongeren, zeggen volwassen vaker dan jongeren dat acties uit mensen zelf komen; en minder vaak dat discussies met vrienden niet-moslims tot acties kunnen aanzetten.

142 Hier wordt expliciet vermeld "in de steekproef" (zie voetnoot 117 voor toelichting).

143 Zoals acties voor hulp aan slachtoffers.

9 Discussie

In dit discussiehoofdstuk vatten we de belangrijkste onderzoeksresultaten samen en beantwoorden we op basis hiervan de onderzoeksvragen. Ook geven we mogelijke aanknopingspunten voor beleid.

Het onderzoek wil antwoord geven op de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn de belangrijkste factoren en domeinen die bijdragen aan het ontstaan van vooroordelen en negatieve opvattingen over moslims onder jongeren?
2. Welke (trigger)factoren zijn doorslaggevend in het daadwerkelijk uiten van moslimdiscriminatie onder jongeren?
3. In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van moslimdiscriminatie uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?

Wat zijn de belangrijkste factoren en domeinen die bijdragen aan het ontstaan van negatieve vooroordelen en opvattingen over moslims onder jongeren?

Individuele factoren

Achtergrondkenmerken

Sekse en opleidingsniveau van jongeren zijn van invloed op beeldvorming over moslims. Meisjes denken positiever over moslims in Nederland dan jongens. Jongeren in hogere onderwijstypen (vwo, hbo en wo) denken positiever over moslims in Nederland dan jongeren in lagere onderwijstypen (vmbo en mbo). Het onderzoek laat daarentegen geen duidelijke invloed zien van religieuze achtergrond of geloofsbeleving. De stedelijkheid van de woonomgeving speelt een beperkte rol: jongeren in minder stedelijke gebieden, waar niet-islamitische jongeren weinig of geen moslims tegenkomen, zijn gemiddeld iets minder positief over moslims dan jongeren in stedelijke gebieden. Bij jongeren in niet-stedelijke gebieden wordt de beeldvorming over moslims minder bepaald door eigen ervaringen, en meer door (negatieve) berichtgeving over moslims in de media, dan bij jongeren uit stedelijke gebieden.[144]

Beelden over moslims in Nederland

De beelden en ideeën die (niet-islamitische) jongeren hebben over moslims in Nederland, kleuren hun oordeel over moslims; een bevinding die in lijn is met eerder onderzoek.[145] De beelden en ideeën die jongeren hebben over moslims verschillen onderling sterk, evenals de (voor)oordelen en eigenschappen die zij aan moslims toeschrijven. Veel jongeren associëren 'moslims' met 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn', met 'Turken en Marokkanen', en met 'mensen die bepaalde (islamitische) kleding dragen'. Sommige jongeren denken bij 'moslims in Nederland' daarentegen (ook) aan 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten van mannen

144 Jongeren die aangeven dat persoonlijke ervaring de belangrijkste bron is voor hun beelden van en ideeën over moslims, denken gemiddeld positiever over moslims in Nederland dan jongeren die zeggen dat mediaberichtgeving de belangrijkste bron is voor hun beelden en ideeën.

145 Bouma & Ruig, 2015; Dekker & Van der Noll, 2011.

en vrouwen afwijzen', 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken', 'mensen die vriendelijk en gastvrij zijn' en 'vluchtelingen uit islamitische landen'.

De ideeën en beelden die niet-islamitische jongeren hebben over moslims, zijn belangrijk voor hun oordeel over moslims in Nederland. Jongeren die 'moslims in Nederland' primair associëren met negatieve beelden, zoals 'hangjongeren die overlast geven', of 'mensen die negatief denken over een gelijkwaardige positie voor vrouwen en over homoseksualiteit', zijn in hun algemeen oordeel over 'moslims in Nederland' ook vaker negatief[146] Daarentegen zijn jongeren die bij 'moslims in Nederland' meer neutrale associaties hebben (zoals 'mensen die de islamitische religie aanhangen, die gelovig zijn'), gemiddeld positiever in hun oordeel over moslims.

De verschillende beelden die jongeren hebben bij moslims, variëren naar achtergrondkenmerken. Meisjes en leerlingen in hogere schooltypen (vwo, hbo, wo) hebben bij 'moslims in Nederland' vaker positieve/neutrale (zoals 'gastvrij zijn') en minder vaak negatieve beelden (zoals 'maken snel ruzie') dan jongens en leerlingen in lagere schooltypen (vmbo, mbo). Deze bevinding is mede te verklaren uit het feit dat (blijkens het onderzoek) jongens en scholieren in het vmbo en mbo de contacten met moslims vaker als niet-positief ervaren. Verder valt op dat eigenschappen die passen binnen het denkraam van 'samenzweringsdenken', zoals 'willen Nederland overheersen', vaker voorkomen onder leerlingen van het vmbo en mbo dan onder hoger opgeleide jongeren.

Onderscheid maken tussen groepen moslims in Nederland

Het oordeel van niet-islamitische jongeren over de brede categorie 'moslims in Nederland' is gedifferentieerd. Jongeren verenigen in zichzelf niet alleen positieve en negatieve ideeën over moslims in Nederland, maar maken bovendien (vaak, niet altijd) onderscheid tussen individuen en tussen verschillende groepen moslims, zoals op grond van sekse en generatie. Veel jongeren zien moslims kortom niet als een ongedifferentieerde 'outgroup'. Jongeren maken in hun oordeel onderscheid naar verschillende groepen moslims in Nederland: over bepaalde categorieën moslims zijn jongeren positiever dan over andere. Jongeren die negatief denken over een bepaalde groep moslims, denken niet per se over alle subgroepen van moslims negatief ('niet alle moslims over één kam scheren'). Over islamitische meisjes, vrouwen en ouderen en over liberale en succesvolle moslims denken jongeren gemiddeld positiever dan over islamitische jongens, mannen, jongeren en strenggelovige moslims.

De subgroep van moslims waar jongeren primair aan denken, beïnvloedt hun oordeel over de bredere groep 'moslims in Nederland'. Aan welke subgroep van moslims jongeren primair denken, wordt bepaald door verschillende factoren, waaronder de eigen ervaringen met (groepen) moslims en berichtgeving over moslims in de media. Jongeren komen voornamelijk met islamitische jongeren in contact, en minder vaak met islamitische ouderen. Niet-islamitische meisjes hebben vaker contacten/vriendschappen met islamitische meisjes dan met islamitische jongens. Daarnaast komen jongeren voornamelijk in aanraking met islamitische jongeren van hetzelfde opleidingsniveau. (niet-islamitische vmbo-scholieren met islamitische vmbo'ers; en niet-islamitische vwo-scholieren met islamitische jongeren op vwo-niveau). De categorieën moslims met wie niet-islamitische jongeren vaker in aanraking komen, krijgen meer gewicht in hun denkkader over moslims dan andere categorieën. De beelden van en ideeën over de categorieën moslims met wie niet-islamitische jongeren vaker in aanraking komen, beïnvloeden sterker dan andere mogelijke categorieën moslims hun *algemene* oordeel over moslims in Nederland.

Een vergelijkbaar mechanisme is te identificeren voor de berichtgeving in de media over moslims. In de media wordt niet over alle categorieën moslims in gelijke mate bericht. Berichtgeving over moslims in de media is vaak gerelateerd aan incidenten (bijvoorbeeld rond jongeren die overlast veroorzaken en incidenten rond strenggelovige moslims die

146 Dat wil echter niet zeggen dat deze jongeren negatief denken over álle moslims in Nederland, zoals wordt toegelicht in de alinea 'Onderscheid maken tussen groepen moslims in Nederland'. In feite associëren veel jongeren negatieve beelden en ideeën vaker met sommige subgroepen 'moslims' (vaker met islamitische jongens en jongeren, en minder met islamitische meisjes en ouderen).

vrouwen geen hand willen geven). Hierdoor krijgt (bijvoorbeeld) de categorie 'overlastgevende jongeren met een islamitische achtergrond' in de media veel aandacht ('priming'). Met name voor personen voor wie berichtgeving in de media een belangrijke informatiebron is over moslims, geldt dat de selectieve media-aandacht voor bepaalde groepen moslims het *algemene* oordeel over moslims in Nederland beïnvloedt.

Ervaren achterstelling

Jongeren die zich achtergesteld voelen (minder maatschappelijke kansen ervaren) zijn significant vaker negatief over moslims.[147] Dit verband hangt grotendeels samen met opleidingsniveau: jongeren op het vmbo en mbo voelen zich vaker achtergesteld en zijn vaker negatief over moslims dan hoger opgeleide jongeren. Op het vmbo en mbo ervaren jongeren echter ook relatief vaak negatieve contacten met moslims. Na statistische analyse van beide factoren blijkt dat negatief ervaren contacten sterker samenhangen met negatieve beeldvorming dan gepercipieerde achterstelling.

Persoonlijke, financiële en gezins/opvoedingsproblematiek

We hebben in dit onderzoek het verband onderzocht tussen persoonlijke, financiële en gezins/opvoedingsproblematiek en niet-positief denken over moslims in Nederland. Aan de jongeren zijn hiertoe in de enquête verschillende typen vragen voorgelegd. Het eerste type vragen betreft de band tussen de jongere en zijn of haar ouders. Het tweede type vragen betreft sociale problematiek in het gezin. Het derde type vragen betreft zelfredzaamheid en problemen van jongeren zelf. Zowel de thuissituatie (band met ouders en problemen in het gezin) als persoonlijke en financiële problemen laten geen statistisch verband zien met positief of negatief denken over moslims in Nederland.

Kennis over de islam

De relatie tussen (zelf gerapporteerde) kennis over de islam en beeldvorming over moslims, komt uit ons onderzoek als niet-eenduidig naar voren.[148] Jongeren die geen kennis zeggen te hebben over de islam oordelen vaker negatief over moslims in Nederland. Jongeren die enige kennis zeggen te hebben over de islam, denken vaker positief over moslims. Echter, jongeren die zeggen veel kennis te hebben over de islam, denken juist weer iets vaker negatief over moslims.

Identificatie met Nederlandse identiteit

Er is een significant verband tussen het belang dat jongeren hechten aan de Nederlandse identiteit en niet-positief denken over moslims in Nederland. Naarmate jongeren zich meer met Nederland identificeren, denken ze negatiever over moslims in Nederland. Deze bevinding is in lijn met de verwachting vanuit de sociale identiteitstheorie.

Contextuele factoren en sociale factoren

Contact met moslims (frequentie, persoonlijk vs. oppervlakkig contact, ervaren kwaliteit)

De contacttheorie vooronderstelt dat meer contact tussen moslims en niet-moslims zal leiden tot positievere beeldvorming, omdat vooroordelen doorbroken worden (mits de omstandigheden waaronder het contact plaatsvindt positief zijn). De resultaten van ons onderzoek bevestigen dat contact van niet-islamitische jongeren met moslims van grote invloed is op hun oordelen en beelden omtrent moslims in Nederland, en dat daarbij de aard van het contact van belang is. Contact met moslims die jongeren persoonlijk kennen blijkt een 'beschermende factor': naarmate niet-islamitische jongeren meer en vaker persoonlijke contacten hebben met moslims, denken zij positiever over moslims.

147 Deze bevinding is in lijn met de etnische competitietheorie, die stelt dat bij ervaren competitie rond banen en maatschappelijke kansen, negatieve attitudes tegenover andere bevolkingsgroepen toenemen.

148 In de surveyvragenlijst was geen ruimte om kennis over de islam te toetsen door middel van kennisvragen. Wel was een zelfrapportage-vraag in de vragenlijst opgenomen, waarmee jongeren konden aangeven over hoeveel kennis over de islam zij menen te beschikken (zeer veel, veel, enige, nauwelijks of geen kennis). De bevindingen omtrent de invloed van kennis over islam zijn dus indirect gemeten en dienen voorzichtig te worden geïnterpreteerd.

Jongeren zijn veelal positief over de contacten met moslims die ze kennen; ze hebben met hen veelal constructieve, bestendige (terugkerende) contacten. Maar tegelijkertijd zeggen veel jongeren dat contacten met moslims die zij niet persoonlijk kennen juist een belangrijke reden zijn om *niet positief* over moslims te denken. Dit zijn voornamelijk 'vluchtige' contacten in de openbare ruimte, zoals ervaringen met moslims op straat, bij het sporten en bij het uitgaan.

Er is dus een groot verschil tussen persoonlijke en onpersoonlijke contacten. Een citaat van een meisje in een van de diepte-interviews geeft hiervan een heldere illustratie: "*In mijn klas zitten verschillende moslims, ik vind ze aardig en ik heb ze goed leren kennen. Maar als ik op straat fiets of door mijn wijk loop heb je soms van die groepjes, ze gaan niet aan de kant en roepen me soms na. Over hen denk ik heel negatief.*" Niet-islamitische jongeren beoordelen vooral contacten met moslims in het uitgaan betrekkelijk vaak als niet-positief. Cruciaal is wel wat volgens jongeren een 'moslim' is. Hoe stellen jongeren vast dat het gaat om 'moslims' in vluchtige contacten met personen die zij niet persoonlijk kennen? In het vooronderzoek is jongeren gevraagd waar zij 'moslims' aan herkennen. Jongeren zeggen 'moslims' soms te herkennen aan kleding (hoofddoekjes, islamitische kleding), maar vaak ook niet. Niet alle moslims dragen kleding die hen in de beleving van jongeren als islamitisch identificeert. In dat geval benoemen jongeren veelal het uiterlijk (een Marokkaans/Arabisch of Turks uiterlijk) als indicatie voor 'moslim zijn'.

De redenen die jongeren zelf noemen voor positief of negatief denken over moslims ondersteunen de bevindingen over de belangrijke rol van contact. Jongeren die positief over moslims zijn, zeggen dit vaak op *positieve ervaringen* met moslims te baseren. Jongeren die negatief denken over moslims, noemen als oorzaak hiervoor vaak *slechte ervaringen* met moslims.

Concluderend: voor het oordeel van niet-islamitische jongeren over moslims is het onderscheid tussen contacten met moslims die jongeren persoonlijk kennen en contacten met moslims die jongeren niet persoonlijk kennen (oppervlakkige contacten) van belang, evenals de ervaren kwaliteit van deze contacten. Positieve beeldvorming ontstaat alleen door contact als de ervaren kwaliteit van het contact goed is. Deze uitkomsten zijn in lijn met de verwachtingen vanuit de contacttheorie.

Berichtgeving in media en op internet

Daarnaast is de berichtgeving in de media een belangrijke bron voor de beelden en ideeën van jongeren over moslims in Nederland. Voornamelijk jongeren met weinig contacten met moslims, die relatief vaak in niet-stedelijke gebieden wonen, geven aan dat zij hun oordeel over moslims vooral op de media baseren. Deze jongeren denken gemiddeld minder positief over moslims in Nederland dan jongeren die zeggen hun oordeel over moslims primair te baseren op eigen ervaringen.

Veel jongeren die aangeven dat persoonlijke ervaringen het meest hun beelden en ideeën over moslims in Nederland bepalen, zeggen dat berichtgeving in de media en op internet over moslims eveneens een belangrijke bron is voor hun ideeën en beelden, hoewel minder belangrijk dan eigen ervaringen. Jongeren die ervaringen hebben met moslims, geven aan dat berichtgeving in de media over moslims negatiever is dan hun eigen ervaringen. Deze bevindingen zijn in lijn met eerder onderzoek, dat aanwijzingen geeft voor negatieve beeldvorming over moslims in de media.

Ons onderzoek geeft kortom verschillende aanwijzingen over de invloed op beeldvorming van persoonlijk contact van jongeren met moslims aan de ene kant en berichtgeving over moslims in de media aan de andere kant. Jongeren die positief denken over moslims in Nederland baseren dit vaak op (positieve) persoonlijke ervaringen. Jongeren die negatief denken over moslims in Nederland baseren dit ofwel op (negatieve) kortdurende oppervlakkige ervaringen met moslims, ofwel op wat ze lezen, horen of zien in de media en op internet over moslims. Jongeren die aangeven dat de media en internet voor hen de primaire bron zijn voor hun beelden en ideeën zijn relatief vaak negatief over moslims.

Het beeld dat sommige politici geven over moslims

Weinig jongeren zeggen dat politici een belangrijke bron zijn voor hun ideeën en beelden over moslims, of dat 'het negatieve beeld dat sommige politici geven van moslims' reden is om negatief te denken over moslims. Bij deze bevinding op basis van zelfrapportage is een kanttekening te plaatsen. In eerder onderzoek naar moslimdiscriminatie blijkt dat negatieve beelden over moslims vaak (mede) een oorzaak vinden in (media)aandacht voor negatieve uitlatingen van politici en andere bekende Nederlanders over moslims.[149] De invloed van uitspraken van politici over moslims op jongeren vindt dus vaak indirect, via de media, plaats. Zoals op verschillende plaatsen in dit rapport wordt toegelicht, is er een samenhang tussen mediaberichtgeving als belangrijke bron voor ideeën en beelden over moslims, en een negatiever oordeel over moslims. Tevens blijkt dat de jongeren voor wie de media de belangrijkste bron van ideeën en beelden over moslims zijn, vaker aangeven dat (ook) uitspraken van politici voor hen een belangrijke bron zijn van hun ideeën en beelden.

Redenen om positief of negatief te denken over moslims in Nederland, volgens jongeren zelf

Hierboven is beschreven wat volgens niet-islamitische jongeren de belangrijkste *bronnen* zijn voor hun beelden en ideeën over moslims in Nederland. Hiernaast is aan jongeren gevraagd wat voor hen de belangrijkste redenen zijn om positief of negatief te denken over moslims in Nederland. Ook hieruit blijkt de belangrijke rol van contact. Niet-islamitische jongeren (zowel jongens als meisjes) noemen positief contact met moslims (positieve ervaringen) en positief gedrag het meest als redenen om positief te denken over moslims in Nederland. Minder vaak worden genoemd 'omdat ik vind dat moslims een verrijking zijn voor de Nederlandse cultuur', 'omdat ik vind dat moslims bijdragen aan de Nederlandse economie', 'vanwege de islamitische cultuur' en 'vanwege het islamitische geloof'.

Negatief gedrag van en negatieve ervaringen met moslims zijn de redenen die jongeren zelf het meest noemen om negatief te denken over moslims. Zowel meisjes als jongens noemen in dit verband met name het gedrag van hangjongeren met een islamitische achtergrond en slechte persoonlijke ervaringen met moslims. Een andere door jongeren veel genoemde reden om negatief te denken over moslims in Nederland, betreft de opvattingen die moslims (volgens deze jongeren) hebben over de samenleving, zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen. Tevens denkt een aanzienlijk aantal van deze jongeren dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse cultuur. Opmerkelijk is dat ook relatief veel jongeren die neutraal of positief denken over moslims zeggen zich zorgen te maken over de opvattingen van moslims over onze samenleving (zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen). Als reden om negatief te denken over moslims in Nederland noemen relatief weinig jongeren: 'ik denk dat moslims een bedreiging zijn voor de Nederlandse economie'. Deze resultaten zijn in lijn met eerder onderzoek waaruit blijkt dat (ervaren) culturele dreiging leidt tot negatievere attitudes tegenover moslims dan economische dreiging, en dat in Nederland (ervaren) sociaal-culturele tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen dominant zijn geworden ten opzichte van sociaaleconomische tegenstellingen.[150]

Jongeren noemen verschillende andere ervaren 'dreigingen' als redenen om negatief te denken over moslims in Nederland. Een door veel jongeren genoemde ervaren 'dreiging' is de mogelijkheid van terroristische aanslagen uit naam van de islam. Niet alleen jongeren die negatief denken over moslims noemen deze dreiging, maar ook jongeren die neutraal of positief denken over moslims.

Een relatief beperkte groep jongeren (vooral onder lager opgeleiden) denkt negatief over moslims als gevolg van ervaren dreigingen die passen binnen het denkkader van 'samenzweringsdenken'. Voorbeelden hiervan zijn 'omdat ik denk dat moslims Nederland willen overheersen' en 'omdat ik denk dat moslims tegen christenen zijn'. Andere

149 Bouma & de Ruig, 2015

150 O.a. Velasco et al., 2008; SCP/WRR, 2014.

voorbeelden hiervan in het onderzoek zagen we toen we jongeren vroegen naar eigenschappen van moslims in Nederland (zoals 'verbergen hun ware bedoelingen'). De groep jongeren die dergelijke dreigingen ervaart, oordeelt gemiddeld het meest negatief over moslims in Nederland van alle jongeren in ons onderzoek.

Redenen om negatief te denken over moslims, volgens islamitische jongeren

Aan islamitische jongeren is ter vergelijking gevraagd wat in hun beleving de redenen zijn dat (sommige) niet-islamitische Nederlanders negatief denken over moslims. Islamitische jongeren wijten negatieve beeldvorming over moslims aan andere oorzaken dan niet-islamitische jongeren. Zij noemen vaker externe oorzaken, zoals het beeld dat de media en bepaalde politici geven van moslims. Zoals gezegd verklaren niet-islamitische jongeren negatieve beeldvorming vaker vanuit oorzaken die zij (mede) toeschrijven aan moslims *zelf*: het gedrag van sommige moslims, negatieve persoonlijke ervaringen met moslims, of de opvattingen die moslims naar het idee van jongeren over de samenleving hebben.

Een eerste mogelijke verklaring voor deze verschillen is het verschil in (sociale) mediagebruik tussen islamitische en niet-islamitische jongeren. Uit onderzoek blijkt namelijk dat het mediagebruik tussen islamitische en niet-islamitische jongeren verschilt[151], en dat er tussen de door islamitische- respectievelijk niet-islamitische jongeren gebruikte media aanzienlijke verschillen zijn in de berichtgeving over moslims en (verklaringen voor) discriminatie. Een andere mogelijke verklaring voor de verschillen tussen niet-islamitische en islamitische jongeren, is dat jongeren persoonlijke ervaringen beter onthouden en dat jongeren zich minder bewust zijn van, of minder inzicht hebben in de impliciete beïnvloeding van beelden en ideeën over moslims door media, ouders en vrienden. Buitenlands onderzoek ondersteunt deze vooronderstelling.[152] Tot slot kan de gebruikte methode van zelfrapportage een rol spelen. Een bias van deze methode is immers dat mensen hun eigen vooroordelen kunnen onderschatten, vanuit de behoefte aan een positief zelfbeeld.[153]

Verandering van beeldvorming over moslims in de afgelopen twee jaar

De meeste jongeren geven aan dat zij in de afgelopen twee jaar niet positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland. De groep jongeren die negatiever is gaan denken, is echter wel groter dan de groep jongeren die positiever is gaan denken over moslims. Zowel jongens als meisjes noemen het vaakst 'vanwege de terroristische aanslagen' als reden waarom ze negatiever over moslims in Nederland zijn gaan denken. Maar ook 'vanwege de manier waarop moslims in het nieuws komen', 'vanwege slechte ervaringen met moslims' en 'vanwege de komst van islamitische vluchtelingen' worden door jongeren relatief veel genoemd.

Overdracht van ideeën en beelden door vrienden en familie

Jongeren noemen aanzienlijk vaker persoonlijke ervaring dan de ideeën en ervaringen van ouders en vrienden belangrijk voor hun ideeën en beelden over moslims in Nederland. Tevens zeggen slechts weinig jongeren dat 'mijn opvoeding/wat ik heb geleerd van mijn ouders over moslims' voor hen een reden is om negatief te denken over moslims. Toch zou er ook een meer impliciete overdracht kunnen zijn van ideeën en beelden over moslims door familie en vrienden, een proces waarvan jongeren zich minder bewust zijn dan van de invloed van hun eigen ervaringen. Om meer inzicht te krijgen in deze mogelijke overdracht hebben we nadere statistische analyses uitgevoerd. Uit de resultaten blijkt een statistisch verband tussen positief of negatief denken van jongeren en het positief of negatief denken van ouders en vrienden over moslims in Nederland. Naarmate jongeren vaker denken dat hun ouders

151 Zie bijvoorbeeld Van Wonderen & Wagenaar, 2015.

152 Zie Adams et al. (2006) voor een overzicht van empirische onderzoeken waaruit blijkt dat mensen niet altijd goed in staat zijn om hun eigen racisme/vooroordelen in te schatten.

153 Ibid.

en vrienden positief of negatief denken over moslims in Nederland, denken zij ook vaker positief respectievelijk negatief over moslims in Nederland.[154] De mening van ouders en vrienden lijkt kortom invloed te hebben op de eigen mening van jongeren. Dit is in overeenstemming met bevindingen in ander onderzoek naar overdracht van ideeën en beelden[155] en onderzoek naar de perceptie van sociale normen.[156] Nadere analyse wijst uit dat jongeren die negatief denken over moslims, de mening van ouders en vrienden vaker belangrijk vinden dan jongeren die positief denken over moslims in Nederland.

(Trigger)factoren voor het daadwerkelijk uiten van moslimdiscriminatie onder jongeren

Een 'negatieve houding over moslims in Nederland' is een potentiële voorspeller van daadwerkelijk negatief gedrag tegenover moslims (zie hoofdstuk 3), maar er spelen nog vele andere factoren een rol bij het tot uiting komen van een negatieve houding in gedrag. We gaan nu in op mogelijke (trigger)factoren voor negatief gedrag tegenover moslims.

Triggerfactoren voor negatief gedrag tegenover moslims

Aan niet-islamitische jongeren die zeggen dat ze weleens getuige zijn geweest van schelden tegen moslims, of zelf weleens hebben gescholden tegen moslims, is gevraagd wat hiervoor meestal de aanleiding was. Ook aan islamitische jongeren is gevraagd wat meestal de aanleiding is voor schelden tegen moslims. Volgens niet-islamitische jongeren is dit schelden meestal het gevolg van, of een reactie op het gedrag van islamitische jongeren zelf, of deel van een ruzie of conflict tussen een moslim en een niet-moslim. Islamitische jongeren noemen daarentegen religieuze symbolen, religie, oproepen van politici en berichtgeving in de media vaker als aanleiding voor het schelden. Niet-islamitische en islamitische jongeren noemen kortom verschillende oorzaken voor het schelden. Een rol speelt hierbij dat betrokkenen de oorzaken voor een (scheld) incident anders beleven. Zo kunnen moslims door het gebruik van scheldwoorden die gerelateerd zijn aan hun herkomst of religie extra worden geraakt, ook als herkomst en religie niet de oorspronkelijke aanleiding zijn voor het incident. Ook kan het voorkomen dat personen discriminatie en racisme ervaren terwijl daar niet altijd sprake van is. In hoeverre deze en andere factoren de voornoemde verschillen tussen niet-islamitische jongeren en islamitische jongeren kunnen verklaren, is op basis van het surveyonderzoek niet vast te stellen. Nader onderzoek zou hierover meer inzichten kunnen opleveren.[157]

Bereidheid tot acties tegen moslims en/of deze acties niet afwijzen

Aan niet-islamitische jongeren is gevraagd: 'Stel je voor dat in Nederland een terroristische aanslag wordt gepleegd uit naam van de islam, tot welke actie(s) ben je bereid naar aanleiding van deze aanslag?' We hebben deze casus aan de jongeren voorgelegd om meer zicht te krijgen op de mogelijke invloed van een (hypothetisch) incident als 'trigger' voor (negatief) gedrag. Uit de antwoorden op deze vraag blijkt dat het deel van de jongeren in het onderzoek dat zegt bereid te zijn tot vergaande acties zoals bedreigingen of het pesten van moslims, zeer gering is. Wel zijn veel jongeren bereid tot discussies met familie of vrienden. Sommige jongeren zijn ook bereid om een petitie te ondertekenen,

154 Volgens de inschatting door de jongeren in het onderzoek zelf. Aan jongeren is gevraagd naar zowel hun eigen oordeel over moslims in Nederland, als naar het oordeel dat (volgens hen) hun ouders en vrienden hebben over moslims in Nederland. Hiernaast is een aanvullende analyse uitgevoerd op een groep respondenten (jongeren en volwassenen die expliciet toestemming hadden gegeven om hun ouders respectievelijk kinderen voor deelname aan het onderzoek uit te nodigen; N=86) en blijkt een sterke correlatie tussen het oordeel van jongeren en hun ouders over moslims in Nederland. Deze uitkomst dient echter met voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd vanwege het beperkte aantal respondenten.

155 Naarmate mensen in de omgeving van jongeren, zoals ouders en vrienden, positiever denken over moslims, hebben jongeren zelf ook een positievere attitude tegenover moslims (Dekker & Van der Noll, 2011).

156 De perceptie van sociale normen kan bijdragen aan zowel meer positieve als meer negatieve attitudes tegenover 'outgroups'. Christ et al. (2014) laten in onderzoek zien dat indien personen de perceptie hebben dat leden van hun eigen groep positieve contacten hebben met de andere groep, hiermee een tolerante sociale norm wordt gesteld. Dit zorgt voor minder vooroordelen over de andere groep. Overeenkomstig hiermee blijkt dat de gepercipieerde sociale norm ook een voorspeller kan zijn voor een negatieve houding tegenover een andere groep (zie Felten, Taouanza & Keuzenkamp, 2016, voor een bespreking van onderzoek naar de invloed van sociale normen op discriminatie). Mensen die in de veronderstelling zijn dat bekenden negatief denken over een bepaalde groep zullen eerder negatief denken over en zich negatief gedragen tegenover leden van die groep.

157 Zie onder 'Beleidsaanknopingspunten'.

actief deel te nemen aan discussies op internet, mee te lopen in een demonstratie, geld te geven voor acties en anderen te overtuigen om actie te ondernemen. Sommige jongeren zeggen bereid te zijn contact met moslims te vermijden of negatief te 'praten' over moslims op sociale media of internet.

Uit de resultaten blijkt ook dat de overgrote meerderheid van de niet-islamitische jongeren acties van anderen tegenover moslims afwijst in de hypothetische situatie dat er een terroristische aanslag uit naam van de islam wordt gepleegd in Nederland.[158] Ook de jongeren die negatief of zeer negatief denken over 'moslims in Nederland' denken in overgrote meerderheid negatief over dergelijke acties. Desalniettemin zegt een kleine groep jongeren dat ze in het geval van een aanslag uit naam van de islam, negatief praten over moslims op internet of het vermijden van contact goed vinden. We hebben jongeren ook gevraagd wat volgens hen andere jongeren tot zulke acties kan aanzetten (triggerfactoren). Jongeren noemen hier met name 'oproepen op sociale media, internetfora en websites'. Ook 'oproepen van politici of andere gezaghebbende personen' en 'discussies met vrienden' worden relatief veel genoemd. In tegenstelling tot wat we tot dusverre bij de resultaten zagen, zijn oproepen op sociale media en door politici of andere gezaghebbende personen in de context van incidenten een potentieel belangrijke triggerfactor voor mogelijke acties. Omdat we hebben gevraagd naar de bereidheid tot acties bij een hypothetisch incident (dus niet feitelijke ervaringen of handelingen), spreken we hier over een potentieel belangrijke triggerfactor.

Profiel van jongeren die bereid zijn tot negatieve acties of deze niet afwijzen

Er kunnen twee *profielen* worden onderscheiden van jongeren die *bereid zijn tot* negatieve acties tegenover moslims (zoals 'negatief praten op internet' of 'pesten van moslims'), of die negatieve acties van andere jongeren niet afwijzen, in het geval dat er in Nederland een aanslag uit naam van de islam wordt gepleegd. Voor beide profielen geldt dat het veel vaker gaat om jongens dan om meisjes, en veel vaker om jongeren uit het vmbo en mbo dan uit overige opleidingstypen. Deze jongeren ervaren relatief vaak 'dreiging' door moslims (zoals 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse cultuur', 'moslims zijn een bedreiging voor de Nederlandse economie' en 'moslims willen Nederland overheersen').

Het *eerste profiel* betreft jongeren die veel contacten hebben met moslims. Ze zitten vaak op een school of wonen in een buurt waar de meerderheid van de mensen moslim is, en komen daar vaak moslims tegen (op school, in de buurt of tijdens het uitgaan). Meestal kennen deze jongeren ook moslims persoonlijk, maar ontlopen ze persoonlijke contacten met moslims. De contacten die deze groep jongeren heeft met moslims die ze niet persoonlijk kennen, ervaren ze vaak als negatief en het ontbreekt hun verder aan positieve ervaringen met moslims die ze wel persoonlijk kennen.

Het *tweede profiel* betreft jongeren die juist zelden of nooit moslims tegenkomen in hun omgeving en hun beeldvorming over moslims primair baseren op berichtgeving in de media en op internet. Dit zijn vaak jongeren uit een niet-stedelijke woonomgeving. Het valt op dat in vergelijking met jongeren die acties tegenover moslims afwijzen, de jongeren die deze acties niet afwijzen vaker gebruikmaken van buitenlandse (westerse) tv-stations, buitenlandse nieuwswebsites, Nederlandse kranten, twitter en discussiefora op internet.

Profiel jongeren die zich weleens negatief gedragen tegen moslims

Jongeren die aangeven zich weleens negatief te gedragen tegenover moslims, zoals uitschelden, hebben deels een ander profiel dan de jongeren die bereid zijn tot negatieve acties of deze niet afkeuren in het geval van een aanslag uit naam van de islam. Jongeren die zich weleens negatief gedragen naar moslims, kennen relatief veel moslims

158 Aan jongeren is gevraagd wat ze ervan vinden als andere jongeren de volgende acties tegen moslims ondernemen: contact vermijden met moslims, negatief 'praten' over moslims op sociale media of op websites, pesten, uitschelden, bekladden van moskeeën, bedreigingen en gebruiken van geweld.

persoonlijk, hebben relatief vaak vrienden met een islamitische achtergrond, en hebben zowel positieve als negatieve ervaringen met moslims. Deze jongeren baseren zich minder op de media voor hun beeld over moslims. In tegenstelling tot de jongeren die bereid zijn tot acties of deze niet afkeuren in geval van een aanslag, denkt de groep jongeren die moslims weleens uitscheldt nauwelijks minder positief over moslims dan het gemiddelde van alle jongeren in het onderzoek. Deze bevinding is in lijn met de bewering van jongeren zelf dat het uitschelden van moslims vaak deel is van 'gewone' ruzies met een andere aanleiding dan religie of afkomst. Ook wijken deze jongeren niet sterk af als het gaat om de beelden die zij over moslims hebben of de redenen om negatief over hen te denken.

Referentiegroep volwassenen

Factoren die een rol spelen in de oordelen over moslims en moslimdiscriminatie bij volwassenen zijn in grote mate dezelfde als bij jongeren, al zien we ook enkele verschillen. In vergelijking met jongeren denken volwassenen gemiddeld iets minder positief over moslims in Nederland. Een verklaring hiervoor is dat er sprake is van een 'gewennings-effect' (familiarization): jongeren groeien op met moslims, voor de volwassenen geldt dat niet; jongeren vinden multiculturaliteit meer vanzelfsprekend. Ouderen (61 jaar en ouder) denken gemiddeld het minst, en 25- tot 40-jarigen gemiddeld het meest positief over moslims in Nederland. Het valt verder op dat, in tegenstelling tot jongeren, volwassenen over Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders niet positiever (Antillianen) of beperkt positiever (Surinamers) denken dan over overwegend islamitische bevolkingsgroepen. Hier is sprake van een generatie-effect.[159]

Net zoals bij jongeren zien we een sekseverschil: mannen denken minder vaak positief over moslims in Nederland dan vrouwen. Ook speelt, net als bij jongeren, het opleidingsniveau een rol. Lager opgeleiden hebben vaker een negatief oordeel dan hoger opgeleiden.

Voor volwassenen is, evenals bij jongeren, de beeldvorming over moslims van belang in hun oordeel. We zien veelal dezelfde patronen als bij jongeren. Zo maken ook volwassenen onderscheid in hun oordeel naar verschillende groepen moslims, en beïnvloeden de associaties die ze hebben bij subgroepen van moslims hun oordeel over de algemene groep moslims in Nederland.

Een interessant verschil tussen jongeren en volwassenen komt naar voren als we uitsplitsen naar leeftijdsgroep. Ouderen (61 jaar en ouder) associëren moslims in Nederland vaker dan de jongere leeftijdsgroepen met 'mensen die negatief denken over homoseksualiteit of gelijke rechten voor vrouwen' en 'jongeren met een islamitische achtergrond die overlast veroorzaken'. Dit resultaat is (mede) te verklaren uit het feit dat ouderen gemiddeld minder vaak persoonlijke ervaringen hebben met moslims en zich daarom vaker voor hun oordeel moeten baseren op berichten in de media. Dit geeft wederom een aanwijzing voor het grote belang van wederzijds contact bij beeldvorming, en is een aanwijzing dat negatieve beelden over moslims in Nederland versterkt worden als de media een belangrijke informatiebron zijn. We zien ook dat volwassenen aanzienlijk vaker dan jongeren de manier waarop moslims in Nederland én in het buitenland in het nieuws komen, noemen als reden voor hun negatieve denken over moslims.

Daarnaast zeggen volwassenen meer dan jongeren 'culturele dreiging' te ervaren door moslims. Zo noemen niet-islamitische volwassenen, vooral vrouwen, *'opvattingen van moslims over onze samenleving, zoals over homoseksualiteit en gelijke rechten voor vrouwen'* het meest als reden om negatief te denken over moslims in Nederland. Ook geven veel volwassenen die neutraal of positief denken over moslims aan dat zij zich zorgen maken over de opvattingen van moslims over onze samenleving.

159 De oudere generaties hebben de grote immigratiegolven van Surinaamse Nederlanders en Antilliaanse Nederlanders meegemaakt. De jongste generaties zien Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders niet (meer) als immigranten. Als we een uitsplitsing maken naar leeftijdsgroep dan zien we dit effect nog sterker: de oudste generaties denken gemiddeld het minst positief over Antilliaanse en Surinaamse Nederlanders.

*Vol*wassenen zeggen bovendien (iets) vaker dan jongeren dat zij 'dreigingen' ervaren door moslims, zoals 'moslims verbergen hun ware bedoelingen' en 'moslims willen Nederland overheersen'.[160]

In hoeverre zijn de gevonden factoren die bijdragen aan vooroordelen en daadwerkelijke uitingen van moslimdiscriminatie uniek in vergelijking met vooroordelen en discriminatie onder jongeren gebaseerd op afkomst, geloof en huidskleur?

We constateren dat bij moslimdiscriminatie vaak dezelfde processen spelen als bij discriminatie op basis van huidskleur, afkomst en andere geloofsovertuigingen. Zo blijkt de belangrijke rol van overbruggend contact om negatieve beeldvorming van moslims tegen te gaan in lijn te zijn met meer generieke bevindingen vanuit de contacttheorie. Tegelijkertijd onderscheidt moslimdiscriminatie zich door een aantal specifieke (trigger)factoren. Negatieve berichtgeving over moslims in de media en als negatief ervaren 'oppervlakkige' contacten blijken bij moslimdiscriminatie (nog) belangrijkere factoren dan bij vooroordelen en discriminatie op basis van huidskleur, afkomst en andere geloofsovertuigingen. Tevens constateren we dat sommige jongeren en volwassenen een culturele en/of veiligheidsdreiging ervaren door de aanwezigheid van moslims in Nederland. Zo vormen (gepercipieerde) sociaal-culturele tegenstellingen (waaronder zorgen over maatschappelijke opvattingen van moslims) bij moslimdiscriminatie een belangrijkere factor dan bij veel andere vormen van discriminatie. Daarnaast zijn de aanslagen die uit naam van de islam worden gepleegd een (trigger)factor.

We hebben vastgesteld dat jongeren gedifferentieerd denken over subgroepen van moslims. Over bepaalde subgroepen wordt positiever of juist minder positief gedacht dan over andere groepen moslims. Hoewel het onderzoek laat zien dat 'negatieve ervaringen' voor jongeren een aanleiding zijn om minder positief te denken over 'moslims' als brede categorie, blijkt bij een preciezere blik dat deze negatieve ervaringen veelal zijn gerelateerd aan specifieke subgroepen ('jongens', 'jongeren'). Het feit dat jongeren binnen een 'outgroup' onderscheid maken tussen subgroepen is op zichzelf niet uniek voor alleen moslims. Maar de wijze waarop dat gebeurt is dat wel, aangezien het verschil in de beoordelingen van de diverse subgroepen relatief groot is.

Beperkingen van dit onderzoek en aanknopingspunten voor vervolgonderzoek

Het doel van het onderzoek was om zicht te krijgen op oorzaken en triggerfactoren die leiden tot negatieve beeldvorming over en negatieve bejegening van moslims. Hierbij is het van belang dat het begrip 'moslims' in de beleving van veel jongeren niet uitsluitend de religie betreft. Uit het onderzoek blijkt dat het begrip 'moslims' voor jongeren veelomvattend en diffuus is. Jongeren hebben meerdere associaties met 'moslims'. Zij denken daarbij niet alleen aan religie, maar hebben ook associaties met etniciteit (Turken, Marokkanen) en associaties op basis van specifieke subgroepen (meisjes, jongens, hangjongeren met een islamitische achtergrond, succesvolle moslims). Deze zijn in de beeldvorming van jongeren over de bredere categorie 'moslims' vermengd. Negatief denken over 'moslims' wil dus niet altijd zeggen dat jongeren ook negatief denken over de religie.[161]

Niet-islamitische en islamitische jongeren noemen verschillende oorzaken voor het schelden tegen 'moslims'. De oorzaken voor een (scheld) incident kunnen door betrokkenen anders worden beleefd. De vorm van het schelden varieert ook, deze kan op basis van zijn van religie maar ook op basis van etniciteit (zoals scheldwoorden naar 'Turken' of 'Marokkanen'). In hoeverre deze en andere factoren de voornoemde verschillen tussen niet-islamitische jongeren en islamitische jongeren kunnen verklaren, is op basis van het surveyonderzoek niet vast te stellen. Nader onderzoek

160 Dit verschil is niet groot maar wel significant.

161 In het onderzoek wordt deze notie door meerdere resultaten bevestigd. Zoals door de bevinding dat niet-islamitische jongeren die 'moslims' het sterkst associëren met 'mensen die een religie aanhangen', positiever denken over 'moslims' dan niet-islamitische jongeren die 'moslims' het sterkst associëren met 'Marokkanen' of 'Turken'.

zou meer inzicht hierin kunnen opleveren. Onderzoekers kunnen een gemixte klas (met islamitische en niet-islamitische leerlingen) een bepaalde periode volgen en eventueel observeren. Incidenten kunnen worden onderzocht door diepte-interviews af te nemen met betrokkenen over aanleiding, dynamiek, intentie (daders), interpretatie en ervaren impact (slachtoffers) van het incident.

Expliciete (negatieve) associaties, beelden waar mensen zich bewust van zijn, zijn een voorspeller van discriminatie of een negatieve bejegening van moslims. In het onderzoek is gekozen voor het meten van expliciete associaties, aangezien we de methode van zelfrapportage gebruikten. Uit onderzoek is echter bekend dat ook de impliciete (onbewuste) associaties een rol kunnen spelen bij discriminatie (zie bijvoorbeeld Amodio & Devine, 2006; Gonsalkorale et al., 2009; Rooth, 2010). Onbewuste associaties kunnen worden gemeten met een Implicit Association Test (IAT) of met gedragstesten.[162] Aanvullend onderzoek kan nader inzicht geven in de invloed van impliciete associaties bij moslimdiscriminatie.

Aanknopingspunten voor beleid

De resultaten van het onderzoek geven diverse aanknopingspunten voor beleid. Heel duidelijk komt uit het onderzoek naar voren dat overbruggend contact ('ontmoeting') met moslims een belangrijke factor is voor oordelen en opvattingen van niet-islamitische jongeren over moslims in Nederland. Voor het beleid betekent dit dat (conform de contacttheorie) het vergroten van het *aantal* contactmogelijkheden tussen moslims en niet-moslims een mogelijkheid biedt voor positievere wederzijdse oordelen, zoals door het faciliteren van ontmoetingsplaatsen voor overbruggend contact of door het stimuleren van gezamenlijke activiteiten. De omstandigheden waaronder dit contact plaatsvindt dienen dan wel constructief te zijn, want anders bestaat de kans dat negatieve ervaringen de negatieve oordelen juist bevestigen (zoals uit dit onderzoek blijkt uit de resultaten voor 'oppervlakkige' contacten). Het onderwijs biedt hiervoor de meeste aanknopingspunten, bijvoorbeeld om een leerlijn op basis van de contacttheorie te maken. Deze leerlijn kan passen binnen een bredere aanpak van discriminatie, maar het is daarbij wel belangrijk om aandacht te besteden aan de specifieke omstandigheden die bijdragen aan discriminatie van moslims. Hieronder lichten we verschillende vormen van interventie nader toe.

- Om contact tussen niet-moslims en moslims te laten leiden tot minder vooroordelen over moslims, moet -in overeenstemming met de resultaten van het surveyonderzoek- worden voldaan aan een aantal voorwaarden. Deze voorwaarden zijn onder meer 'echte ontmoeting' en zich kunnen inleven in de belevingswereld van de andere groep. Een methode die uitgaat van deze voorwaarden is de zogeheten 'dialoogmethode' die is gebaseerd op de contacttheorie van Allport (1954; ook onderzocht door Pettigrew en Tropp, 2006; 2009).[163] Dialoogbijeenkomsten kunnen vooroordelen en stereotypering verminderen.[164] Deze effecten zijn generaliseerbaar naar de gehele 'outgroep' (de groep op wie de vooroordelen betrekking hebben). De effecten blijken ook in settings buiten de dialoogomgeving en voor een langere termijn te bestaan. Bij toepassing van de dialoogmethode voor het tegengaan van vooroordelen en discriminatie van moslims, dient 'empathie' centraal te staan. Dit kan gebeuren door in te zetten op het vergroten van het inlevingsvermogen van niet-islamitische jongeren in de belevingswereld van moslims.[165] Hoe voelt het voor een moslim om gediscrimineerd te worden? Onder meer het persoonlijke verhaal kan bijdragen aan meer empathie. Aangetoond is dat inzet op empathie kan leiden tot positievere houdingen tegenover gestigmatiseerde groepen, mits aan een aantal

162 Zie Greenwald et al. 2009 over afname van Implicit Association Test (IAT) en de verschillen van de IAT met zelfrapportage-onderzoek.

163 De hier beschreven 'dialoog' methode is breed toepasbaar op het tegengaan van vooroordelen en discriminatie tussen (bevolkings)groepen.

164 Felten & Keuzenkamp, 2016.

165 Het stimuleren van empathie (= affectieve factor) lijkt meer effect te hebben dan het vergroten van kennis over de outgroep (= cognitieve factor) (Felten, Emmen, & Keuzenkamp, 2015; Felten & Keuzenkamp, 2016).

voorwaarden wordt voldaan.[166] Het is belangrijk dat er een goede begeleiding is bij een dialoog in de klas of op een andere locatie tussen islamitische en niet-islamitische jongeren over maatschappelijke onderwerpen. De dynamiek van een dergelijke dialoog is niet altijd voorspelbaar en kan contraproductief uitpakken (zoals versterking van negatieve vooroordelen en polarisatie) als een goede begeleiding ontbreekt. Lesmateriaal dient goed doordacht en uitgetest te zijn.[167]

- Behalve dialoog in de klas zijn hier ook andere vormen van interventie denkbaar, zoals theater- en filmvoorstellingen. Film en theater kunnen via meer inlevingsvermogen en empathie de houding van jongeren tegenover een minderheidsgroep verbeteren.[168] Een voordeel van film en theater is dat jongeren kunnen worden bereikt die op niet- of minder gemengde scholen zitten. Ook bij theater en film gaat het om het focussen op de belevingswereld van jongeren en op het inzetten op empathie.[169] Belangrijk hierbij is dat niet-islamitische jongeren zich kunnen identificeren met, en inleven in de situatie van de islamitische jongeren in het verhaal (ervaringen, beleving en motieven van de islamitische jongere staan centraal).[170] Ook kan worden ingezoomd op vriendschappen tussen islamitische en niet-islamitische jongeren.[171] Het is aan te bevelen om voor de verschillende interventievormen uit te testen wat de resultaten zijn, voor wie (jongens, meisjes, hoger en lager opgeleiden) en waarom. Op basis van aldus verkregen inzichten over werkende elementen kan een interventie qua vorm en inhoud nader worden gedifferentieerd, of is het mogelijk deze gericht(er) in te zetten op bepaalde doelgroepen.

Ook de culturele dreiging die niet-islamitische jongeren blijkens dit onderzoek ervaren is een aanknopingspunt voor beleid. Een opvallende bevinding in het onderzoek is immers het grote aantal niet-islamitische jongeren (én volwassenen) dat aangeeft zich zorgen te maken over de maatschappelijke opvattingen van moslims, zoals over vrouwen en homoseksualiteit. Ook jongeren en volwassenen die positief denken over moslims maken zich hierover vaak zorgen. In bredere zin geven zij aan zich zorgen te maken over de vrijheden in de Nederlandse samenleving.

- Een aanknopingspunt voor beleid is jongeren door informatie bewust(er) te maken van de veelkleurigheid van de moslimgemeenschap in Nederland, zowel in achtergronden als opvattingen.[172] In lessen kan aandacht worden besteed aan onderlinge verschillen tussen groepen moslims en de diversiteit binnen de islam. De variatie in maatschappelijke opvattingen binnen de moslimgemeenschap kan worden belicht ('niet alle

166 Batson en Ahmed schreven in 2009 een uitgebreide review over de werking van empathie bij het verbeteren van de verhoudingen tussen verschillende groepen mensen. Het kijken vanuit het perspectief van een ander kan op twee verschillende manieren; dit is uitgebreid onderzocht. De eerste manier is dat een jongere zich voorstelt hoe de andere persoon zijn of haar situatie ziet en hoe hij of zij zich voelt als resultaat. Je verplaatst je als het ware in de schoenen van de ander. De tweede manier is dat de jongere wordt geprikkeld om zich voor te stellen hoe hij/zij zichzelf zou zien en voelen als hij/zij in de positie zat van de ander. In een recente review van Todd en Galinsky (2014) over dit onderwerp wordt gesteld dat er weinig verschil is tussen beide. Beide leiden tot goede resultaten en de onderzoekers concluderen dat het erop lijkt dat deze resultaten ook langdurig aanwezig blijven.

167 Het voeren van een goede dialoog is een kunst en er zijn veel randvoorwaarden voor dit type interventie. Onder bepaalde condities kan een dialoog juist bestaande vooroordelen versterken. Zie Felten & Keuzenkamp (2016) voor een overzicht van randvoorwaarden voor een effectieve dialoog.

168 Dat betekent dat de contacttheorie dus niet alleen werkt via face-to-face contact (Felten et al., 2015).

169 Batson & Ahmed, 2009; Igartua & Barrios, 2012; Igartua, 2010.

170 Voorbeelden van studies waaruit blijkt dat het zich inleven in de positie van iemand uit een minderheidsgroep in een film (of theater) de houding verbetert, zijn onder meer Shih, Wang, Bucher & Stozer (2009) en Vescio, Sechrist & Paolucci (2003).

171 Felten & Keuzenkamp, 2016; Mazziotta, Mummendey & Wright, 2011.

172 Dit wordt ondersteund door ander onderzoek; zie bijvoorbeeld Errafiy & Brauer (2013).

moslims denken hetzelfde').[173] Tevens kan worden gefocust op bepaalde groepen moslims (meisjes, ouderen, succesvolle moslims).

- Een volgend aanknopingspunt is om in lessen aandacht te besteden aan 'wat bindt'. Het frame is daarbij niet gericht op wat het onderscheid is, maar op de overeenkomsten tussen jongeren van islamitische en niet islamitische komaf. Met welke problemen en uitdagingen hebben zowel islamitische als niet-islamitische jongeren te maken? Een thema als zelfredzaamheid in de steeds complexere samenleving is een voorbeeld van een dergelijk verbindend thema.
- Als er botsende opvattingen over maatschappelijke onderwerpen zijn tussen moslims en niet-moslims, kan het belangrijk zijn om deze verschillen bespreekbaar te maken. De context is daarbij van belang: er dient al polarisatie te zijn op een bepaald onderwerp. Inzet op inlevingsvermogen, en begrijpen waar bepaalde opvattingen vandaan komen, kan de voedingsbodem voor verdere escalatie verminderen. Er moet aandacht zijn voor de vraag 'Hoe kan worden omgegaan met verschillen en tegenstellingen zonder dat deze escaleren tot conflict?'[174]

Daarnaast kan beleid inspelen op de bevinding dat de berichtgeving in de media een rol speelt in beeldvorming over moslims. Bij een deel van de jongeren die negatief denken over moslims in Nederland speelt de berichtgeving in de media over moslims een rol. Deze jongeren (vooral jongens uit het vmbo en mbo) die zelden of nooit moslims tegenkomen en hun beeldvorming over moslims primair baseren op berichtgeving in de media en op internet, ervaren relatief vaak 'dreiging' door moslims. Vanuit het beleid kan hierop worden ingespeeld door jongeren te leren kritischer met nieuws om te gaan en informatie ('waar komen berichten vandaan, welke doelen dienen ze?'), vooral internetbronnen, beter te filteren ('mediawijsheid').

Een andere interessante bevinding uit het onderzoek is dat de mening van ouders en vrienden invloed heeft op de mening van jongeren over moslims in Nederland. Een aanknopingspunt is hier om ouders aan te spreken op hun invloed en voorbeeldfunctie hieromtrent.

Aangehaalde literatuur

Allport, G.W. (1954/1979). *The Nature of Prejudice*. Boston: Beacon Press.

Batson, C.D., & Ahmad, N.Y. (2009). *Using empathy to improve intergroup attitudes and relations*. *Social Issues and Policy Review*, 3(1), 141-177.

Bouma, S. & Ruig, L. de (2015). *Moslimdiscriminatie in het voortgezet onderwijs: een onderzoek onder docenten.* Zoetermeer: Panteia.

Bovens, M., Dekker, P. & Tiemeijer, W. (red.) (2014). G*escheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.

Brandsma, B. (2016). *Polarisatie, Inzicht in de dynamiek van het wij-zij denken.*

Dekker, H. & Noll, J. van der (2011). *Islamophobia and anti-Semitism and their explanations. 6th General Conference of the European Consortium of Political Research (ECPR).*

173 Moslims in Nederland worden geassocieerd met (conservatieve) opvattingen over de samenleving. De moslims in Nederland waaieren echter uit in een groot aantal verschillende subgroepen en geloofsrichtingen. Over maatschappelijke onderwerpen wordt tussen groepen en binnen groepen (heel) verschillend gedacht. Dit geeft als beleidsaanknopingspunt dat de samenleving zich meer van deze differentiatie in maatschappelijke opvattingen bewust zou moeten zijn. Nader onderzoek naar het palet aan maatschappelijke opvattingen onder moslims kan hieraan ondersteunend zijn.

174 Relevante aanknopingspunten hiervoor worden beschreven door Brandsma (2016). Volgens het denkkader dat hierin wordt gepresenteerd, kan een dialoog gericht op kennis(making) van verschillen, juist 'brandstof' zijn voor het omgaan met polarisatie als er al spanningen zijn. Om spanningen terug te dringen gaat het er niet primair om dat groepen het eens worden, maar wordt er onder erkenning van tegenstellingen gewerkt aan het hanteren van deze tegenstellingen.

Errafiy, A., & Brauer, M. (2013). Modifying perceived variability: Four laboratory and field experiments show the effectiveness of a ready-to-be-used prejudice intervention. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, 840-853.

Felten, H. & Keuzenkamp, S. (2016). *Werken dialoogbijeenkomsten tegen discriminatie?* Utrecht: Kennisplatform Integratie en Samenleving.

Felten, H., Emmen M., & Keuzenkamp, S. (2015). *Do The Right Thing.* Utrecht: Movisie.

Greenwald, A.G., Poehlman, T.A., Uhlmann, E., & Banaji, M.R. (2009). *Understanding and Using the Implicit Association Test: III. Meta-Analysis of Predictive Validity. Journal of Personality and Social Psychology,* 97(1), 17–41.

Igartua, J.J. (2010). *Identification with characters and narrative persuasion through fictional feature films. Communications: The European Journal of Communication Research*, 35(4), 347-373. doi: 10.1515/COMM.2010.019

Igartua J.J. & Barrios, I. (2012) Changing real-world beliefs with controversial movies: Processes and mechanisms of narrative persuasion. *Journal of Communication*, 62(3), 514-531.

Mazziotta, A., Mummendey, A., & Wright, S.C. (2011). Vicarious intergroup contact effects Applying social-cognitive theory to intergroup contact research. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(2), 255-274.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2006). A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783.

Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38, 922–934.

Shih, M., Wang, E., Bucher, A. T., & Stotzer, R. (2009). Perspective taking: Reducing prejudice towards general outgroups and specific individuals. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(5), 565-577.

Todd, A.R., & Galinsky, A.D. (2014). Perspective-taking as a strategy for improving intergroup relations: Evidence, mechanisms, and qualifications. *Social and Personality Psychology Compass*, 8, 374-387.

Velasco Gonzalez, K., Verkuyten, M., Weesie, J. & Poppe, E. (2008). *Prejudice towards Muslims in The Netherlands: Testing integrated threat theory. British Journal of Social Psychology, 47, 667-685.*

Vescio, T.K., Sechrist, G.B., & Paolucci, M.P. (2003). *Perspective taking and prejudice reduction: The mediational role of empathy arousal and situational attributions. European Journal of Social Psychology*, 33, 455-472.

Bijlage 1

Begeleidingscommissie en deelnemers aan interviews en duidingssessies

Leden begeleidingscommissie

Marcel Coenders	(European Research Centre on Migration and Ethnic Relations ERCOMER; Universiteit Utrecht)
Michael Savelkoul	(Faculteit Sociologie, Nijmegen Institute for Social and Cultural Science Contact, Radboud University Nijmegen)
Djamila Schans	(Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC))
Trix Vahl	(Ministerie SZW, Directie Integratie en Samenleving)
Floris Vermeulen	(Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen, politicologie, Universiteit van Amsterdam)
Arjen Verweij	(Ministerie SZW, coördinator onderzoek)

Deelnemers duidingsessies of -interviews

Balkan Akbulut	Docent ROC Midden Nederland
Ahmet Azdural	Stichting Inspraakorgaan Turken in Nederland
Rasit Bal	Contactorgaan Moslims en Overheid
Ewoud Butter	Onderzoeker en hoofdredacteur Republiek Allochtonië
Ikrame Faris	Stichting Platform Islamitische Organisaties Rijnmond
Hanneke Felten	Movisie / Kennisplatform Integratie en Samenleving
Marjolein van Haaften	Bureau Discriminatiezaken Kennemerland
Habib El Kaddouri	Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders
Matthijs Zwinkels	Wijkcoach/Jongerenwerker ELK Welzijn Culemborg; Universiteit van de Straat
Willem Wagenaar	Anne Frank Stichting
Rob Witte	Emma Experts in Media en Maatschappij

Bijlage 2

Niet in hoofdtekst opgenomen grafieken

*Figuur 1 Hoe denk je over moslims in Nederland * Hoe belangrijk is je geloof?*

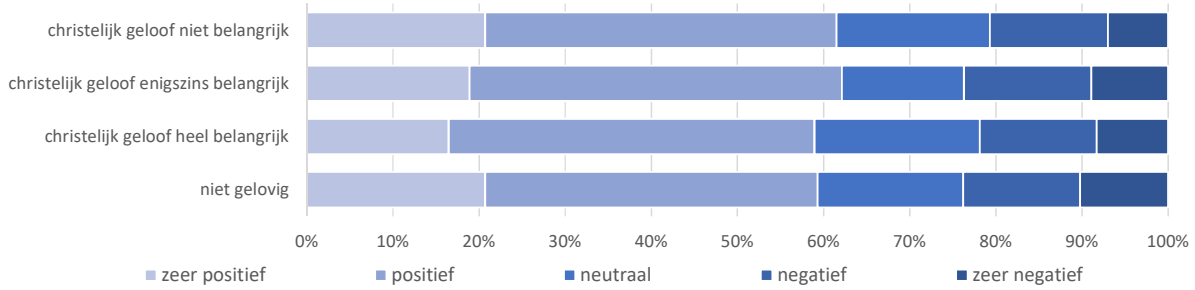

*Figuur 2 Hoe denk je over verschillende bevolkingsgroepen in Nederland? * Leeftijdsgroep (weergegeven zijn de gemiddelde scores per groep op een schaal van 0 (zeer negatief) tot 10 (zeer positief)*

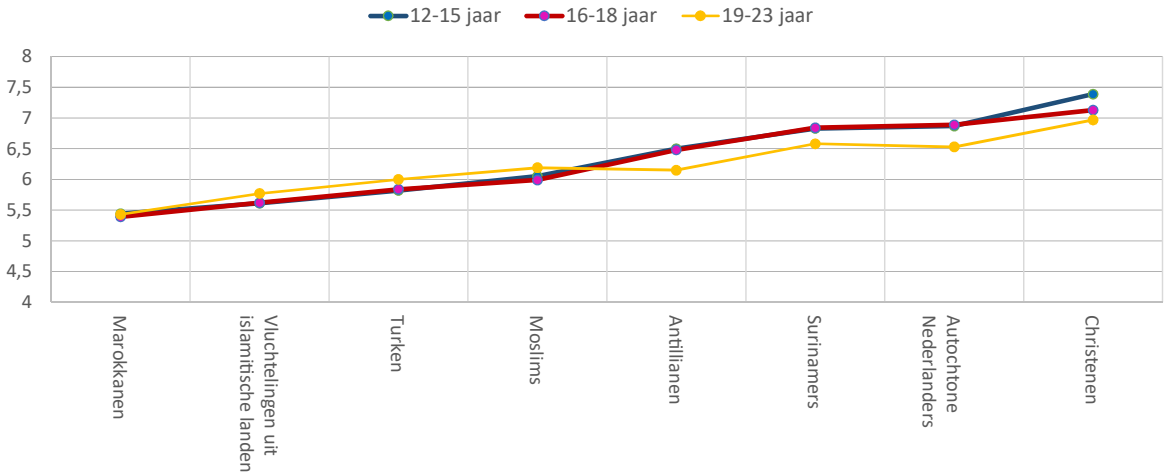

*Figuur 3 Typeringen van 'moslims in Nederland'? * Opleidingsniveau*

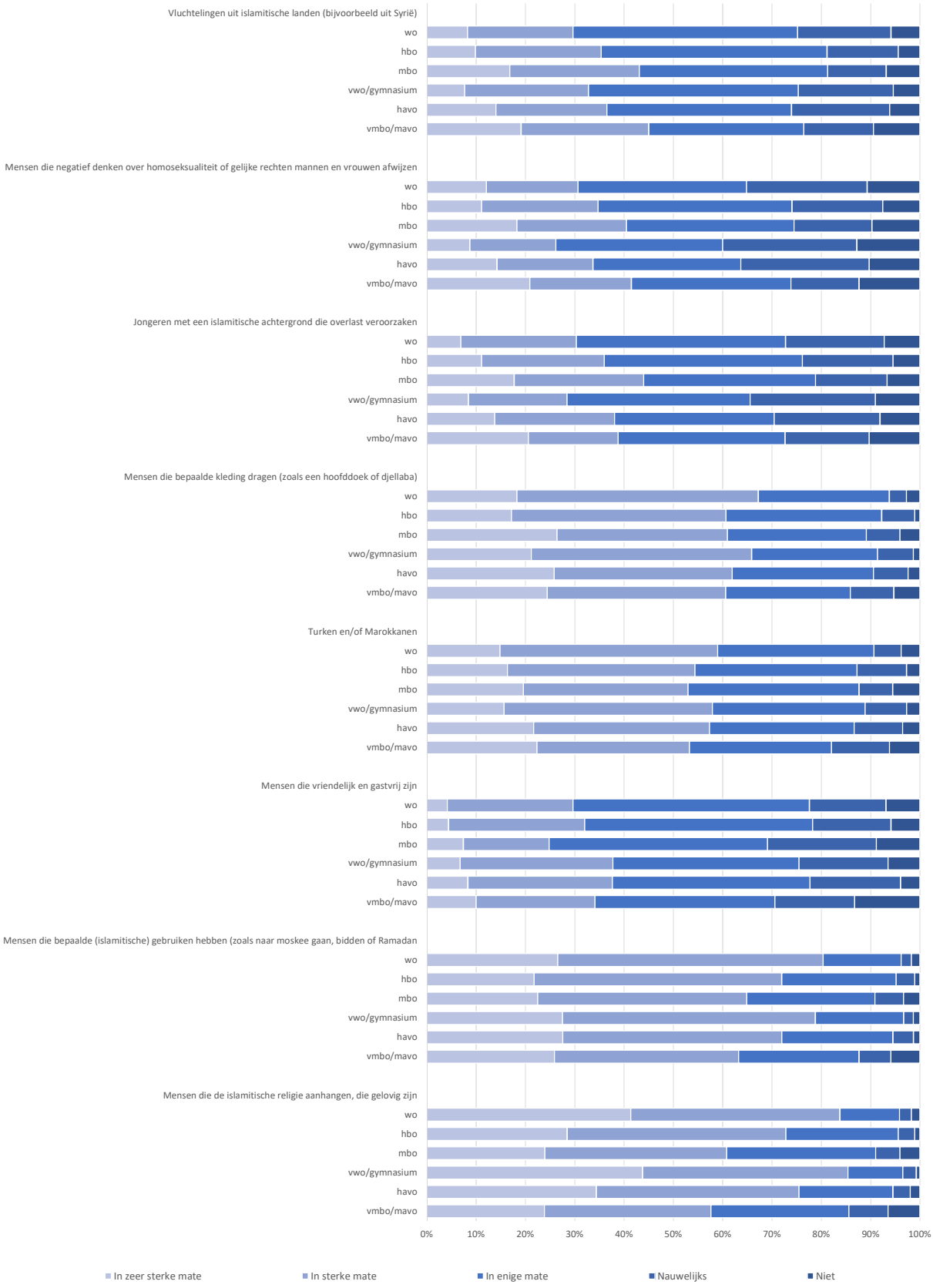

*Figuur 4 Typeringen van 'moslims in Nederland'? * Religie*

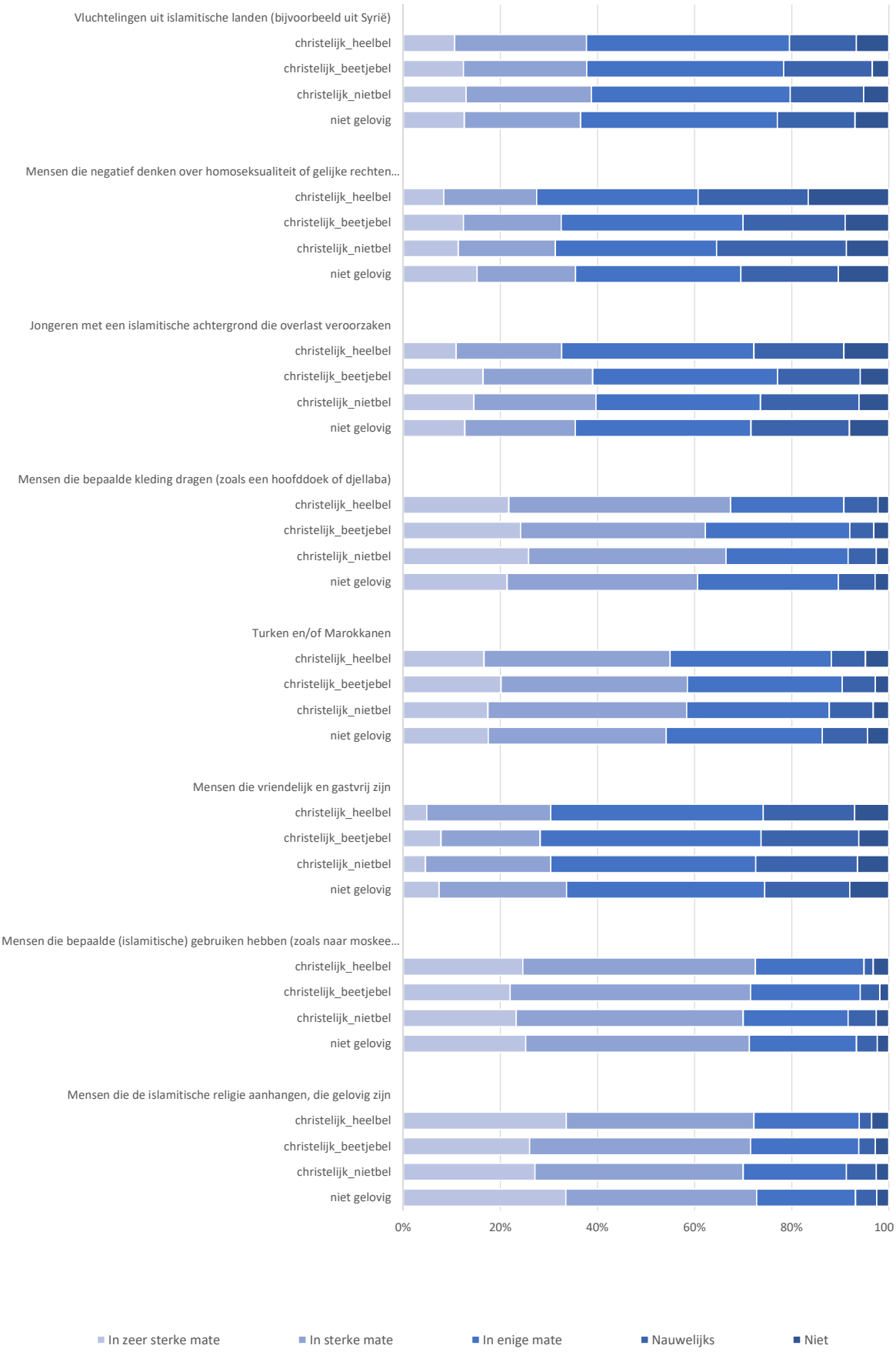

*Figuur 5 Typeringen van 'moslims in Nederland'? * Leeftijdsgroep*

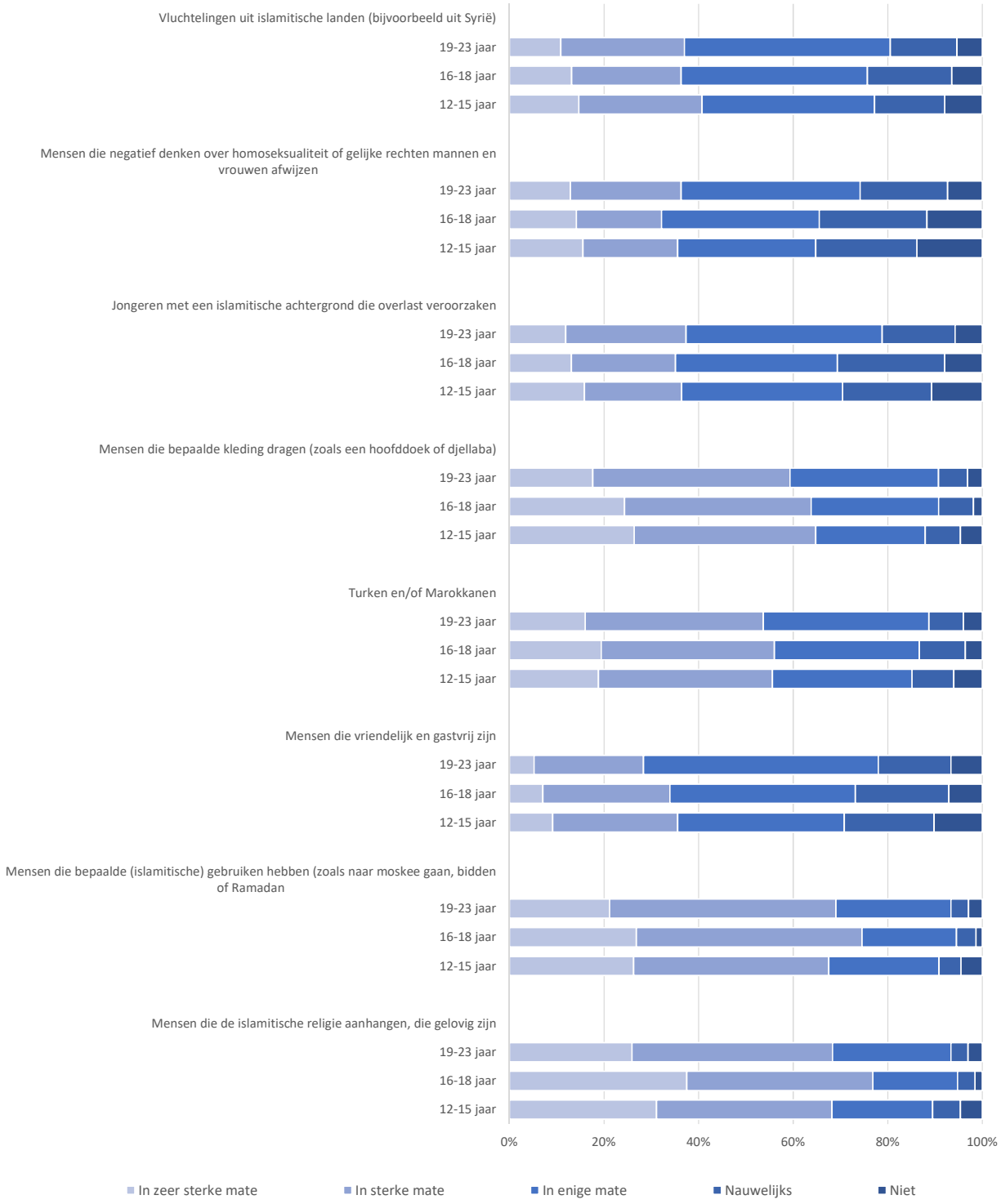

*Figuur 6 Redenen waarom jongeren in de afgelopen twee jaar negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland * Leeftijdsgroep (meerdere antwoorden waren mogelijk)*

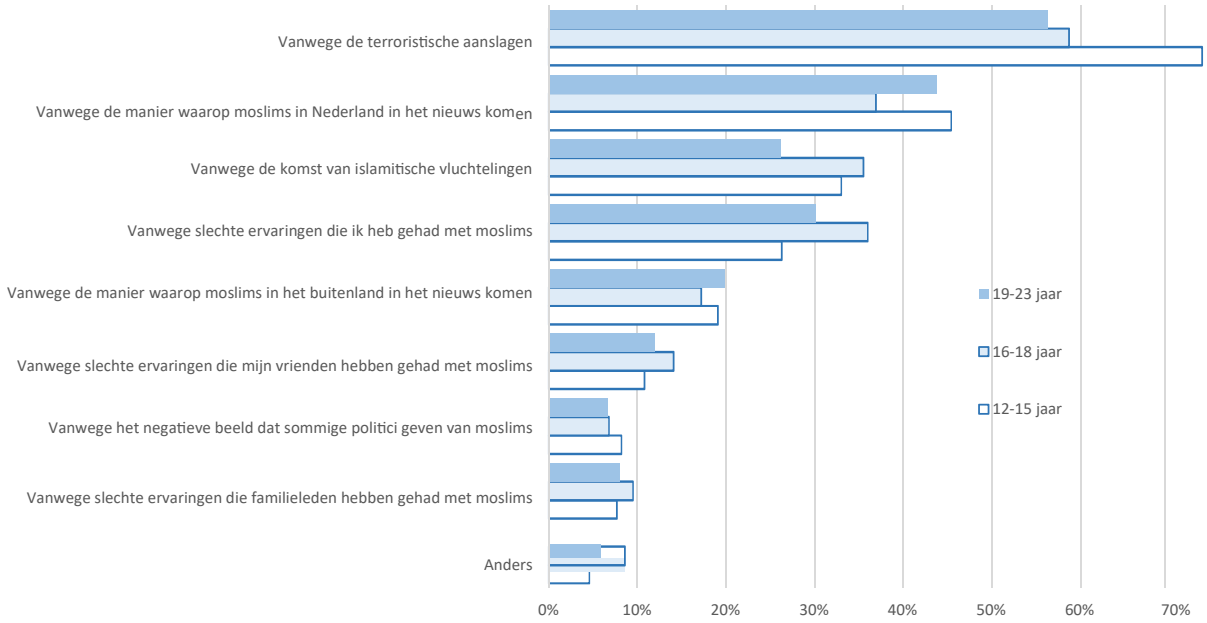

*Figuur 7 Redenen waarom jongeren in de afgelopen twee jaar positiever of negatiever zijn gaan denken over moslims in Nederland * Opleidingsniveau*

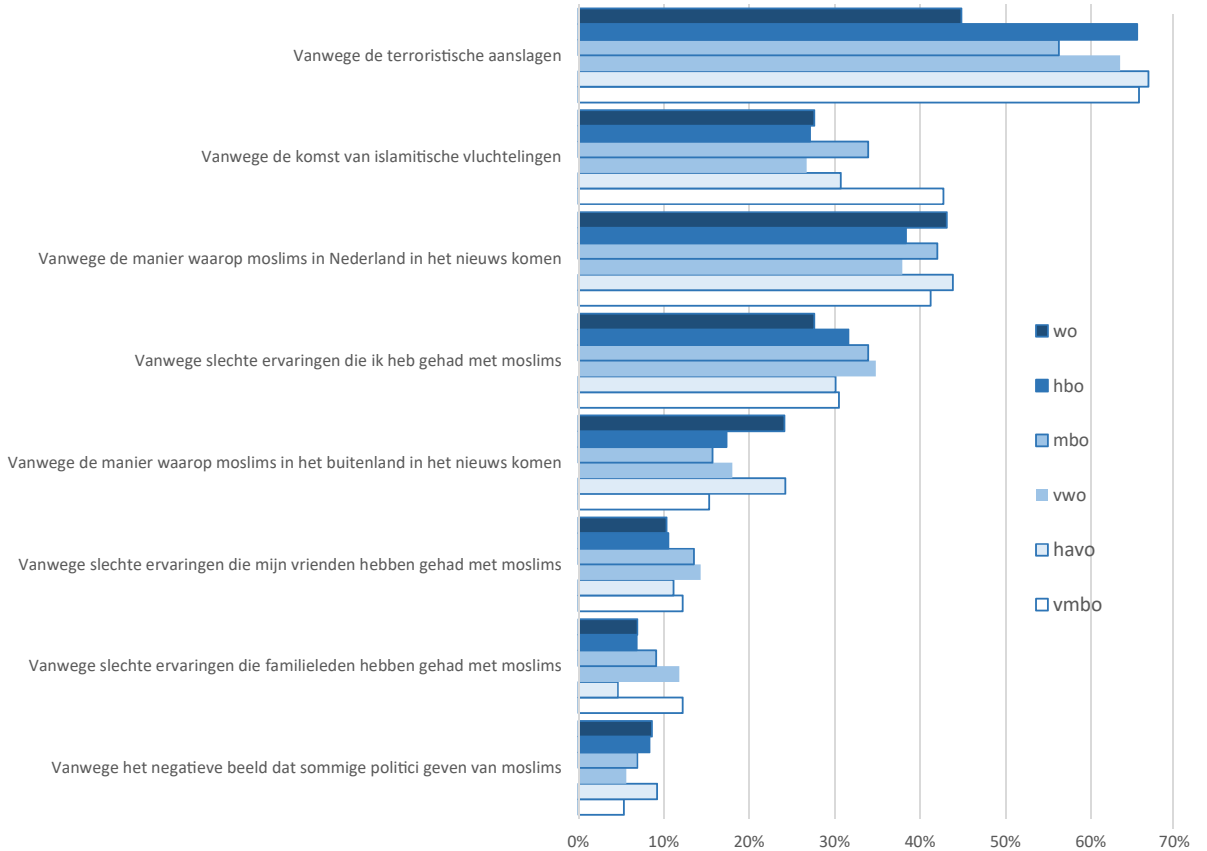

*Figuur 8 Hoeveel moslims op school, in buurt of op werk/stage? * Opleidingsniveau*

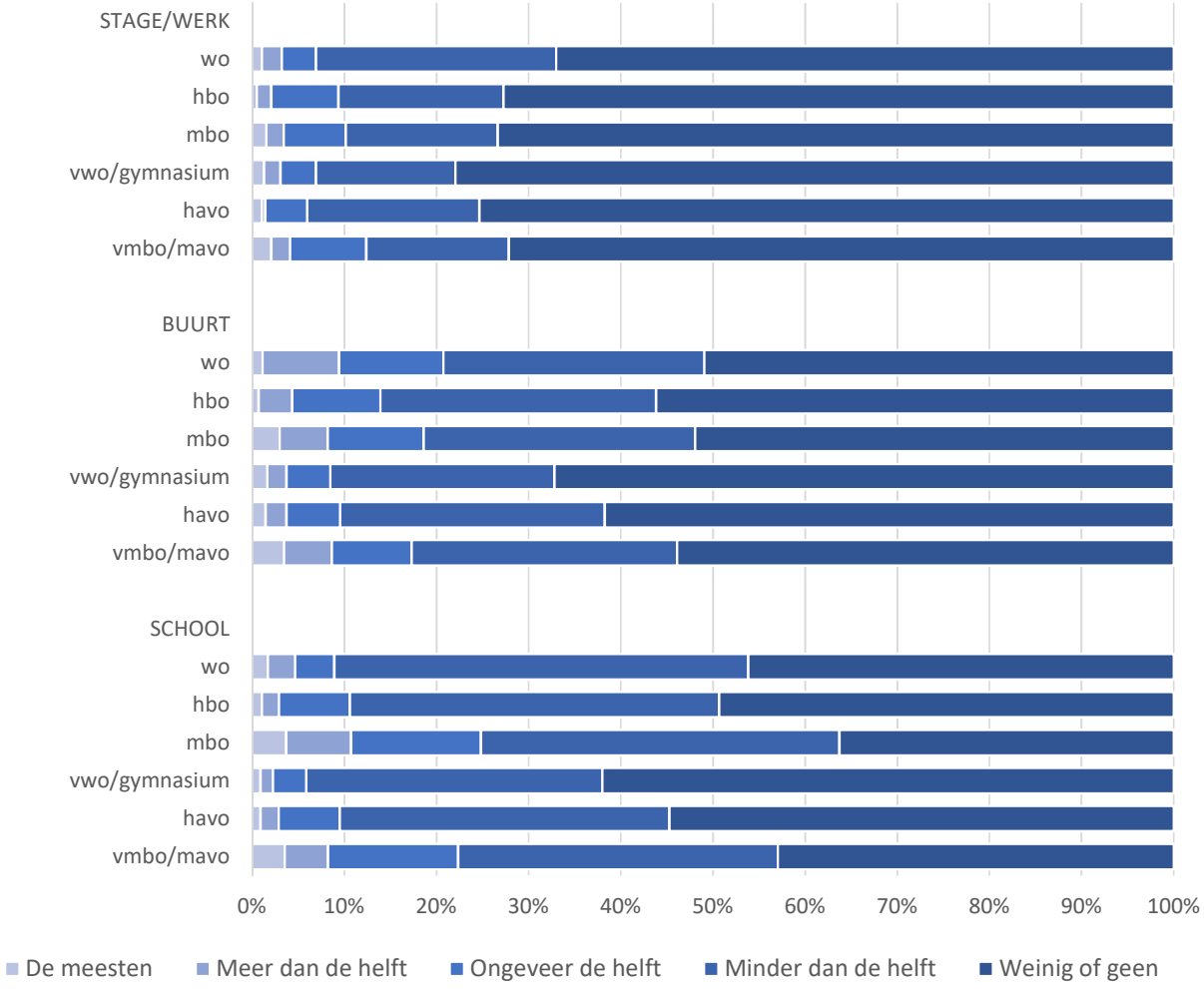

*Figuur 9 Hoe vaak kom je moslims tegen op school, buurt, werk/stage, bij het sporten en bij het uitgaan? * Sekse*

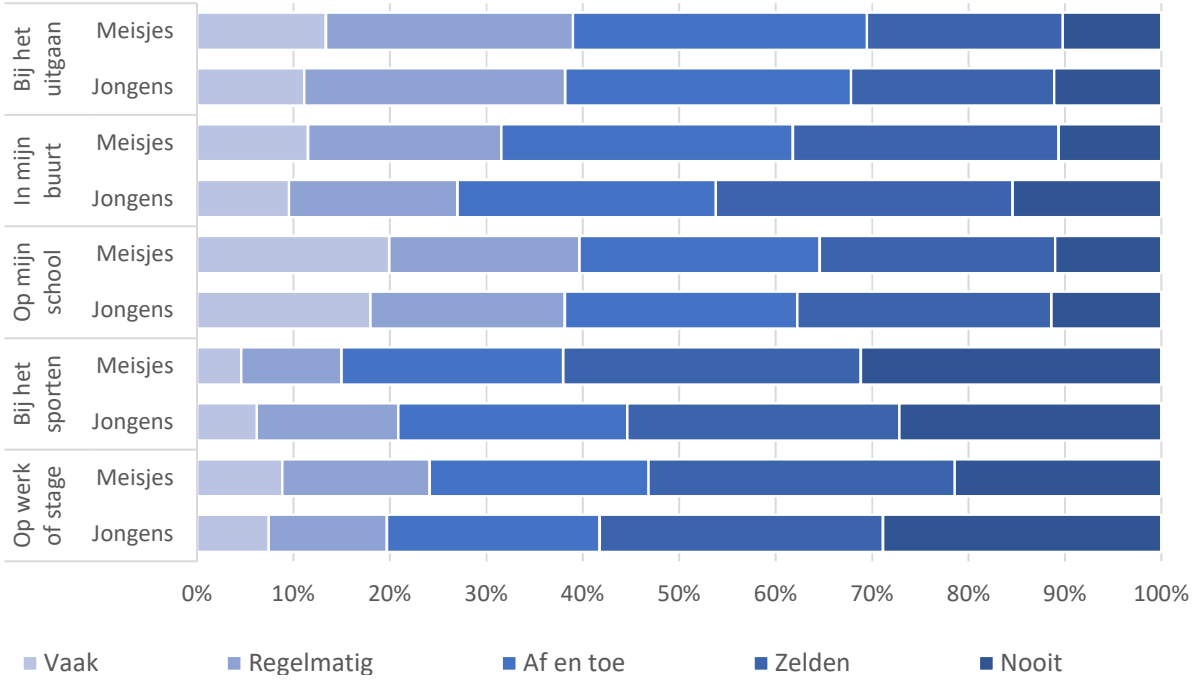

*Figuur 10 Hoe vaak kom je moslims tegen op school, buurt, werk/stage, bij het sporten en bij het uitgaan? * Opleidingsniveau*

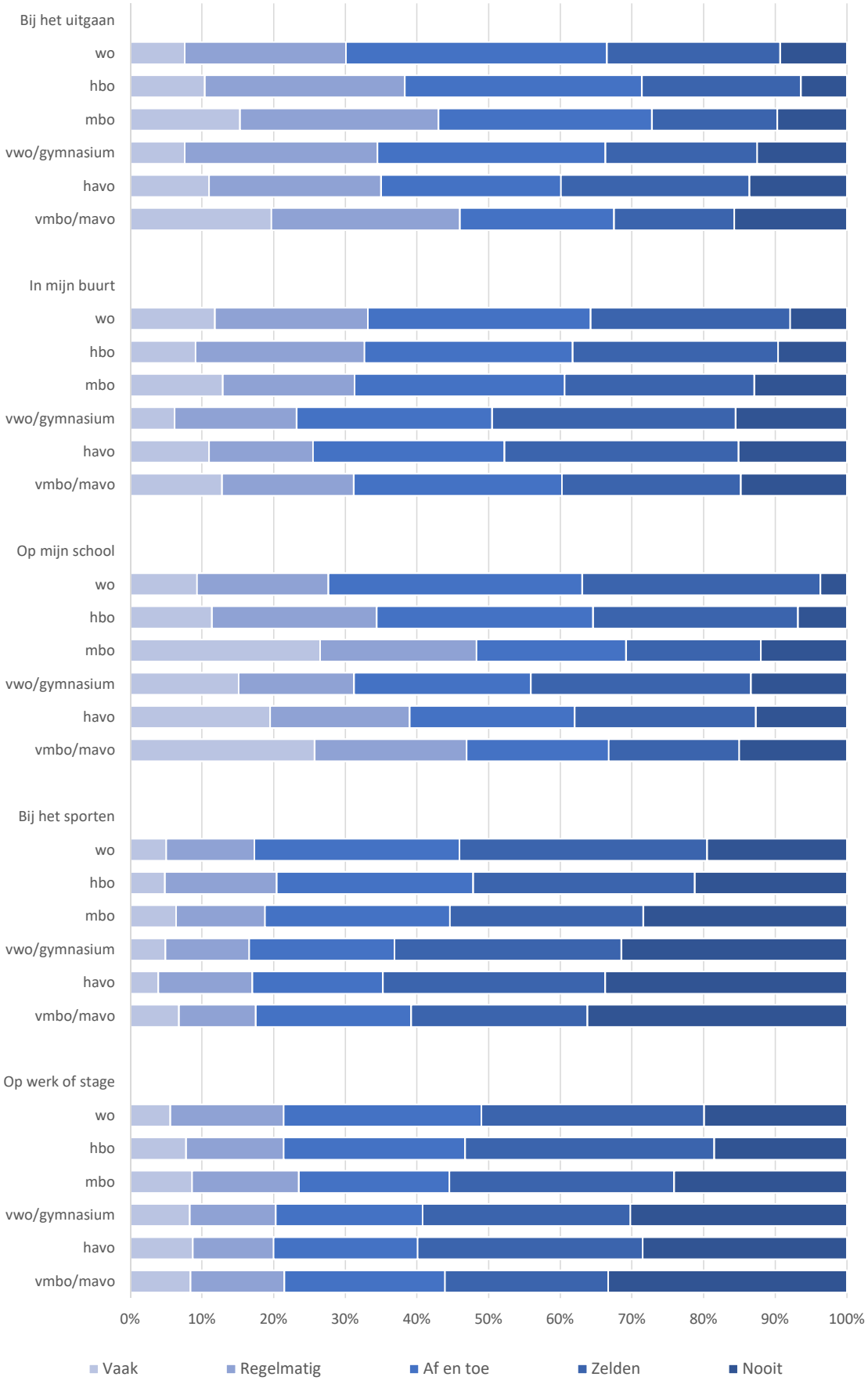

*Figuur 11 Hoe ervaar je meestal het contact met moslims * Opleidingsniveau*

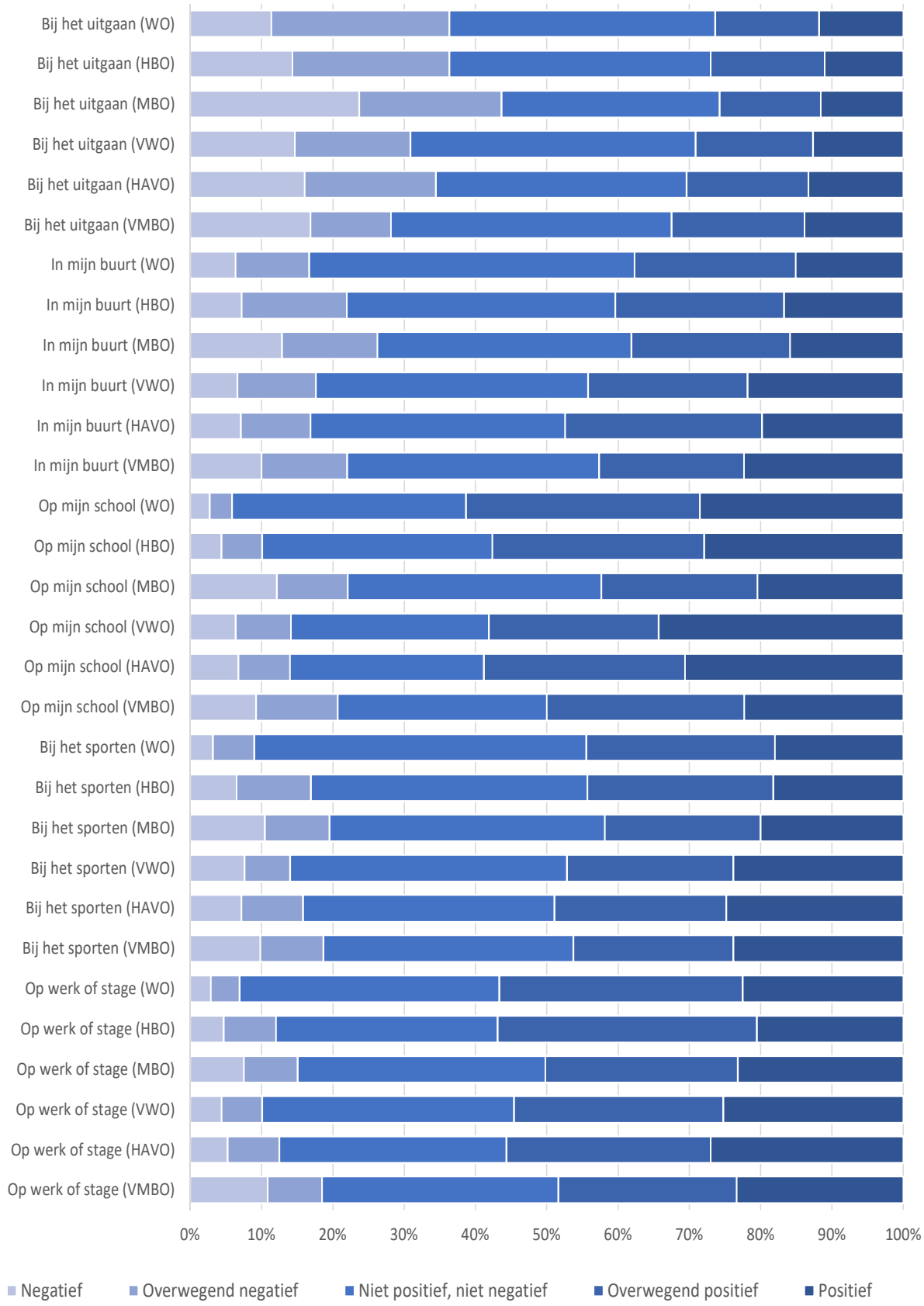

Figuur 12 Je geeft aan dat je er weleens getuige van bent geweest dat islamitische jongeren worden uitgescholden door Nederlandse (autochtone) jongeren. Wat is hiervan volgens jou meestal de aanleiding? Vraag is beantwoord door islamitische jongeren.

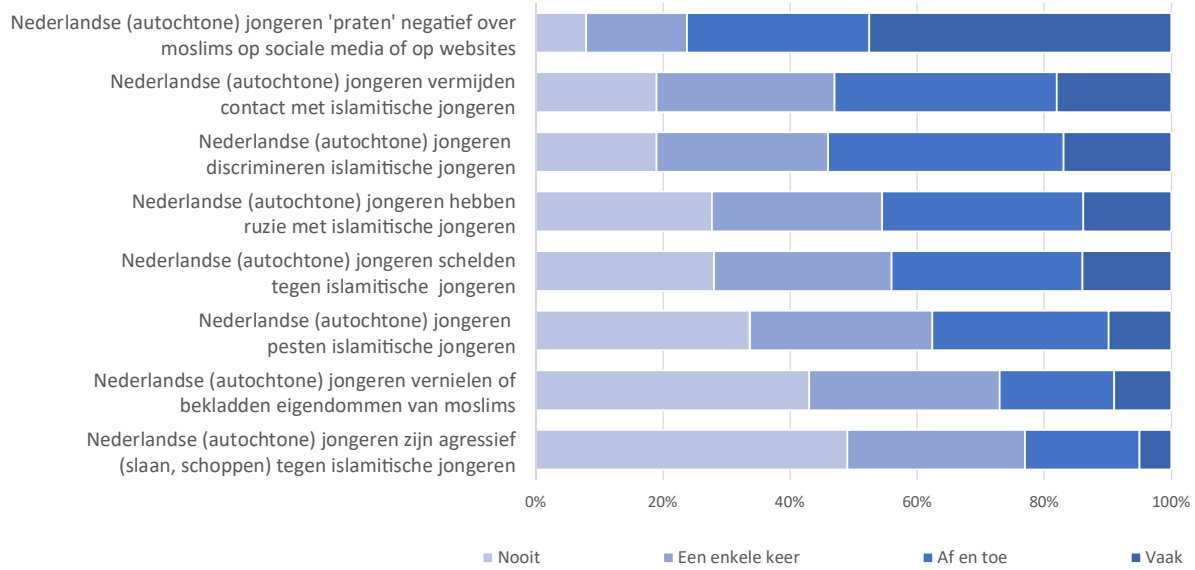

Figuur 13 Mediagebruik door jongeren

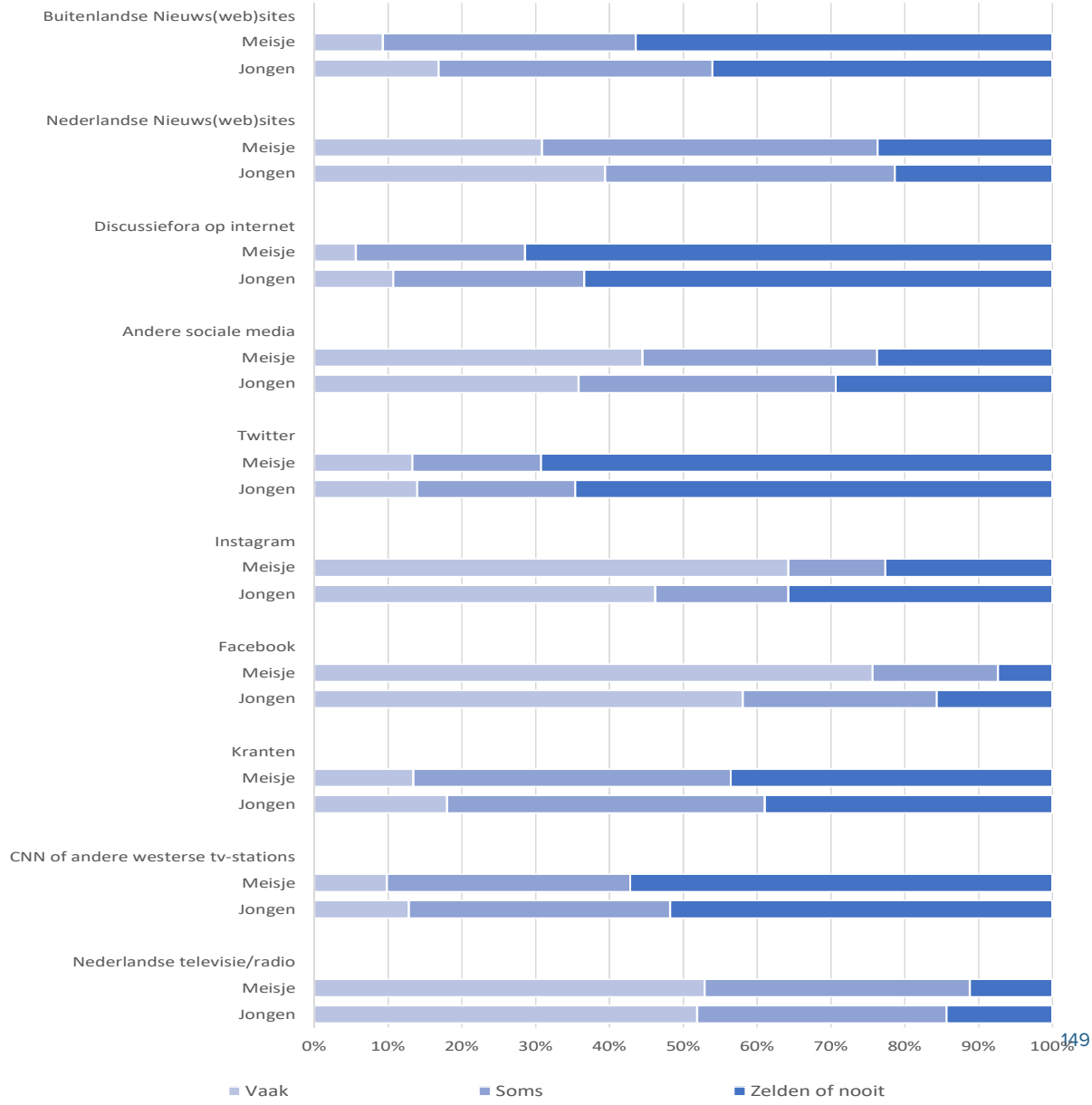

*Figuur 14 Typeringen van moslims in Nederland * Sekse*

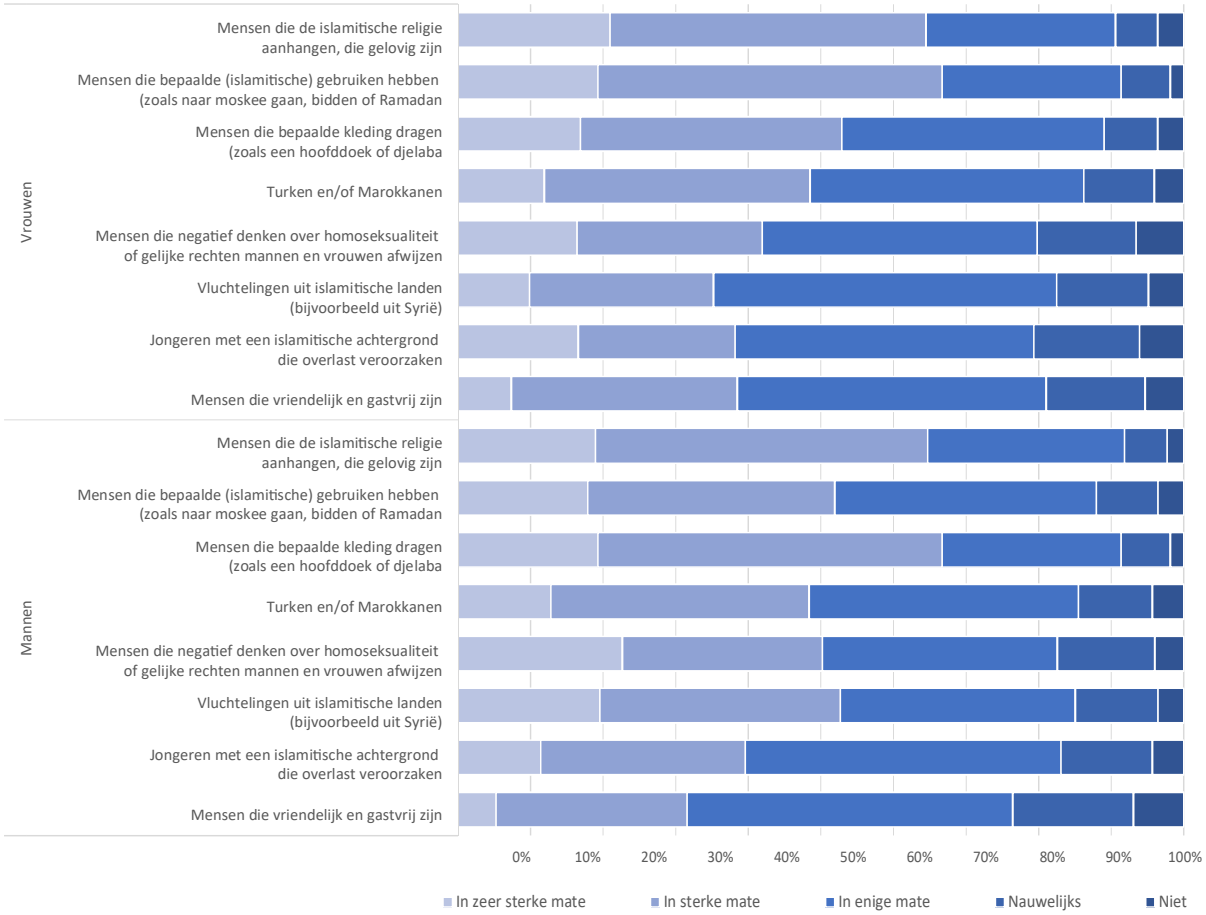

*Figuur 15 Ben je wel eens getuige geweest van de volgend gebeurtenissen? * Sekse*

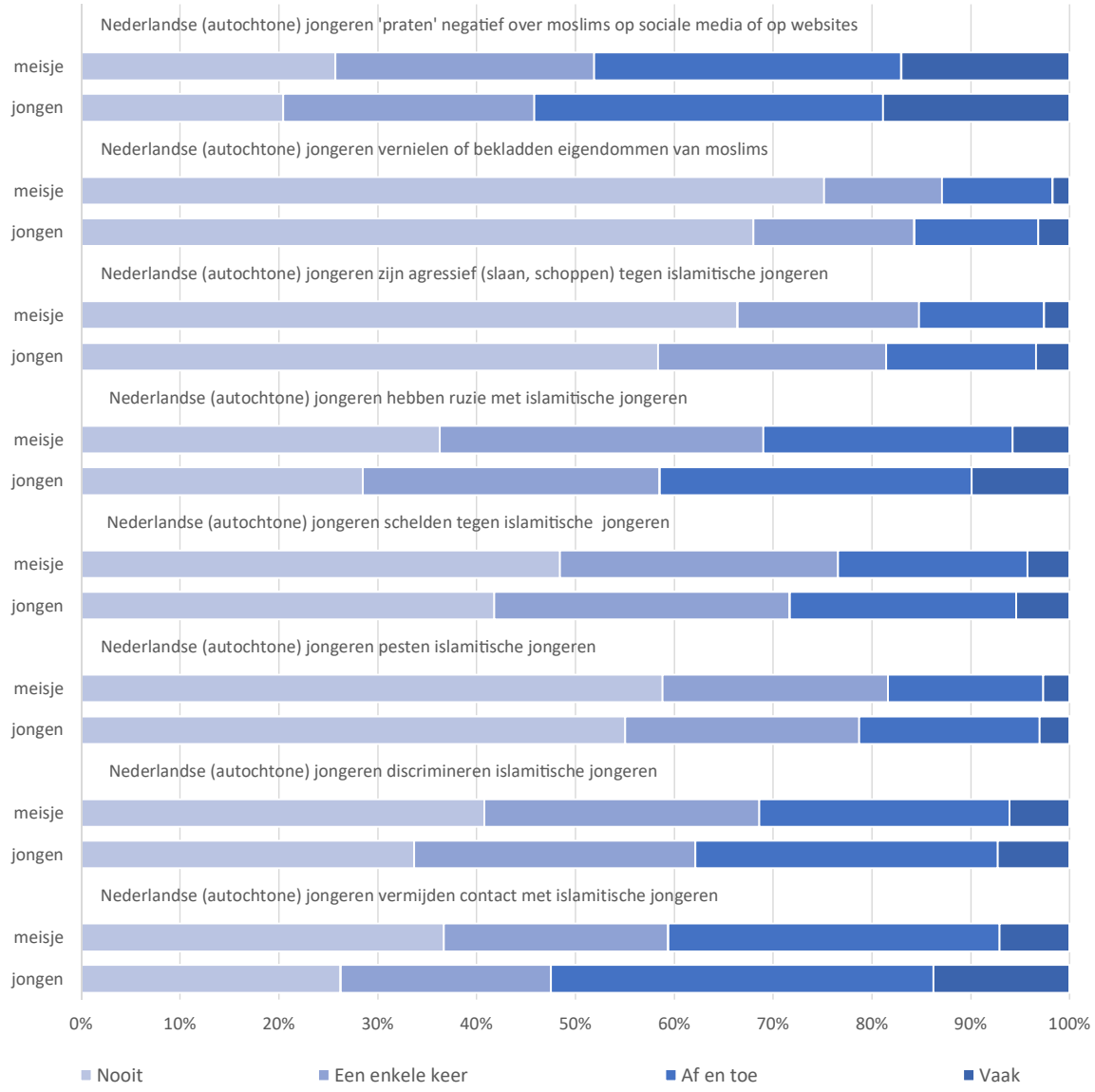

Verwey-Jonker Instituut

Colofon

Opdrachtgever	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Samenleving en Integratie
Auteurs	Drs. R. van Wonderen M. van Kapel MSc.
Omslag	Ontwerppartners, Breda
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
http://www.verwey-jonker.nl.

ISBN 978-90-5830-813-9

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2017.
Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Uit onderzoek van de afgelopen jaren blijkt dat veel moslims in Nederland ervaringen hebben met discriminatie. Ook blijkt uit onderzoek naar triggerfactoren voor antisemitisme uit 2015 dat een aanzienlijk aantal niet-islamitische jongeren zegt niet positief te denken over moslims in Nederland. Deze onderzoeken bieden echter onvoldoende aanknopingspunten en handvatten voor de bestrijding van moslimdiscriminatie onder jongeren. Daarom verzocht het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om onderzoek onder jongeren naar de oorzaken van negatieve beeldvorming over moslims in Nederland, en naar de (trigger)factoren die bijdragen aan moslimdiscriminatie onder jongeren. Om dat te achterhalen zijn ruim 3700 jongeren tussen de 12 en 23 jaar ondervraagd. Daarnaast bevroegen we ruim 2000 volwassenen als referentie. In dit rapport vindt u de onderzoeksresultaten, evenals een aantal aanknopingspunten voor beleid.

Verwey-Jonker Instituut

VERWEY-JONKER INSTITUUT
Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht

T 030 230 07 99
E secr@verwey-jonker.nl
I www.verwey-jonker.nl